

Marginalia Historica

Časopis pro dějiny vzdělanosti a kultury

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta
Katedra dějin a didaktiky dějepisu

2_2018

Marginalia Historica

Ročník 9, číslo 2/2018

Odborný recenzovaný časopis, který se věnuje široce pojímaným dějinám vzdělanosti (včetně školství i osvěty) a komplementárně chápané kultury. Původní vědecké studie, materiálové příspěvky, recenze a zprávy se zaměřují na problematiku českých zemí nahlíženou v středoevropském a evropském kontextu. Vychází dvakrát ročně. Redakční uzávěrka 31. března a 30. září. Časopis je zařazen na Seznam recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v ČR. Webová stránka je dostupná zde: <http://kdddweb.pedf.cuni.cz>.

Peer-reviewed academic journal focused on broadly defined history of education (including schooling and adult education) as well as on culture history viewed as complementary to it. It presents original research, materials, review articles and reports reflecting Czech lands in Central European and a wider European context. The academic journal is included in the List of non-impact peer-reviewed journals published in the Czech Republic. Web page: <http://kdddweb.pedf.cuni.cz>.

Vydává/Published by

Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra dějin a didaktiky dějepisu, Magdalény Retigové 4, 116 39 Praha 1

Mezinárodní redakční rada/International Editorial Board

Christoph Boyer (Salzburg), Lukáš Fasora (Brno), Kateřina Charvátová (Praha), Tomáš Kasper (Liberec), Jiří Knapík (Opava), Tomáš Knoz (Brno), Jiří Křestán (Praha), Robert Luft (Mnichov), Elena Mannová (Bratislava), Antoine Marès (Paříž), Robert Novotný (Praha), Tomáš Pavlíček (Praha), Stanisław Pijaj (Krakov), Jiří Pokorný (Praha), Jan Šindelář (Praha), Martina Šmejkalová (Praha), Vít Vlnas (Praha), Ewa Wólkiewicz (Varšava)

Předsedkyně redakční rady/Editor-in-chief

Ivana Čornejová

Zástupce předsedkyně redakční rady/Deputy Editor-in-chief

Jiří Hnilica

Výkonná redakce/Executive editors

Jitka Bílková (vedoucí redaktorka), Vojtěch Čurda, Milan Ducháček, Bohuslav Rejzl

Jazyková korektura/Copyeditor

Josef Lesák

Anglické překlady/English translation by

Josef Kales

Korespondenci (příspěvky) adresujte prosím k rukám vedoucí redaktorky na adresu vydavatele či na elektronickou adresu marginalia@seznam.cz. Jednotlivé příspěvky jsou recenzovány anonymně ve spolupráci redakční rady s okruhem odborníků.

Vychází v rámci Specifického vysokoškolského výzkumu – Studentského vědeckého projektu č. 260–459 (Duchovní a kulturní pouta Evropy a lidská práva), hlavní řešitel prof. PhDr. Jiří Pokorný, CSc.

ISSN: 1804-5367

Evidenční číslo MK ČR: E 19664

Obsah

STUDIE

Jan BÍLEK

Redaktor a spisovatel Jaroslav Medek 9

Jakub BRONEC

Židovský skauting během 2. světové války a v poválečném období v Československu a Francii 21

Ondřej KOLÁŘ

K typologii, symbolice a identitotvorné roli pomníků a památníků obětí první světové války v českém Slezsku 1918–1938 53

Pavel STŮJ

Mezi monstry, vojáky a vrahy. Smrt dítěte v raněnovověké letákové publicistice (1550–1700) 75

Markéta TĚTHALOVÁ

Rezidentury Hlavní správy rozvědky v německy hovořících zemích v dochovaných dokumentech 127

RECENZE

Robert ŠIMŮNEK, *Obráz šlechtického panství v Čechách 1500–1750*.

(Vít Vlnas) 151

Radmila PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, *O útěše proti smrti. Víra, smrt a spása v pohřebních kázáních*.

(Eva Jarošová) 153

Jakub RÁKOSNÍK – Matěj SPURNÝ – Jiří ŠTAIF,

Milníky českých dějin. Krize konsensu a legitimacy v letech 1848–1989.
(Vojtěch Čurda) 160

Tomáš KLOKNER, *Korene modernej alimentácie. Alimentačný program v rímskom svete (1. až 3. storočie n. l.)*.
(Alexandra Ostertagová) 163

Nicolas MASŁOWSKI – Bohuslav ŠALANDA (eds.), *Ľak studovat aktéra a sociální změnu z perspektivy historické sociologie*.
(Jiří Šabek) 166

DIDAKTIKA

Pražské vystoupení Dylana Wiliama
(Václav Čada) 175

KRONIKA

Člověk a moc I a II. V Liberci o protektorátu nejen v hospodářských a sociálních souvislostech
(Václav Nájemník) 181

Studie

Redaktor a spisovatel Jaroslav Medek

The Editor and Writer Jaroslav Medek

Jan Bílek

Abstrakt

Studie přináší biogram Jaroslava Medka (27. srpna 1893, Hradec Králové – 24. listopadu 1971, Praha), tiskárenského a nakladatelského pracovníka, publicisty a prozaika. Představuje jeho životní dráhu a literární dílo, dokumentární romány *Třetí batalion* (1927), *Žvon padlých* (1929) a zpracování otcových vzpomínek *Co nám tatínek vypravoval* (1930).

Abstract

The study presents a biogram of Jaroslav Medek (August 27, 1893, Hradec Králové – November 24, 1971, Prague), a printing and publishing worker, a publicist and a prose writer. It presents his career and literary legacy, the documentary novels *Třetí batalion/The Third Battalion* (1927), *Žvon padlých/The Bell of the Fallen* (1929), and his edition of his father's memoirs *Co nám tatínek vypravoval/Stories Daddy Told* (1930).

Klíčová slova

Jaroslav Medek – česká literatura 20. století – válečná literatura

Keywords

Jaroslav Medek – Czech literature in 20th century – War-veteran literature

Tiskárenský a nakladatelský pracovník, publicista a prozaik Jaroslav Medek se narodil 27. srpna 1893 v Hradci Králové, křtu se dočkal 3. září.¹ Dítě

¹ Státní oblastní archiv v Zámrsku (dále jen SOA Zámrsk), sbírka matrik, farnost Hradec Králové, 3004, signatura (dále jen sign.) 51-6655, matrika N 1877–1897, folio 393. Srov. Jaroslav MEDEK – Jaroslav A. RŮŽIČKA (eds.), *Co nám tatínek vypravoval*, Praha 1929.

přišlo na svět ve svazku obuvníka Václava Medka (narozen 1861, zemřel 1953; pocházel z rodiny obuvníka z Divce) a Aloisie Medkové, rozené Špatenkové (narozena 1872, zemřela 1954; pocházela z rodiny obuvníka a domkáře ze Slatiny).² Rodiče měli svatbu v červenci 1892, otec byl vdovec, vzal si mladší sestru své první ženy.³ V Hradci Králové žila rodina v samém centru města v tehdejší číslu domovním 15. Jaroslav Medek vyrůstal ve velké rodině s dalšími šesti sourozenci z prvního i druhého manželství (jedním z nich byl starší bratr z prvního svazku, později známý spisovatel a voják Rudolf Medek).

Ve svých skoro završených 27 letech, dne 18. srpna 1920, se Medek v rodném městě oženil s Marií Markovou (narozena v Karlově Bělehradu v Sedmihradsku v Rumunsku 1. října 1899, zemřela 4. srpna 1977 v Praze), která pocházela z rodiny sluhu u královéhradeckého státního zastupitelství.⁴ Svatebním svědkem se stal i ženichův bratr Rudolf. V době sňatku žil novomanžel v hlavním městě. Medkovi měli syny Jiřího (narozen 20. května 1922 v Hradci Králové, zemřel 24. července 2008 v Praze) a Vratislava (narozen 29. prosince 1923 v Praze, zemřel 20. března 1975 v Praze).⁵ Prvorozený Jiří byl mnohostranný sportovec. Maturoval na klasickém gymnáziu v Praze 2 v roce 1941.⁶ Zda poté praktikoval v lékárně

v Kunraticích, nebo nepracoval, není jasné. Od listopadu 1942 do srpna 1945 byl totálně nasazen v Německu, po válce pracoval v Ústavu pro vědecký výzkum uhlí v Praze. V říjnu 1945 stanul před vyšetřující komisí Ústředního národního výboru hlavního města Prahy podle tzv. Malého retribučního dekretu za žádost o vstup do protektorátní kolaborantské organizace Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě.⁷ I druhorozený syn Vratislav měl středoškolské vzdělání, snad byl také nasazen.⁸ K oběma bratrům se vztahovalo tvrzení o poválečném studiu techniky, ale ani u jednoho se nepodařilo doložit.⁹ Jaroslavova manželka Marie Medková zůstala v domácnosti, po druhé světové válce pracovala jako kancelářská manipulantka; snad byla duševně labilní.¹⁰ Jaroslav Medek zemřel 24. listopadu 1971 v Praze.

Po pěti třídách obecné a třech třídách měšťanské školy studoval Jaroslav Medek rok na průmyslové škole pro grafický průmysl. V letech 1907–1914 působil v oboru jako knihtiskař, typograf, sazeč a korektor, pracoval v královéhradecké Biskupské tiskárně i u pražské knihtiskařské firmy Alois Wiesner.¹¹ Již roku 1913 se stal objektem zájmu justičních a daňových

sign. 36-592/3, složka Medek Jaroslav, výslech Jaroslava Medka z 30. prosince 1946; potvrzení ze srpna a z října 1945 o národní spolehlivosti Jiřího Medka od spolunásazených a od místního národního výboru. Tamtéž, k. neuveden, sign. 36-10730, složka Medek Jiří, protokol z výslechu Jiřího Medka z 13. června 1946. Za pomoc děkuji kolegovi Radku Slunečkovici.

⁷ AHMP, f. Malý dekret, k. neuveden, sign. 36-10730, složka Medek Jiří, dopis Emanu-elu Moravcovi z 12. července 1942 a žádost o vstup do nedávno ustaveného Kuratoria z 31. července 1942. Potrestán byl v březnu 1947 finanční pokutou 2 500 korun, případně týdenním vězením. Ve spisu se konstatuje, že pracovnímu nasazení v Německu by se vzhledem k ročníku narození nevyhnul ani jako člen Kuratoria. Jaroslav Medek, který byl k věci povolán za svědka, tvrdil, že o synově vstupu do Kuratoria nevěděl, což bylo v rozporu s jeho vlastním dopisem Emanu-elu Moravcovi z listopadu 1942.

⁸ AHMP, f. Malý dekret, k. neuveden, sign. 36-592/3, složka Medek Jaroslav, odvolání k Zemskému národnímu výboru z 13. května 1947.

⁹ V Archivu Českého vysokého učení technického nebyl dohledán žádný záznam v matrikách studentů po roce 1945 pro všech sedm fakult. Za pomoc děkuji kolegovi Vítu Šmerhovi.

¹⁰ AHMP, f. Malý dekret, k. neuveden, sign. 36-10730, složka Medek Jiří, informace referátu pro vnitřní bezpečnost ze 17. května 1947.

¹¹ Národní archiv (dále jen NA) f. Policejní ředitelství Praha II (dále jen PP II), spis Medek Jaroslav, k. 7287, sign. M 1836/14, přípis Krajského soudu v Hradci Králové Policejnímu ředitelství v Praze z 1. března 1913. Za pomoc děkuji kolegyním Renátě Purnochové a Heleně Uchytílové.

² SOA Zámorsk – Státní okresní archiv Hradec Králové (dále jen SOkA Hradec Králové), fond (dále jen f.) Městský národní výbor Hradec Králové, inv. č. 1625, Hlášení trvalého pobytu obyvatelstva 1949–1955, Václav Medek, Aloisie Medková Špatenková, karton (dále jen k.) 320. Za pomoc děkuji kolegovi Radku Pokornému.

³ SOA Zámorsk, sbírka matrik, farnost Hradec Králové, 3012, sign. 51-3510, matrika O 1878–1906, folio 152.

⁴ SOA Zámorsk, sbírka matrik, farnost Hradec Králové, 3013, sign. 51-8109, matrika O 1907–1925, folio 291. Za pomoc děkuji kolegovi Martinu Paukrtovi.

⁵ Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále jen LA PNP), f. Syndikát českých spisovatelů, složka Medek Jaroslav, přihláška do Syndikátu českých spisovatelů a hudebních skladatelů z 21. února 1944; formulář Ministerstva školství a osvěty z 10. ledna 1947. (Jsme si vědomi toho, že pramen, podávaný Medkem samým, nemusí být dostatečně hodnověrný.) Autorka hesla v *Lexikonu české literatury* mohla čerpat informace i od Medkova syna. Nasvědčovalo by tomu synovo telefonní číslo obsažené ve složce Medek Jaroslav, která je uložena v Biografickém archivu Ústavu pro českou literaturu Akademie věd České republiky. Za pomoc děkuji kolegyni Petře Večeřové.

⁶ Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS), f. Odbor politického zpravodajství ministerstva vnitra, k. neuveden, sign. 2M: 13486, záznam o Jiřím Medkovi jako pracovníku Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě. Za pomoc děkuji kolegyni Jitce Bílkové. Archiv hlavního města Prahy (dále jen AHMP), f. Malý dekret, k. neuveden,

orgánů a vyhledávala ho policie, což se během let stalo ještě několikrát (též na žádosti samosprávy, zdravotního zařízení anebo z důvodu trestního oznámení). Charakterizován byl jako nemajetný.¹² Za první světové války narukoval a do roku 1918 sloužil na italské frontě, při propuštění z armádních záloh měl hodnost četaře.¹³ Po válce byl zaměstnán na Státním zastupitelství v Hradci Králové. V roce 1920 pracoval v Praze jako knihtiskař v podniku Politika, později uváděl profesi nakladatelský (domácí) redaktor a korektor.¹⁴ Vystřídal firmy J. R. Vilímek (od roku 1922), J. Otto (v letech 1927–1931) a Orbis (v letech 1934–1946), tam byl nejprve korektorem v tiskárně a později revizorem. K zaměstnání mu pomohl Rudolf Medek, ale první místo měl opustit, z druhého dostat výpověď.¹⁵ Z Orbisu odešel z důvodu chování za okupace, patrně v souvislosti s řízením v rámci tzv. Malého retribučního dekretu.¹⁶ Poté pracoval v podniku V. Orla a v podniku Pamir. Ve třicátých letech působil též jako obchodní zástupce. Sem spadá Medkova privátní redakce a expedice.¹⁷

Během života byl Medek i bez zaměstnání – před první světovou válkou či od ledna 1932 do prosince 1933. O jeho hospitalizaci na klinice

prof. Hynka v dubnu 1932 informoval tisk.¹⁸ Nemocné měly být i děti a také manželka, kterou později operovali na klinice prof. Jerie; on sám byl zase hospitalizován na nervovém oddělení.¹⁹ Období, kdy „byli jsme celá rodina nuceni žít a bydlet na dluh“ – hodnotil slovy – „přišli jsme v pravém slova smyslu o všecko.“²⁰ S prosbou o finanční výpomoc a doporučení k pracovnímu místu se obrátil například na básnířku Marii Calmu Veselou; překladatelce Žofii Pohorecké nesplácel půjčku.²¹ V roce 1937 měl na mzdu uvaleny exekuce, pro neplacení nájmu byl soudně vystěhován z bytu, jehož mobiliář směřoval do dražby... V širší rodině, na základě předchozích zkušeností, vládl neoblomný názor: „Trpěl vždycky velikáštvoím a přitom se neuměl podívat na skutečnou situaci strážlivýma očima a ani trochu v ničem si nedovedl uložit ujmu.“²²

Vyžít z existenčního minima a splácet pohledávky měl ještě v dubnu 1942. Tehdy žádal o „zmírnění naší bídy“, o podporu studia syna Vratislava, který byl ve třetím ročníku strojařského odboru na První průmyslové škole v Praze 1. V žádosti uvedl: „Jako bratru Rudolfa Medka nebyl mi dřívější režim nikterak vlídně nakloněn. Po bratrově neohroženém vystoupení proti poslednímu prezidentovi v Národních novinách v roce 1939, kde dr. B[eneše] označil za veřejného nepřítel čísla 1, zažili jsme mnohé osobní nepřijemnosti a stíny z té doby provází nás i dnes.“²³ Podání bylo ministerstvem prověřeno dotazem ve

¹² LA PNP, f. Medek Rudolf, korespondence přijatá, dopis Jaroslava Šimka, bankovní závod a prodejna třídní loterie v Praze z 6. října 1931. Dopis reagoval na telefonní rozhovor s R. Medkem, ve kterém se řešilo „vymáhání dluhu Vašeho pana bratra exekučními prostředky i proti Vám“. Věc možná souvisela s podáním exekučního soudu, z něhož se v bratrově fondu dochovala pouze obálka s Medkovou poznámkou: „Jaránek, berní věci“ a vyčíslením 6 tisíc. Tamtéž, obálka Okresního soudu exekučního v Praze 1 z 30. září 1931.

¹³ Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv. „Kmenový list se dohledat nepodařilo a vzhledem k tomu, že s největší pravděpodobností neměl důstojnickou hodnost, nemá ani kvalifikační listinu.“ Tolik z vyjádření kolegyně Eriky Mrhalové, které děkuji za pomoc.

¹⁴ NA, f. PP II, evidence obyvatel, karta Medek Jaroslav. V roce 1922 bydlela rodina nejprve u příbuzného z matčiny strany na Vinohradech, následně prostrídala Dejvice, Smíchov, Nusle, Horní a Dolní Krč.

¹⁵ LA PNP, f. Pohorecká Žofie, korespondence přijatá, dopis Evy Medkové z 13. října 1936 (uloženo u dopisů od Jaroslava Medka).

¹⁶ AHMP, f. Malý dekret, k. neuveden, sign. 36-10730, složka Medek Jiří, závěrečná zpráva, odchod měl být proveden dobrovolnou výpovědí.

¹⁷ S tímto pracovním vkladem se v roce 1930 zapojil do snahy o vydání díla běloruského emigranta žijícího v Československu Vjačeslava J. Razumoviče (Chmary). Mělo se tak stát autorovým nákladem s finanční podporou další soukromé osoby a za účasti překladatelky Žofie Pohorecké. LA PNP, f. Pohorecká Žofie, korespondence přijatá, dopisy Jaroslava Medka z 18. a 28. srpna 1930.

¹⁸ *Těžké onemocnění spisovatele Jaroslava Medka*, Národní osvobození 116, 26. 4. 1932, s. 4. V listopadu 1931 prodělal lehkou otravu, když se prý předávkoval léky při bolesti zubu. NA, f. PP II, složka Medek Jaroslav, k. 7287, sign. M 1836/14.

¹⁹ ABS, f. Odbor politického zpravodajství ministerstva vnitra, k. neuveden, sign. 2M: 10150; f. Zemský odbor bezpečnosti II Praha, k. neuveden, sign. 315-92-79, záznamy Zemské ústředny Státní bezpečnosti, dopis Jaroslava Medka Emanuela Moravcovi z 12. listopadu 1942 (originál jeho textu pod první sign.). NA, f. Moravec Emanuel, k. 39, fascikl 39-1/358, spis žádosti Jaroslava Medka ministru školství a národní osvěty, dopis Jaroslava Medka Emanuela Moravcovi z 3. dubna 1942.

²⁰ NA, f. Moravec Emanuel, k. 39, fascikl 39-1/358, spis žádosti Jaroslava Medka ministru školství a národní osvěty, dopis Jaroslava Medka Emanuela Moravcovi z 3. dubna 1942.

²¹ „Abych umožnil nejstaršímu chlapci studie, rozprodal jsem i část nábytku a najal si jedinou místnost.“ LA PNP, f. Calma-Veselá Marie, korespondence přijatá, dopis Jaroslava Medka z 18. září 1933. Tamtéž, f. Pohorecká Žofie, korespondence přijatá, 12 dopisů a 1 dopisnice Jaroslava Medka z let 1936–1937.

²² LA PNP, f. Pohorecká Žofie, korespondence přijatá, dopis Evy Medkové z 13. října 1936 (uloženo u dopisů od Jaroslava Medka).

²³ NA, f. Moravec Emanuel, k. 39, fascikl 39-1/358, spis žádosti Jaroslava Medka ministru

škole, kde žák obdržel překlenovací podporu z ústavního fondu, a kladně vyřízeno jednak studijní podporou 700 korun, jednak podporou rodině v nouzi 2 000 korun. Po válce Medek uváděl, že obdobné stipendium pro syna i rodinnou podporu obdržel už od předchozího ministra.

Snad povzbuzen předešlým úspěchem, obrátil se Medek v listopadu 1942 na hlavního českého kolaboranta s nacistickým režimem v protektorátu Čechy a Morava Emanuela Moravce znovu, tentokrát ve věci syna Jiřího.²⁴ Dopis napsal několik dnů po synově předvolání pracovním úřadem k nasazení v Německu se zřejmým úmyslem, pokusit se ho z úkonu vyvázat. Argumentoval, že syn v červenci odpověděl na dotazník Moravcova kolaborantského Kuratoria, a „očekával, že bude povolán do některého výcvikového tábora, neboť velice rád by byl pracoval buďto v odboru kulturním anebo tělovýchovném“. Text sestylizoval nejen s podlézavými frázemi, ale i s osobním tónem, v němž syna doporučoval, „že by se zdatně v Kuratoriu uplatnil. Má v tomto směru předběžnou přípravu a jako synovec básníka Rudolfa Medka, již z důvodů propagačních, mohl by ideám Vámi hlásaným mezi mladými prokázat jistě úspěšné služby“. V prosinci 1946 byl za tento čin, který „budí pohoršení československého lidu“, obviněn podle Malého dekretu vyšetřující komisí Ústředního národního výboru hlavního města Prahy. Při výslechu vyložil účel dopisu i to, že nedosáhl žádného účinku.²⁵ Dále uvedl, že vyšetřování těžce nese, že upadl do deprese a skončil v lékařské péči. Ze spisu k věci se také dozvíme, že případ v červenci 1950 uzavřelo ministerstvo

školství a národní osvěty, dopis Jaroslava Medka Emanuela Moravcovi z 3. dubna 1942. Jako osobu, která může poskytnout referenci o situaci rodiny, uvedl Miroslava Hýska, předsedu tehdejší Kulturní rady.

²⁴ AHMP, f. Malý dekret, k. neuveden, sign. 36-592/3, složka Medek Jaroslav, kopie dopisu Jaroslava Medka Emanuela Moravcovi z 12. listopadu 1942.

²⁵ „Jméno básníka Medka nemělo být zneužito nějak ve prospěch Němců, nýbrž jen pojátkem, aby syn můj nemusel do Říše. [...] Moravec znal můj poměr k Němcům: on znal moji knihu *Třetí batalion, který má protiněmeckou tendenci* [...] a osobně mi v roce 1936 vytkl: ‚Vy tam máte pěkný věci.‘“ AHMP, f. Malý dekret, k. neuveden, signatura 36-592/3, složka Medek Jaroslav, výslech Jaroslava Medka z 30. prosince 1946. Kniha měla být za okupace na indexu. Argumentace nebyla vzhledem k Moravcovým postojům za první republiky hodnověrná. V dubnu 1947 byl Medek odsouzen ke dvěma měsícům vězení. Odvolal se a na svoji podporu předal potvrzení o členství v Syndikátu českých spisovatelů, o národní, politické a pracovní spolehlivosti od závodní rady Orbisu (z května 1945), o bezúhonném chování za okupace od národního výboru v Krči a tamní policie atp. „Moje protiněmecké smýšlení a vlastenecké cítění je obecně známo.“ Tamtéž, odvolání k zemskému národnímu výboru z 13. května 1947.

vnitru. To se tehdy pro formální pochybení odmítlo zabývat Medkovým odvoláním z května 1947, přičemž trest dvouměsíčního vězení za provinění proti národní cti již zahladila vládní amnestie z června 1948.

Od 1944 do roku 1948 byl Medek členem Syndikátu českých spisovatelů. Organizaci nahlásil podpory získané od Svatoboru, České akademie věd a umění, ministerstva školství a osvěty atp. V roce 1939 obdržel dotaci i od samotného Syndikátu.²⁶ Na přihlášce uvedl, že byl v letech 1929–1931 členem literárního odboru Umělecké besedy. Ke své publicistické práci oznámil, že v letech 1922–1931 přispíval do periodik celostátních (*Národní listy*, *Národní politika*) i regionálních (*Kraj královéhradecký*, *Osvěta lidu*). Dále do *Literárních rozhledů*, které vydával Svaz knihkupců a nakladatelů, do *Malého čtenáře*, *Legionářských besed*, *Ilustrovaného světa*, *Knihotiskařského dorostu* a dalších. Ve *Světozoru* a v kulturní rubrice *Žlaté Prahy*, periodik vycházejících u Otty, patrně působil jako člen redakce. Škoda, že v české literární bibliografii je podchyceno pouze několik Medkových článků, publicisticky činný byl i po uvedeném roce. Jako spolupracovník redakce se roku 1931 podílel na *Dodatecích Ottova slovníku naučného*.²⁷ K působení u Ottů patřil také drobný tisk, který připravil s Adolfem Veselým, *Konfiskace u Ottů ve válečných letech 1914–1918* (J. Otto, Praha 1928, 30 s.); podle úvodu šlo o výběr ze zásahů do krásné literatury.²⁸

Prvotinu, románovou kroniku *Třetí batalion* s podtitulem *Listy z deníku*, Medek vydal roku 1927 (Nakladatelství Ostrov, Praha; další vydání J. Otto, Praha 1928 a 1929; A. Altrichter, Praha 1932).²⁹ Próza slabě beletrizovala autobiografické dokumentární východisko, historii Medkova praporu na italské frontě. „Je to skutečně jen kronika a to od prvních kapitol, kde je zachyceno ovzduší prvních týdnů v Hradci se vzrušením mládeže, z níž učitel Lipský je zřejmě portrétem autorova bratra [...] Jaroslav Medek měl otevřené oči a cítil, co

²⁶ NA, f. Moravec Emanuel, k. 39, fascikl 39-1/358, spis žádosti Jaroslava Medka ministru školství a národní osvěty, dopis Jaroslava Medka Emanuela Moravcovi z 3. dubna 1942.

²⁷ *Ottův slovník naučný nové doby*, díl IV, sv. 1, Praha 1931.

²⁸ Sk. (rec.), *Konfiskace u Ottů ve válečných letech 1914–1918*, Lumír 5, 1928–1929, s. 238. „Literární historie jistě by byla vděčna, kdyby stejnou revizí konfiskační praxe z let světové války provedla i jiná nakladatelství.“ Práci užili Michael WÖGERBAUER a kol., *V obecném zájmu: cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014*, sv. 1, Praha 2015, s. 548 a 716.

²⁹ Zdrojem bibliografických údajů k Medkovým dílům byl katalog Národní knihovny.

se dalo, na vlastní kůži; bylo toho tolik, že stačilo pouhé vypsání, aby kniha byla zajímavou.³⁰ Jiný recenzent, jemuž se zdál podtitul „až příliš skromný“, vítal autora „velmi slibného vypravěčského i spisovatelského nadání“, který opět jinak než jiní autoři „s vervou a sytostí [...], svěže a živě“ osvětlil „život uvědomělého českého vojáka v rakouském vojsku“.³¹ Další viděl v beletrizovaných vzpomínkách snahu „o historickou věrnost, o [...] deníkovou průkaznost; o zápisník bez vyšších skladebných nároků“, dílo „vyznačující se přes útržkovitost svých volných kapitol a urývaných epizod obšírným klidem výpravným“.³² Objevila se i zpráva o chystaném zfilmování Medkovy prvotiny.³³

Následoval román *Žvon padlých* (Jaroslav Salivar, Praha 1929; A. Altrichter, Praha 1931), v němž jde také o realistickou kresbu z italského bojiště. Pražský nakladatel, též knihkupec a antikvář, vydávající původní beletrii a populární příručky, propagoval knihu obchodním letákem, v němž byl spisovatel charakterizován mj. těmito slovy: „Prostě a věcně vypráví, co sám zažil, a právě tyto dvě vlastnosti jeho pera jsou příčinou autorovy oblíby u nejbližších čtenářských vrstev. Nemáme v naší literatuře skutečně knihy dokumentárnější. Celý rok 1918 je dějištěm autorova díla, rok hladu, do něhož však přece jasným paprskem zasvitnou zprávy o našich legiích, které více posilní zoufající již lid než náhražkové příděly aprovizací.“³⁴ Dílo bylo bez překvapení přijato jako autorův tvůrčí krok navazující na prvotinu. Jeden z recenzentů, mimo výtky chybějící jazykové revize, zvažoval, že „jednoduchý a průhledný“ a také „libivý“ příběh je pouze tmelem líčení „života na frontě i v demoralizovaném vnitrozemí, vnitř-

ního a konečně i vnějšího rozkladu rakouské armády, formování československého vojska na italské půdě, návratu českých vojáků do vlasti“.³⁵ Medkovo vyprávění hodnotil jako „prosté a přirozené, proto i poutavé“.

Jiný kritik *Žvonu padlých* mínil, že téma spojující „líčení života na frontě s tragickým příběhem mladé lásky“ se Medkovi podařilo „udržeti v jeho palčivé věcnosti, asi takové, jakou na nás působí fakta kriminalistická ve své strohé struktuře, jen a jen dějové“.³⁶ I nedostatek románu, „přehlížení psychologického podkladu“, byl s odkazem na realitu „zjednodušení citového a mravního aparátu“ za proběhlé války shledán „určitým kladem, který nechává zníti [...] prostému soucitu nad všemi, kdož at tak či onak platili daň válečné liti“. Jinak četl „román nebo taky náčrtek románu“ recenzent, který doufal, že „váleční vypravovatelé rakouské vojny“ se napříště obejdou beze „všech protivných německých slov vojenského prostředí“.³⁷ Všiml si, že „čas [...] odplavil hněvy i zármutky, hanbu i bolest, vzpoury i klatby“, a proto „výjevy z fronty jsou spíš veselé a jaré než děsivé, spíš plné naděje a těšivého očekávání než nespokojenosti“. Zdůraznil, že dílo našlo odpuštění a omluvu, „konejšivé vysvětlení“, mírové vyznění.

Dílo *Co nám tatínek vypravoval* (Jaroslav A. Růžička, Praha 1930) přineslo vzpomínky především na dětství a mládí, kdy Václav Medek, který po smrti otce vyrůstal pouze s matkou, sbíral za obtížných hmotných podmínek životní zkušenosti, vyučil se, absolvoval zkušenou v Německu, vojnu a založil rodinu. Přibližuje i dětství jeho synů Rudolfa a Jaroslava Medkových. Mělo být prvním dílem vzpomínkových črt z rodinné kroniky, ale záměr zůstal nenaplněn. Jaroslav Medek ho věnoval svým a bratrovým synům. Několik speciálně vypravených výtisků podepsali Jaroslav s otcem. Stejně jako předešlé tituly byl i tento přijímán jako doplněk Rudolfova díla. Recenzent litoval, že jazyková úprava zastřela „tu a tam rustikální bezprostřednost zajímavé i dojmavé kroniky“.³⁸

Stopa další Medkovy tvorby se odráží v nabídce nakladateli Leopoldu

³⁰ Miloslav HÝSEK (rec.), *Ž nových románů o legiích a z rakouské fronty II*, Národní listy 41 (příloha), 10. 2. 1928, s. 9.

³¹ Josef Antonín NOVOTNÝ (rec.), *Ža války a po válce: Jaroslav Medek, Třetí batalion*, Cesta 39–40, 1926–1927, s. 627. Recenzent autorovi závěrem vzkázal, že „by bylo opravdu škoda, kdyby po tomto slibném debutu nezkusil se i na tématech jiných“. Novotný (zvaný Joťas) patřil k nejužšímu okruhu přátel Rudolfa Medka.

³² Karel SEZIMA (rec.), *Román legionářský IV*, Lumír 5, 1928–1929, s. 224–225. Recenzent shrnul: „Věcnost, střízlivost, opravdovost pozorovatelská zavazují autora pro přístě i k tužšímu kázně slovesnému a zolášť kompozičnímu.“

³³ *Legionářský román a film*, Světozor 31, 14. 5. 1931, s. 186. Sdělení mělo spíš propagační povahu. „Román [vydaný u Ottova nakladatelství stejně jako periodikum s touto zprávou] měl pěkný úspěch u čtenářstva, doufejme, že s ním bude nyní spokojeno i filmové publikum.“

³⁴ LA PNP, f. Medek Jaroslav, tisky, propagační leták, 1928. Viz též Aleš ZACH, heslo *Jaroslav Salivar*, in: Slovník českých nakladatelství 1849–1949, [online], [citováno dne: 30. 6. 2018]. Dostupné z: <http://www.slovník-nakladatelství.cz/nakladatelství/jaroslav-salivar.html>.

³⁵ Václav BRTNÍK (rec.), *Jaroslav Medek, Žvon padlých*, Venkov 57, 7. 3. 1929, s. 6–7.

³⁶ vz. [=Vladislav ZIMA] (rec.), *Jaroslav Medek, Žvon padlých*, Zvon, 1928–1929, s. 642–643.

³⁷ Jindřich VODÁK (rec.), *Druhý Medek*, České slovo 51, 1. 3. 1929, s. 7.

³⁸ Adolf VESELÝ (rec.), *Jaroslav Medek, Co nám tatínek vypravoval*, Lumír 3, 1930–1931, s. 159. Pod titulem *Životopis Rudolfa Medka* zmatečně oznamovalo první díl několika svazkové kroniky rodiny Medků, nazvaný *Tatínek o sobě a o nás s „obšírným popisem dětství plukovníka“* a četnými fotografiemi, *České slovo* 134, 7. 6. 1930, s. 6. Druhý díl se měl jmenovat *Na co sám si vzpomínám*.

Mazáčovi. V roce 1936 se s ním pokusil domluvit na vydání své práce *Tóář dneška*, mělo jít o „časovou románovou reportáž“.³⁹ Nakladatel vyřídil věc jednoznačným odmítnutím, když si žádost opatřil grafickým symbolem nuly a připsal: „Už mě kdysi otravoval, to nic není, hřeší na jméno svého bratra.“ Možná mohlo jít o knihu vycházející z tíživé osobní situace v předchozích letech.⁴⁰ Se stejnou nabídkou neuspěl ve Vyšehradu a pak ani v nakladatelství Toužimský a Moravec.⁴¹ Zachytit lze zmatečnou informaci o dokončeném románu pro mládež *Vnuk Čingischánův* z roku 1938, který měl vyjít v Dědictví Komenského.⁴² Po Rudolfově smrti Jaroslav se záměrem uspořádat a vydat „pietní sborníček *Poslední rok s Rudolfem Medkem*“ oslovil řečníka při pohřbu Zdeňka Kalistu; na jeho uskutečnění nedošlo.⁴³ Podle svých slov měl Jaroslav Medek rozpracovaný titul *Roky bez jara*, na který mu za druhé světové války vyplatilo nakladatelství Orbis zálohu a který chtěl v roce 1946 uplatnit v nakladatelství Tisk ve Zlíně.⁴⁴

Ve své době Jaroslav Medek nezůstal neznámým autorem.⁴⁵ Jemu věnované heslo, byť minimálního rozsahu, o pěti řádcích, přinesl už v době první republiky *Ottův slovník naučný nové doby* a na přelomu našeho a minulého

století bylo zahrnuto do základní oborové literatury, fundamentálního *Lexikonu české literatury*.⁴⁶ Nedávno byla Medkovi věnována i vysokoškolská kvalifikační práce.⁴⁷ Zpracováno bylo torzo jeho nově ustaveného archivního souboru, který je uložen v Literárním archivu Památníku národního písemnictví.⁴⁸ Předložený biogram vznikl v souvislosti s archivním zpracováním a poznatky o životě a díle spisovatele, zůstávajícího ve stínu svého slavného bratra, sumarizuje.⁴⁹

³⁹ LA PNP, f. Mazáč Leopold, korespondence přijatá, dopis Jaroslava Medka z 10. října 1936.

⁴⁰ „Mám také napsánu knihu z těch let, ale stále ještě otálím s jejím vydáním. Nedovedl bych lhát, a pravda je tak hrozná, že by nutně určité lidi kompromitovala.“ LA PNP, f. Pohorecká Žofie, korespondence přijatá, dopis Jaroslava Medka z 22. června 1936.

⁴¹ LA PNP, f. Pohorecká Žofie, korespondence přijatá, příloha dopisu Jaroslava Medka z 10. ledna 1937, dopis Toužimský a Moravec, nakladatelství v Praze Jaroslavu Medkovi z 15. října 1936.

⁴² *Ze světa kulturního*, Lidové noviny 287/602, 29. 11. 1938, s. 2. (Toto konkrétní číslo není dochováno v digitalizovaném souboru *Lidových novin* v Moravské zemské knihovně ani v souboru v knihovně NA, ale v souboru Národní knihovny. Za pomoc děkuji kolegům Pavlu Trnkovi a Kateřině Hekrdlové.) Za autora je zde označen „básník Jaroslav Medek“. Jiná periodika ale ve stejné době oznamovala totožné dílo Rudolfa Medka. LA PNP, f. Medek Rudolf, výstřížky, různé zprávy. V roce 1947 vyšel v pražském nakladatelství Svoboda obdobně nazvaný titul, jednalo se však o překlad z ruského originálu.

⁴³ LA PNP, f. Kalista Zdeněk, korespondence přijatá, dopis Jaroslava Medka z 23. září 1940.

⁴⁴ LA PNP, f. Syndikát českých spisovatelů, složka Medek Jaroslav, Medkův dopis Syndikátu z 2. ledna 1946. Otázka, zda nešlo o jiný název pro dílo z poloviny třicátých let, zůstane, neobjeví-li se relevantní prameny, nezodpovězená.

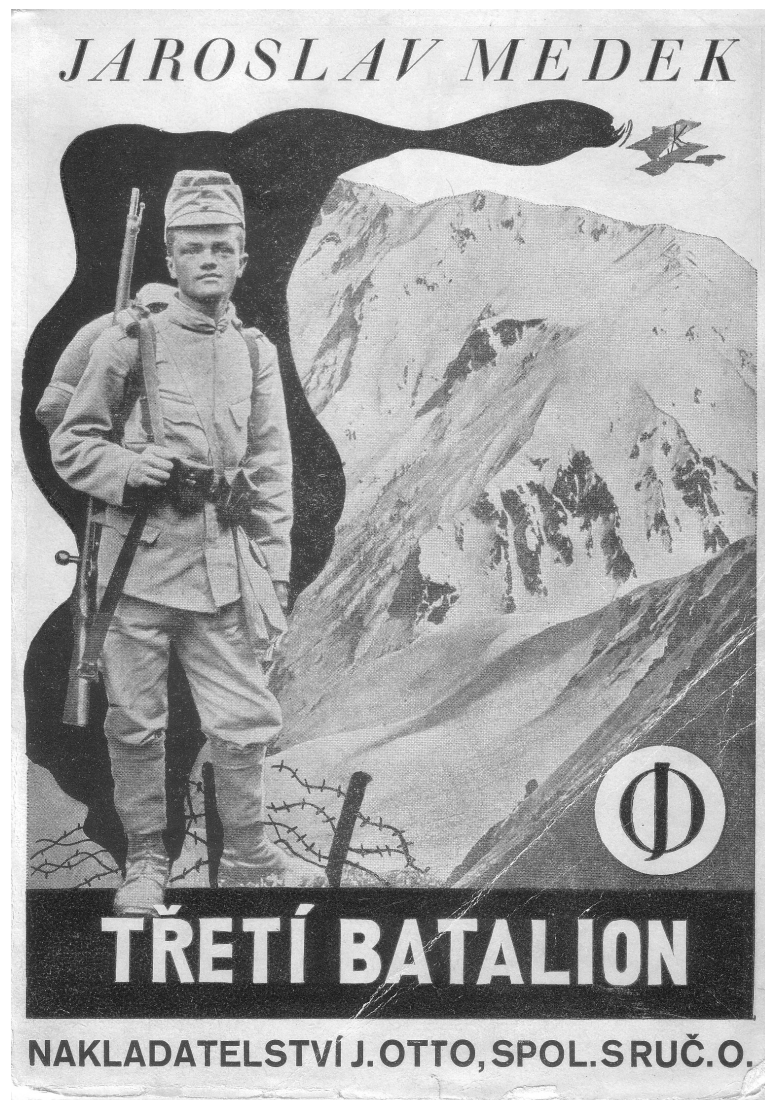
⁴⁵ Mezi archivními prameny se dochovala i Medkova reakce na dopis od čtenáře. LA PNP, f. Varia, dopis Jaroslava Medka Eduardu Ziebikerovi z 1. května 1937.

⁴⁶ Drahomíra VLAŠÍNOVÁ, heslo *Jaroslav Medek*, in: *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*, díl III, sv. 1, Praha 2000, s. 192–193. Srov. Sld. [=Fedor SOLDAN], heslo *Medek Jaroslav*, in: *Ottův slovník naučný nové doby*, díl IV, sv. 1, Praha 1936, s. 153.

⁴⁷ Tomáš RELL, *Život a dílo Jaroslava Medka*, Hradec Králové 2017. Diplomová práce. Univerzita Hradec Králové, Pedagogická fakulta. Posudky vážily její přednosti a slabiny.

⁴⁸ Jan BÍLEK, *Zpráva o archivním souboru Jaroslav Medek v LA PNP*, Literární archiv, 2018, s. 310–313.

⁴⁹ Soudobá připomínka Medkova textu *Co nám tatínek vypravoval* se jako zkomolená adaptace, nepoučená o textologických, redakčních a literárněhistorických principech, objevila ve sborníku Zdeněk DOUBEK – Milan LAJDAR (eds.), *Kouzlo vzpomínek: ještě jednou „Čtení o starém Hradci“*, Hradec Králové 2006, s. 31–50.

*Přebal románu Jaroslava Medka Třetí batalion.
Zdroj: Národní knihovna*

Židovský skauting během 2. světové války a v poválečném období v Československu a Francii

Jewish Scout Movement during World War II and in the
post-war period in Czechoslovakia and France

Jakub Bronec

Abstrakt

Cílem studie je nastínit rozdíly v programovém pojetí židovského skautingu ve Francii a v Československu, stručně popsat činnost jeho skupin v předválečném i válečném období a jeho obnovu po roce 1945, zejména vztah přeživších členů ke své původní domovině. Židovský skauting je dosud málo popsaným fenoménem, přestože jeho členové působili na desítkách míst na území Československa a Francie. Vedle klasického skautského programu měly židovské organizace v Československu něco navíc – sionistickou výchovu jako nutný předpoklad pro přesídlení členů do Palestiny; lze je tak chápat jako sociologický fenomén, jehož cíle přesahovaly ryze výchovné či branné občanské cíle. Oproti tomu skauti francouzští se před válkou orientovali více mezinárodně, aniž by potlačovali identitu svých židovských členů či integraci s francouzským občanským národem (to platí zejména na území severoafrických kolonií, kde skauting nahrazoval občanskou výchovu). Sionistické myšlenky sem přinesli teprve židovští imigranti z východní Evropy.

Abstract

The study aims to compare the pre-war Jewish scout movements in Czechoslovakia and in France based on the difference in their agenda and aspirations and briefly describes the activity of their respective groups during the pre-war and war periods as well as the post-war restoration of the movement, especially the relationship of surviving members to their original homeland. The research into Jewish scouting still leaves much to be desired despite dozens of individual groups having existed in both countries. In Czechoslovakia, the activities of Jewish groups included a Zionist element

as educational prerequisite for a supposed relocation to Palestine; they can be understood sociologically as a phenomenon whose goals went beyond simply educational or military. On the other hand, pre-war French groups were more internationally oriented without necessarily suppressing the Jewish identity of their members or integration with the French nation (this goes especially for North African colonies where scout movement replaced civic education). Zionist ideas were only introduced later by Jewish immigrants from Eastern Europe.

Klíčová slova

židovský skauting – sionismus – vzdělání – Francie – Československo

Key words

Jewish scout movement – Zionism – Education – France – Czechoslovakia

Vztah předválečného československého židovského skautingu a sionismu

Podle pamětníků představovala židovská skautská hnutí oázu romantiky, dobrodružství a prostoru pro identifikaci se sionismem. Tento důležitý fenomén ovlivnil v nejrůznějších podobách kulturně-ekonomický vývoj židů v celé diaspoře a zároveň se stal tmelícím prvkem řady mládežnických hnutí. Židé vždy hledali svůj prostor v majoritní společnosti a právě možnost sdílet svá přesvědčení a názory v kolektivu vrstevníků byla pro židovskou mládež na počátku 20. století nejen důležitá, ale i lákavá.¹

V období Rakousko-Uherska volili židé mezi několika identifikačními strategiemi. Jedním z konceptů byla asimilace německá, která byla vzhledem k habsburské politice pro židy přirozenější, jelikož se nemuseli exponovat v organizovaných hnutích a mohli nenásilně vyjádřit svou loajalitu k habsburské monarchii.² Další variantou byla asimilace česká, ale český nacionalismus byl oproti německému stále ve formativní fázi a vyžadoval

aktivní účast v českém národním hnutí. Pro mnoho židů představoval další možnou perspektivu, ale nikoliv jistotu.

Historik Ezra Mendelsohn charakterizuje západoevropský typ židů jako akulturní a asimilativní skupinu, která inklinuje spíše k liberálnímu či reformnímu judaismu. Jeho typickými znaky jsou nižší porodnost, vyšší počet smíšených manželství a značná míra urbanizace, která je tvořena zejména střední třídou. Kateřina Čapková hodnotí postoje a pocity k nacionálnímu hnutí ve své knize *Češi, Němci, Židé? těmito slovy: „Při jejich úvahách o upřednostňované národnosti nerozhodoval ani tak jejich mateřský jazyk či politický program různých nacionalistických hnutí. Rozhodující naopak byly jejich sociální kontakty jak s židovským, tak i s ostatním obyvatelstvem.“*³ K rozvoji zmíněných kontaktů vně i uvnitř komunity měl sloužit právě skauting. Ten byl shledán československými židovskými představiteli jako vhodný prostředek na dosažení sionistických i asimilačních cílů. Židovská mládež mohla prostřednictvím skautingu navázat přátelské styky s nežidovskou mládeží a snížit tak určité náboženské a etnické napětí. Židovský skauting stál na stejných principech jako ostatní skautská hnutí, tedy na morálním kodexu, schůzkách, výletech a oddílových táborech. Skauti se navíc účastnili i mezinárodních akcí například Jamboree, takže zde byl potenciál rozvinout také mezinárodní spolupráci, což se skutečně stalo. Ke klasickému skautskému programu vznikla posléze rovněž sionistická nadstavba, která díky překotnému politickému vývoji v Evropě během třicátých let 20. století získala brzy navrch.

Židovští chalucim⁴ pocházeli většinou z židovských středních vrstev a jejich příklon k sionismu plynul zejména ze složitého postavení v rámci multinárodnostní společnosti v Rakousko-Uhersku, kde byli Čechy považováni za Němce a Němci za židy.⁵

Program a činnost vybraných československých židovských oddílů

Československý židovský skauting byl velmi různorodý zejména ve svém ideolo-

¹ Daniela BARTÁKOVÁ, *Hašomer Hacair a Tchelet Lavan v Československu (1918–1938) – komparativní studie sionistických mládežnických organizací*, Olomouc 2010. Diplomová práce. Univerzita Palackého v Olomouci, s. 19–23.

² Ezra MENDELSON, *The Jews of East Central Europe between the world wars*, Bloomington 1987, s. 6–7.

³ Kateřina ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938*, Praha 2005, s. 276.

⁴ Pionýři, průkopníci, vychází z biblického „předvoj“.

⁵ Alice MARXOVÁ, *Sionismus v Čechách a na Moravě*, Roš chodeš 5, 1998, s. 8.

gickém směřování a výchově. Jednou z nejdůležitějších organizací byla skupina Techelet Lavan, která vznikla v roce 1919 z původní Blau-Weiss⁶ (Modro-bílí) a působila na území československé republiky s výjimkou období druhé světové války až do roku 1948. Tato organizace neměla čistě „chalucnický“ charakter, ale mládež z těchto oddílů jezdila na výlety, stanovala a zpívala u táboráků.⁷ „Bydleli jsme na statku, ve stodole, v ní jsme nahoře na mlatě měli slavníky, na kterých jsme spali. [...] Jezdili jsme často do Braníka, pak pěšky nebo vlakem na Zbraslav. Všechno, co nám zabalily maminky s sebou do chlebníků, jsme dali na jednu hromadu – to byla naše společná zásoba. A vedoucí pak připravili porce a jídlo spravedlivě rozdělili. To mi hrozně imponovalo.“⁸ Počet členů Techelet Lavan narostl zhruba na pět tisíc, nešlo tedy v žádném případě o malé uskupení.⁹

V roce 1924 se tento skautský oddíl stal oficiálním členem Federace československých skautů a vzhledem k počtu následovníků vydával kromě řady pedagogických a propagačních materiálů také pravidelné věstníky, například *Itonenu*¹⁰ (Náš časopis) nebo *Bundesblätter* (Federální listy).¹¹ V útlé brožuře *Židovská mládeži, představujeme se ti* lze dohledat informace nejenom o programovém konceptu Techelet Lavan, ale také znaky, kterými se českoslovenští židovští skauti lišili od běžných oddílů. „Jsme skauti, tací, jaké vidíte na ulicích, jenom naše košile je modrá; jsme skauti, kteří chodí na výlety a mají tábory. Jsme Židy a to uvědomělymi. Mnohý z Vás už neuvzpomíná židovských dějin a krásných kulturních statků pravěkého národa. Chceme je najít. [...] V Palestině je dnes již pět velkých a prospívajících skupin našeho hnutí!

Ždramíme se Cazak v'emac (bud' silný a odolný).“¹² Hnutí ale nemělo pouze sionistické a výchovné cíle, podle pamětníka Jiřího Richtera to bylo zejména na společenství, kde se židé i za druhé republiky mohli svobodně scházet, sportovat a žít. Názory na jazyk, který převažoval v Techelet Lavan se různí, někdo tvrdí, že majoritně užívanou řečí byla němčina a hebrejšтина, jiní uvádějí češtinu.¹³

Politické názory hnutí se podle pamětníka Zwi Batchi pohybovaly někde mezi austromarxismem a jistými variantami učení Karla Kautského.¹⁴ Nebyl to ovšem jen sionismus, který určoval výchovné aspekty tohoto hnutí. O průlom se pokusil i komunismus, který po vítězství říjnové revoluce v Rusku oslovoval ve stále širší míře členy Techelet Lavan. K nejaktivnějším stoupencům patřili Rudolf Salzmann (Slánský), Bedřich Reicin a Bedřich Geminder, kteří posléze opustili sionistickou myšlenku a vydali se na dráhu komunistických revolucionářů.

Nejmladší oddíl (hasolelim) sdružoval děti od deseti do třinácti let, prostřední, nejvíce zastoupenou skupinou, byli hacofim, teenageři od třinácti do šestnácti let, a nejstarší (habogrim) mladí nad šestnáct let. Vedoucí pracovali s dětmi ve skupinách (kvucot), v nichž měl každý člen svá práva a povinnosti, tím se Techelet Lavan nelišil od ostatních židovských skautských oddílů. Ve dvacátých a třicátých letech organizovali židovští skauti tábory, na které přijížděli také židé z Polska, Rakouska¹⁵ a Německa. Tyto hromadné akce konané na samotě Göhla u Podbořan a v německé vesnici Alt Liebe připravovaly intenzivně účastníky na práci v zemědělství a řemeslných dílnách.¹⁶

V listu židovské mládeže *Itonenu*¹⁷ se dochovalo svědectví o klasickém skautském táborovém programu, který v mnoha ohledech připomínal Foglarův román *Hoši od Bobří řeky*: „Balú již k nám přibíhá, téměř po 3 schodech, pleť si levou nohu s pravou. Má je strašně dlouhé. Již je v našem středu a cvičení začíná: Dřep, vztyk, podpor, vztyk, kroužení, tempo, předklony atd. Potom jsme se sebrali a pod pumpu. Mytí počíná. Když jsme hotovi, běžíme se obléci. Na konec si

⁶ Hnutí vzniklo z německého mládežnického hnutí Wandervogel (tažný pták), které bylo založeno v roce 1896, viz: *Youth Movements*, Jewish Virtual Library [online] 2013, [citováno dne: 10. 9. 2018]. Dostupné z: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jewish-youth-movements-in-israel>.

⁷ Zwi BATSCHA, *Ve stopách naděje: vzpomínky olomouckého rodáka v Izraeli*, Olomouc 2002, s. 67.

⁸ Alice MARXOVÁ, *Chlapec z Emblému*, Roš chodeš 6, 1998, s. 12.

⁹ Petr BALAJKA, *O židovském skautingu s Jitkou Radkovičovou – Tiki*, Obecní noviny 6, Praha 2017, s. 22–23.

¹⁰ Na obálce každého čísla je explicitně vymezen amatérský způsob vydávání celého časopisu. „Všem puntičkářům (rýpalům)! Tento časopis píše mládež pro mládež. Rozumíte!“ (viz: *Itonenu*, 1938, s. 1).

¹¹ Toto periodikum vycházelo zejména v Praze a v Brně. Jinak židovské mládežnické organizace vydávaly v Československu na padesát časopisů a věstníků. K nejrozšířenějším patřil převážně hebrejsky psaný Hašomer Hacair (později Hamicpe L' Mošavot). Viz: Soukromý archiv Jitky Radkovičové.

¹² *Židovská mládeži, představujeme se ti*, Praha 1938, s. 2–8.

¹³ A. MARXOVÁ, *Chlapec z Emblému*, 1998, s. 12.

¹⁴ Z. BATSCHA, *Ve stopách naděje: vzpomínky olomouckého rodáka v Izraeli*, s. 63–65.

¹⁵ V roce 1939 se tábora Techelet Lavan zúčastnil také budoucí starosta Jeruzaléma Teddy Kollek. Blíže viz: A. MARXOVÁ, *Chlapec z Emblému*, s. 9.

¹⁶ A. MARXOVÁ, *Sionismus v Čechách a na Moravě*, s. 9.

¹⁷ Vydávala mládež (habogrim) nad šestnáct let.

dáme věci do pořádku, neboť čistota a pořádek musí být u nás bez milosti zachovány, ačkoliv se u nás rozčílovali, že náš ministr zdravotnictví jest Špína. K hoda'a [oznámení – pozn. autora] slyšíme signál píšťalky. Všichni se tam tlačí o sto šest, neboť ví, že po hoda'a následuje snídane.¹⁸ Z úryvku je patrné, že židovským skautům není cizí Kiplingův román *Knihla džunglí* a stejně jako nežidovští skauti si chlapi dávali přezdívky zvířecích charakterů. V *Itonenu* lze také dohledat články komentující tehdejší situaci židovského národa v Palestině a progresivní vývoj sionismu ve světě. Nechybí informace o životě a práci ve vybraných kibucech (například Kfar-Jeladim¹⁹) a negativní komentáře k činnosti britské palestinské samosprávy.²⁰

Některé židovské skupiny měly striktně vojenskou organizaci a ideologii, která postupně převládla nad idejemi skautingu. Mezi ně můžeme zařadit například Brit Trumpeldor (Betar), jejímž cílem bylo založení židovského státu za pomoci vojenské intervence. Šlo o mezinárodní organizaci, která měla na našem území pobočku v Bratislavě, ale centrálu v Paříži. U vzniku stáli v roce 1923 ideolog a zakladatel revizionistického sionismu Zeev Žabotinskij²¹ a Julius Gross.²² Skautům této organizace byla vzorem osobnost Josefa Trumpeldora, židovského důstojníka, který padl v roce 1920 v boji proti Arabům.²³ V Československu dosáhl Betar počtu několika set členů a od roku 1931 byla skupina zaregistrována ve Svazu skautů. Znakem betaristů-strážců byl sedmiramenný svícen se skautskou lilí uprostřed.²⁴ Brit Trumpeldor zastupoval na rozdíl od Techelen Lavan pravicové spektrum sionistického hnutí a jeho členové upřednostňovali spíše armádní výchovu. V Palestině se aktivně podílel na vybudování sítě ozbrojených jednotek, které měly za úkol bránit židovské osady proti

arabským nájezdům, v diaspoře pak byli členové vychováni k obraně proti pogromům.

Hnutím celostátního rozsahu bylo Makabi Hacair (Mladý Makabejec). Informace ohledně založení tohoto hnutí se různí. V některých pramenech se píše o roku 1920, naproti tomu Zwi Batscha ve své knize *Ve stopách naděje* uvádí letopočet 1926.²⁵ Zmíněný autor vzpomíná, že Makabi Hacair nahradilo v jeho rodné Olomouci v polovině dvacátých let mládežnické hnutí Hašomer Hacair a velmi rychle dosáhlo celorepublikového významu. Jeho pozdravem bylo heslo *Chazak ve-hagšem (Bud' silný a skutečný)*. Hnutí vzniklo v Bratislavě na liberálních principech a jeho ideologický základ stál na přirozenosti a jednoduché symbolice; příroda, kotlík, vaření, mandolína, tábor, stan, prostota oblékání, odpor proti malování u dívek a kravaty u chlapců (obecně zvykům, které lze v tehdejší době označit za maloměšťácké chování).²⁶

Jinou organizací skautského typu byl Bnei Akiba (Synové Akibovi), která vznikla odštěpením od hnutí Mizrachi a měla své ústředí v Nitře. Během třicátých let se toto hnutí rozšířilo i na Moravu a Ostravsko. Je potřeba si uvědomit, že sociální a ekonomické podmínky v Čechách a na Moravě se značně lišily od reality slovenské a podkarpatské. Bnei Akiva akcentovalo potřebu prosazovat sionistickou linii mezi věřící, ortodoxněji založenou mládeží a bylo autonomním členem Svazu junáků skautů Republiky československé od roku 1932.

Prostředí, v nichž vznikala jednotlivá mládežnická uskupení, byla značně diferenciována. Zatímco Čechy, Moravu a Slezsko obývala převážně střední, urbanizovaná a sekularizovaná židovská menšina inklinující k asimilaci, Slovensko a Podkarpatskou Rus zastupovali ponejvíc stoupenci východního ortodoxního židovského ritu. Tento zcela odlišný kulturní a náboženský přístup lze ilustrovat na skupině Hašomer Kadimach (Strážci Vpřed), která vznikla v roce 1913 v Budapešti, ale velmi rychle se rozšířila na východní Slovensko a na Podkarpatskou Rus. Hnutí sílilo, až v roce 1926 fúzovalo s původně polskou skupinou Hašomer (Strážci), a vytvořilo tak nejsilnější oddíl na Slovensku – Hašomer Hacair (Mladý strážce). Jejich úspěch tkvěl ve schopnosti zaujmout slovenskou a maďarskou mládež ze slabších sociálních vrstev a nabídnout jí kvalitnější alternativu pro život.

²⁵ Z. BATSCCHA, *Ve stopách naděje*, s. 69.

²⁶ TÝŽ, *Ve stopách naděje*, s. 72.

¹⁸ ISRAEL, *Ráno ve vůdcovském táboře*, Itonenu, 1938, s. 14.

¹⁹ Popis nedostatku vody v kibucech a těžkých životních podmínkách viz: JEHUDA, *Der Kinus des „Noar-Gved“ in Kfar-Jeladim*, Itonenu, 1938, s. 16.

²⁰ JEHUDA, *Der Kinus des „Noar-Gved“ in Kfar-Jeladim*, Itonenu, Brno 1934, s. 10.

²¹ V odborné literatuře je často uváděn jako zakladatel organizace Vladimír Žabotinský, ale ve skutečnosti založení Betaru inicioval Aron Propes. Žabotinský pouze zformoval jeho ideologický program. Viz: Anita SHAPIRA, *Land and Power: The Zionist Resort to Force, 1881–1948*, Stanford 1992, s. 101.

²² Charles SMITH, *Palestine and the Arab-Israeli conflict*, Boston 2004, s. 138.

²³ Ke smrti došlo blízko osady Tel Chaj. Tento výraz se pak stal pozdravem hnutí Betar. Viz: Jitka RADKOVIČOVÁ, *Židovský skauting v Československu*, Maskil 9, Praha 2012, s. 7.

²⁴ *Tamtéž*, s. 6–7.

Historička Kateřina Čapková uvádí, že vzhledem k ideologické povaze jednotlivých hnutí, které v dané oblasti tíhly k marxistické ideologii, mládež často dobrovolně vstupovala do komunistické strany.²⁷ Na druhé straně i sionismus zde zaznamenával značné úspěchy, protože probouzel v mladých lidech pocit sebeuvědomění a nacionální tendence. Proto stoupenci Hašomer Hacair chtěli opustit zaostalou oblast i dosavadní způsob života.

Zákon židovských skautů (šomerů) se příliš nelišil od klasického skautského zákona, měl deset bodů a obsahoval pravidla typu: „Šomer vždy pravdu hovorí, Šomer je junákem, Šomer je vždy spokojný a veselý. Šomer šetrí...“²⁸ Také slib byl podobný jako skautský svazový slib a odznakem byla skautská lilie v kombinaci s nejrůznějšími dalšími skautskými symboly. Jakmile Šomer dosáhl věku osmnácti let, bylo jeho povinností přispívat na provoz oddílu. „Každý 18 ročný somer a someret je povinný si zakúpiť jednotný šekel, stojí 10 Kč a zakúpením stane sa každý brat členom svetovej organizácie sionistickej. [...] Davajte pozor na to, aby šekely neboly odpredane výslovným nesionistuom a nezainteresovaným bez predošlého vysvetlenia významu šekelov.“²⁹ Od roku 1926 vydávalo hnutí časopis *Hašomer* psaný ve slovenštině, němčině a maďarštině. Časopis byl silně vojensky a sionisticky zaměřen a většina příspěvků vyznívá velmi direktivně.

Hnutí El Al (Vzhůru), které se ve svých stanovách také hlásilo ke skautingu, naopak vzniklo jako český ekvivalent téměř výlučně německy mluvícího Tchelet Lavan a skautské organizace Hašomer Hacair. Toto hnutí založené nadšenci Pavlem Kohnem, bratřenci Kleinovými a Janem Brammerem bylo spolu s Makabi Hacair autonomním členem, které nezastřešovala žádná skautská celostátní organizace, ať už byla Federace československých skautů anebo Svaz junáků skautů Republiky Československé.³⁰

Známa spisovatelka Ruth Bondyová hodnotila své působení ve zmíněné organizaci velmi střídmě: „*Já znala akorát pár lidí, kteří měli vstřícný vztah*

k sionismu, osobně je to nezavazovalo. O svátcích jsme chodili do synagogy a dávali do kasičky Keren kajemet, ale nikdo si nepředstavoval, že se vystěhuje z krásné Prahy do pouště v Palestině.“³¹ Členové hnutí nebyli tedy dle pamětníků silně ideologicky vedeni, ale jejich hachšara (příprava) se skládala z náročných výprav, během nichž účastníci nesměli jíst ani pít. Podle Ruth Bondyové drželi něco jako bobříka žízně.

Vztah sionistických skautů se Svazem junáků-skautů republiky Československé a Federace československých skautů

Jednotlivé organizace sionistické mládeže, které zřídily skautské oddíly, tj. Techelet Lavan (Modrobílí), Hašomer Kadimah (strážci Vpřed), Makabi Hacair (Mladý Makabajec), Bnei Akiva (Děti Akivovy), Brit Trumpeldor (Betar), Brit Masada (svaz Masada), Hanoir hacioni (Sionistická mládež), El Al (Vzhůru) a Hacofo (Skaut), se až na výjimky začlenily do dvou největších československých skautských celků, Svazu junáků skautů Republiky Československé a Federace československých skautů. Důvody přihlášení ke skautským ideálům se různily. Například již zmínovaný Techelet Lavan měl kvůli své pozdější levicové orientaci silné výhrady vůči vojenskému baden-powellovskému skautingu, a tak v roce 1924 zamířil raději do Federace československých skautů. Naopak jeho asi největší konkurent Hašomer Hacair se roku 1926 začlenil do Svazu junáků skautů právě kvůli vojenskému stylu vedení. V roce 1931 ho následoval Brit Trumpeldor a Brit Masada, o rok později k nim přibyla ještě Bnei Akiva.

Svou roli mohlo hrát také jazykové zázemí obou skautských uskupení. Zatímco Federace měla silnou německou jazykovou základnu, Svaz junáků byl přeci jenom zaměřen více na českojazyčná hnutí. Federace byla alespoň zpočátku zcela volné, neformální společenství bez právní subjektivity. Šlo o samostatný celek s vlastní neodvislou správou a velením, tudíž i možností vyvíjet se samostatně, nezávisle na druhých.³²

Členstvím ve zmíněných organizacích se podařilo nejenom částečně legalizovat ideologický program židovských skautů, ale také bylo vedou-

²⁷ K. ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé?*, s. 218–227.

²⁸ J. RADKOVIČOVÁ, *Židovská mládež, představujeme se ti*, s. 8.

²⁹ *Rozkazy ústredia*, Hašomer 1, Bratislava 1926, s. 8.

³⁰ TÁŽ, *Sionistický skauting a židovská mládežnická hnutí v severních Čechách* [online] Praha 2015, [citováno dne: 10. 9. 2018]. Dostupné z: https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/.../Sionisticti-skauti_severni-cech.

³¹ Alice MARXOVÁ, *Jsou i jiné statečnosti*, Roš chodeš 12, Praha 2017, s. 11.

³² Bořivoj MÜLLER, *Skaut československý: praktická příručka znalosti nezbytných každému skautu*, Praha 1920, s. 364.

cím sionistické mládeže umožněno účastnit se lesních a vůdcovských škol pořádaných skautským svazem. Svazoví instruktoři pomáhali židovským vedoucím se skautskou programovou výchovou. Ta se ovšem odvíjela od uniformovaného skautingu a někteří skeptičtí židovství činitelé měli obavy, že skautingu jako takovému bude obětována vlastní sionistická myšlenka tzv. „uskutečnění“, přičemž ono uskutečnění znamenalo Aliju, odchod do Izraele. Zastánci myšlenky celorepublikového skautingu naopak argumentovali jeho obecným posláním, jenž měl pomoci budovat nového člověka a připravit budoucí Šomery na podmínky, které v Palestině panují. Když židovský skaut skládal slib nebo přísahu, přidával na konec biblický dodatek: „*Radši ať mi uschne pravá ruka, než bych zapomněl na tebe, Jeruzaléme!*“³³ Jinak se ale v oddílech obecně prosazovala skautská střídmost a důraz na kamarádství. Pro nový styl měl být charakteristický život bez kouření, alkoholu, karet, jednoduché odívání, čestné jednání a vzájemná úcta mezi pohlavími.³⁴

S politickým vývojem ve střední Evropě ve třicátých letech se cíl připravit mládež na Aliju stával čím dál tím důležitějším. V rozmezí let 1922–1924 odjelo do Palestiny několik skupin, které se spojily do hnutí Chefziba³⁵ a založily stejnojmenný kibuc na úpatí hory Gilboa. Skupinu navštívil při své oficiální návštěvě v roce 1927 také Tomáš Garrigue Masaryk.³⁶ Některá židovská skautská hnutí otevřeně podporovala program předválečného hnutí Hechaluc (pionýr), jehož hodnotový koncept široce přesahoval rámec vlastní organizace. Ve svém počátku představoval nepolitické hnutí, k jehož hlavním cílům patřilo zakládání výcvikových center Hachšar, kde byla mladá židovská inteligence školená v oblasti zemědělství a industrializace. Výcvik jim měl pomoci zvládnout život v palestinských kibucech. Cílem Hachšaru bylo vytvořit základy konkurenceschopné a produktivní ekonomiky, která by vylepšila sociální rating židovské komunity nejen ve Svaté zemi, ale také v diaspoře.³⁷

Československý židovský skauting ve stínu hákového kříže

V této kapitole je nastíněn tlak, jenž byl vyvíjen nejen na československou židovskou komunitu jako celek, ale zejména chci poukázat na situaci, ve které se nacházela celá řada židovských skautských mládežnických hnutí. První vlnu represí pocítila židovská mládež již za druhé republiky. Ministerstvo školství a národní osvěty vydalo 13. února 1939 výnos, podle něž vzhledem k nezbytné nutnosti úspor v nákladech na školy byli cizinci židovského vyznání vyloučeni ze studia na německých středních školách.³⁸ Omezení možností vzdělání pro židovskou omladinu se množila. Vše směřovalo k totální separaci a vyloučení židů ze systému školství jako takového. K tomu došlo 7. srpna 1940, kdy zmíněné ministerstvo vydalo další z celé řady výnosů, jenž zakázal přijímat židovské žáky do škol s českým vyučovacím jazykem.³⁹ Výnos se v říjnu roku 1940 týkal tehdy nezanedbatelného počtu 5 484 školou povinných studentů a žáků neárijského původu.⁴⁰ Židé mohli navštěvovat pouze soukromé židovské školy, které měly být zřizovány na vlastní náklady příslušnou židovskou náboženskou obcí. Nutno podotknout, že v té době existoval tento typ škol pouze ve větších městech, jako byla Praha, Brno a Moravská Ostrava. Pro úplnost je nezbytné dodat, že k definitivnímu zákazu jakéhokoliv židovského vzdělávání přikročil protektorátní ministr školství Emanuel Moravec 27. července 1942 výnosem, v němž oznámil zákaz výuky všech židovských dětí placenými i neplacenými učiteli. Výnos se vztahoval i na všechny typy kroužků a soukromých besed.⁴¹ Němci vycházeli z teorie, že každý vzdělaný žid je potencionální nepřítel.

Dílicí vzdělávací aktivity se stihly uskutečnit ještě před úplným zákazem

Movement in Poland, East European Monographs, 1989, s. 23.

³⁸ Výnos Ministerstva školství a národní osvěty ze 13. 2. 1939. Národní archiv (dále jen NA), fond (dále jen f.) Prezidium ministerské rady (dále jen PMR), karton (dále jen k.) 3419, s. 786 19.

³⁹ Výnos Ministerstva školství a národní osvěty ze 7. srpna 1940. NA, f. PMR, k. 3419, s. 786 42.

⁴⁰ Dana KASPEROVÁ, *Výchova a vzdělávání židovských dětí v protektorátu a v ghettu Terezín*, Praha 2010, s. 63.

⁴¹ Stadtschulausschuss in Prag II. vom 7. 8. 1942. Archiv Židovského muzea v Praze (dále jen AŽMP), f. Židovská náboženská obec v Praze, karton 8, inv. č. 87.

³³ Jitka RADKOVIČOVÁ, *O sionistickém skautingu*, Maskil 11–12, 2017, s. 26.

³⁴ Alice MARXOVÁ, *Struktura hnutí pracovní a studijní tábory*, Roš chodeš 4, 1998, s. 9.

³⁵ Doslova: Má záliba na ní spočívá.

³⁶ Dle svědectví filosofa Hugo Bergmanna, který jej při návštěvě doprovázel, rozmlouval prezident s mladými kibucníky o praktických záležitostech osady, o společné výchově dětí a hlavně o porodnosti a dětské úmrtnosti. Viz: Jitka RADKOVIČOVÁ, *Československo pod palmami aneb s Masarykem po Izraeli*, Masarykův lid, Praha 2015, s. 8–10.

³⁷ Israel OPPENHEIM, *The Struggle of Jewish Youth for Productivization: The Zionist Youth*

vzdělávání pro židy. Například tělovýchovný spolek Makabi Hacair vyvíjel ilegální a sportovní činnost až do roku 1943. Možnosti shromažďování byly přitom pro židovské mládežníky značně omezeny. Jedním z mála míst, kde se mohla židovská mládež scházet, byl Starý židovský hřbitov v Praze na Starém Městě a Hagibor ve Strašnicích. Jak vzpomíná jeden z tehdejších účastníků Mordechai Livni: „*Na hřbitově jsme hráli mezi náhrobky různé skautské hry a na Hagiboru jsme sportovali.*“⁴² Jinou činností, na které Makabi Hacair participovalo, byla účast na ilegálním vyučování, kdy bylo nutné překonávat mnohá úskalí, protože židům bylo mimo jiné zakázáno shromažďování ve větším počtu.⁴³ Podobným problémům čelila všechna židovská skautská uskupení, například El Al (Vzhůru) konalo své tajné schůzky v Šáreckém údolí. „*Do Stromovky se nesmělo, do Šárky, kde to nebylo ještě tak oficiální, jsme jezdili. Já se taky pamatuju na skautskou hymnu, kterou jsem zpívala v ivrit. Z toho skautského si pamatuju, že jsme se učili dělat uzly a první pomoc. Výlety do přírody jsme moc neužili, už jsme nemohli ven. Tohle společenství pro nás bylo oporou. To přátelství a hlavně ten sionistický směr,*“⁴⁴ vzpomíná v záznamech Jitky Radkovičové pamětnice Eva Adorian.

Na podzim roku 1940 došlo k rozpuštění všech mládežnických sionistických organizací, jedinou povolenou organizací byla v rámci Slovenského štátu Hlinkova mládež. Zákaz ovšem neznamenal úplnou likvidaci, záštitu nad činností převzala bratislavská Ústředna židů, kde například členové Hašomer Hacair působili pod názvem Hacofe (skaut). Bohužel hodně slovenských židovských skautů se dostalo do 6. robotného praporu, což byl v podstatě tábor nucených prací a rasové perzekuce dohromady.⁴⁵ Řadě z nich se ale podařilo uprchnout a významně pomohli při záchraně maďarských židů po vypuknutí Slovenského národního povstání (SNP). Obecně lze tvrdit, že aktivní ozbrojený odboj ze strany československých

židů se realizoval pouze na Slovensku, které k tomu mělo lepší sociodemografické a geografické předpoklady. Již zmíněné hnutí Hašomer Hacair přešlo poměrně úspěšně do ilegality a na povstaleckém území obnovilo svou činnost, centrem hnutí se stal Pohronský Bukovec na Slovensku.⁴⁶ Slavnou židovskou odbojářkou se stala i bývalá vedoucí Hašomer Hacair v Bánské Bystrici Chaviva Reik, která jako členka židovské paraskupiny Amsterdam bojovala proti německým okupantům.⁴⁷ „*Plameň mi prikyvuje, doplňuje ma, hovorí vtedy, keď ja na chvíľ'u zmlkam. Spomínam na ňu a na oheň, ktorý zapálila svojím príchodom v nás. A tak sedíme až do rána. Pri tomto ohníku pred partizánskou jaskyňou sme sa rozhodli zvečnit plameň Chavivy. Prišli sme do dediny a ushovorili sme sa, že sa budemem volat: Gdud⁴⁸ lhavat Chaviva – oddiel ohňa Chavivy.*“⁴⁹ Jinde než na Slovensku nedostali židé příliš prostoru pro ozbrojený odpor, a proto je osobnost Chavivy Reik dodnes uctívána, nejen na Slovensku, ale především v Izraeli.

Skauting a jeho vzdělávací role v prvních letech války

V této přetěžké době hrál skauting a víra důležitou roli v životě mladých židů. Němci zakázali veškerá židovská hnutí, a proto se další činnost odehrávala v přísné ilegalitě. Jednou z podzemních aktivit byla *Hilfediens*,⁵⁰ inspirovaná skautským příkazem denního dobrého skutku. Jako příklad lze uvést skauty Makkabi Hacair, kteří pomáhali v prosinci 1941 s přípravou do transportů starým a nemocným lidem. Podobným způsobem pak v Terezíně pracovala Jad tomechet (Pomocná ruka).⁵¹

Židovská omladina si v těžkých chvílích oblíbila zpěv židovských hrdinských písní. Například členové hnutí Brit Trumpeldor zpívali hymnu Šir Betar (Píseň Betaru), známá byla taky Techzakna (Nechť posílnění jsou

⁴² Jitka RADKOVIČOVÁ, *Osobnost židovského skautingu: Mordechai Livni* [online], Praha 2015, [citováno dne: 1. 3. 2018]. Dostupné z: <https://www.skautskyinstitut.cz/zidovsky-skauting/>, s. 6.

⁴³ TÁŽ, *Židovská mládež představujeme se ti*, s. 7.

⁴⁴ TÁŽ, *Osobnosti sionistického skautingu: Eva Adorian* [online], Praha 2015, [citováno dne: 1. 3. 2018]. Dostupné z: <https://www.skautskyinstitut.cz/zidovsky-skauting/>, s. 6.

⁴⁵ Martin LUPČO, *Poslanie a význam VI. robotného praporu Pracovného zboru v Černom, Klub vojenskej histórie Beskydy* [online], 2009, [citováno dne: 1. 3. 2018]. Dostupné z: <http://www.kvhbeskydy.sk/poslanie-a%C2%A0ovyznam-vi-robotneho-praporu-pracovneho-zboru-v%C2%A0ocernom/>.

⁴⁶ Jitka RADKOVIČOVÁ, *Válka a osobnosti židovského skautingu, 2. část*, Maskil 1, 2012, s. 6.

⁴⁷ Rudolf NEDBAL, *Operace Karas. Zpravodajský důstojník mjr. Jaroslav Krátký ve službách čs. zahraniční armády a vojenské zpravodajské služby v letech 2. světové války*, Praha 2009, s. 155.

⁴⁸ Určitá organizační jednotka, skupina, oddíl.

⁴⁹ David GOLDSTEIN, *Chaviva*, Bratislava 1947, s. 155.

⁵⁰ Pomoc/dobrý skutek.

⁵¹ J. RADKOVIČOVÁ, *Válka a osobnosti židovského skautingu, 2. část*, s. 7.

paže našich bratrů) a v neposlední řadě se zpívala Hatikva (Naděje), dnes hymna Státu Izrael.⁵² Navzdory absenci slovenských hor ani v protektorátu neustala činnost židovských skupin, došlo pouze k přeskupení sil a priorit. Díky spisovatelce Ruth Bondyové víme o sněmu, který uspořádalo skautské průkopnické hnutí Necach (Noar Cofij Chalucij). Sjezd se konal bez německého souhlasu a ještě než byl gestapem rozehán, vyslechli si účastníci zprávu o činnosti hnutí. Ta konstatovala nárůst členské základny, vznik nových oddílů v různých částech Prahy a intenzivní přípravu starších členů na Aliju. Skauti tohoto hnutí pořádali studijní soutěže a členové byli plně vytiženi výukou dějepisu, matematiky, fyziky a hebrejštiny na Ju-Al školách (Jugendali-jahschule).⁵³

Na výchovné práci se nepodíleli jenom sionisté, ale také skautská vedoucí 16. pražského dívčího oddílu Anna Steinová-Rothová. Ta pod krytím židovské obce pořádala tajná školení, maskovaná jako dětské útulky, ve kterých byla dle pamětníků praktikovaná výuka v demokratickém duchu. „*Aby se židovské děti nepotloukaly po ulicích v době normálního vyučování ostatních dětí, chodily do dětských útulků. Anka s Jiřinou vedly jeden takový útulek v Praze. Anka nebyvala nadarmo vůdkyní skautského oddílu a Jiřina pedagogem,*“ vzpomíná jedna z pamětnic Heda Kaufmannová.⁵⁴ Děti byly zaměstnány velmi promyšleně a učitelům se dařilo překonávat nejenom technické ale i metodické problémy. Mládež v malých skupinách zpívala, vyřezávala, šila, recitovala a hrála divadlo. Z dnešního pohledu lze označit tehdejší židovskou výuku za ukázkou experimentálního vzdělávání, které tiše a nehlučně vyrostlo přímo pod nosem nacistů. Ideologické rozmíšky byly rázem zapomenuty a všichni jednotně čelili společnému nepříteli. Cíl byl jasný, záchrana co možná největšího počtu mladých židů před nacistickou zkázkou.⁵⁵

Fredy Hirsch a židovský skauting v terezínském ghettu

Významnou osobností židovského skautského hnutí byl bezesporu Fredy

Hirsch, dnes světově uznávaná osobnost židovského sionismu. Rodák z Cách nevyrostal podle dostupných informací v příliš harmonické rodině,⁵⁶ otec zemřel, když mu bylo devět let a sama matka na výchovu dětí nestačila. Vzájemná antipatie i vztah k sionismu mohly představovat pádné důvody, proč teprve devatenáctiletý Fredy Hirsch emigroval v roce 1935 na rozdíl od zbytku rodiny do Československa.⁵⁷ Ihned po příjezdu se zapojil do dobrovolné činnosti pro hnutí Makkabi Hacair a současně se živil jako trenér Makkabi tělovýchovného spolku. Patřil k předním organizátorům oblíbených letních táborů ve vesničce Bezpráví v podhůří Orlických hor. V Praze vedl skautský oddíl pojmenovaný Havlaga (Zdrženlivost) a na pražském Hagiboru pomáhal organizovat hry, divadelní představení a různé soutěže.

Fredy Hirsch měl atletickou postavu vzbuzující respekt a důsledně trval na udržování psychické i fyzické kondice svých svěřenců. Jako nadšený skaut se zapojil do pomoci lidem odsouzených k transportu na východ. Aktivně zakládal skupiny dobrovolníků Transporthilfe, kteří pomáhali starým a nemohoucím židům s přípravou na vyčerpávající cestu. Sám odjel prvním transportem v roce 1941 do Terezína, podle některých šlo o cílenou provokaci židovského vedení, které se obávalo paniky. Hirsch se okamžitě po příjezdu zapojil spolu s bývalými skautskými kolegy do vytváření ostrovu lidskosti uprostřed záplavy utrpení.

Hanuš Gaerter vzpomíná na Fredyho Hirsche jako na člověka, který nikdy neodmítl pomoc. „*Znali jsme se již z havlagy a pod Fredym jsem působil v několika funkcích například jako betreuer (vychovatel v dětském bloku) v Osvětimi [...] Zamilovala se do něj jedna esesačka, vedoucí pošty v ženském táboře, a posílala mu jako pozornost nedoručitelné balíčky, které často obsahovaly různé pochoutky, například bábovku. Díky Fredymu měly děti přilepšení ke své každodenní stravě.*“⁵⁸ Tehdejší židovské děti oceňují po letech zejména neohrožené a přímé Hirschovo vystupování a chování. Nikdy se nezařadil po bok ponížených a demoralizovaných židů, kterým nacisté naháněli hrůzu.

Vlny transportů přivázely do Terezína českou židovskou omladinu, která se organizovala v sionistických hnutích. Navíc zde byli mladí židé z Rakouska, Německa, Dánska a z ostatních okupovaných států. Aby nedo-

⁵² J. RADKOVIČOVÁ, *O sionistickém skautingu*, s. 27.

⁵³ A. MARXOVÁ, *Jsou i jiné statečnosti*, s. 11–12.

⁵⁴ Heda KAUFMANNOVÁ, *Léta 1938–1945. Válečné vzpomínky*, Praha 1999, s. 45.

⁵⁵ Ruth BONDY – Tomáš PĚKNÝ, *Jakob Edelstein*, Praha 2001, s. 195.

⁵⁶ Jeho bratr Paul, reformní rabín, a jeho matka emigrovali do Bolívie.

⁵⁷ Lucie ONDŘIHOVÁ, *Příběh Fredyho Hirsche*, Praha 2001, s. 14–15.

⁵⁸ Pavel KUČA, *Nezdávat se a vytrvat*, Maskil 7, 2016, s. 6.

šlo k roztržkám, bylo rozhodnuto o založení jednotného hnutí mládeže jménem Hechaluc (Pionýr).⁵⁹ Jak pamětníci uvádějí, nešlo o komunistický typ pionýra, ale o organizaci rozvíjející sionistickou myšlenku o odchodu do Erec Israel. Celé zřízení bylo ilegální a přísně utajené, žádná z činností se nesměla prozradit. Improvizované uskupení mělo své dívčí a chlapecké oddíly kvuca a v jednom z nich působila i Maud Beerová. „*Nově vzniklá kvuca se jmenovala Darki, tj. Moje cesta, a jejím vedoucím byl Egon Löbner z Plzně. Vzpomněla jsem si, že byla organizována nějaká skautská hra, jedním z úkolů skautů bylo dozvědět se všelicos o Radě starších. Ti všichni byli naši lidé, nemuseli jsme se bát. Také jsme v hnutí platili měsíční daně: 1 či 2 dkg margarínu, trošku cukru. Tyto potraviny dostávali na přilepšenou naši členové, kteří onemocněli,*“⁶⁰ vzpomíná Maud ve své knize *Co oheň nespálil*.

Hechaluc se také angažoval při pomoci starým lidem a založil organizaci pod názvem Jad Tomechet, která měla nedocenitelný význam zvláště v zimě 1943. Toto období bylo mimořádně deštivé a ve vlhkém přeplněném ghettu⁶¹ se začaly rychle šířit nemoci. V nouzi nejvyšší se rozhodl Hechaluc jednat, bohužel nejdůležitější činností bylo zavčasné odklizení těl nešťastníků, kteří zemřeli během noci. Odhaduje se, že v lednu a v únoru 1943 zemřelo na půdě kasáren denně třicet až čtyřicet lidí a mrtvé bylo velice složité transportovat z podkroví do márnice. Tato činnost většinou zbyla na silné členy z řad židovské skautské mládeže, ale i ti velice často nevydrželi enormní psychické a fyzické vypětí. „*Můj kolega Josef Fixler, který si po celou dobu snažil zachovat klid, utekl dolů. [...] Po několika dnech jsem měl opět službu při péči o lidi na půdě. Tentokrát byl mým kolegou Žev Farkaš, chlapec známý svou odvahou a silou. Když jsme vylezli nahoru, oznámil nám vedoucí pokoje, že máme snést dolů několik mrtvých těl, která tam ležela od včerejší noci. Žev na to nebyl vůbec připraven. Tvrdil, že se nebojí nikoho na světě, ale mrtvých že se bojí. Trvalo mi dlouho, než jsem ho přesvědčil, aby mi pomohl,*“⁶² vzpomíná jedna z předních osobností sionistického hnutí Berl Dov Herškovič.

V říjnu 1943 ale utrpělo hnutí Hechaluc zdrcující úder, německé vedení rozhodlo o hromadné deportaci všech dosavadních členů na východ. Velení

Hechalucu na to reagovalo přeskupením a sjednocením všech zbývajících skupin. Činnost neustala, ba právě naopak, došlo k nové aktivizaci židovské mládeže. Za tímto účelem se uspořádaly dvě konference, které doprovázely sportovní klání a volby. „*Při konferenci proběhlo sčítání členů Hechaluc, každý odevzdal přiděl cukru, který se pak dal nemocným a starým. Podle toho se sčítalo, ale nebylo to přesné. Vydali jsme kartičky s nápisem »Bud' připraven«, a kdo ji měl, byl členem Hechalucu.*“⁶³ Židovský skauting si uchoval svého ducha i v otřesných podmínkách terezínského ghettu. Přispěl k tomu i tamní odbor Péče o mládež, který se snažil dávat do heimů (domovů) děti ze stejných skautských hnutí. Jitka Radkovičová v jednom rozhovoru pro *Obecní noviny* uvedla, že podle svědectví pamětníků v Terezíně probíhal i Jom tsofim, Skautský den, při němž se hrály hry, sportovalo se a plnily se odborky.⁶⁴

Skauti a terezínská výuka

Samostatnou kapitolou bylo působení židovských skautů při výuce terezínských dětí, respektive jejich nenahraditelná úloha v nepříznivých podmínkách. Oddělení, které se v ghettu staralo o mládež, se nazývalo Jugendfürsorge a vedl je sionista Egon Redlich⁶⁵. Terezínská samospráva zřídila pro chovance oddělené bloky (heimy), ty měly za úkol ochránit děti před negativními vlivy života v koncentračním táboře. Vedoucí jednotlivých heimů zavedli pro své svěřence vlastní pravidla výchovy, kterým oni sami přikládali důležitost. Díky tomu se stalo každé oddělení nějakým způsobem specifické.⁶⁶ Například v heimu L 218, obývaném převážně členy Hašomer Hacair, panovaly zásady kolektivní distribuce potravin. Chlapci zde zavedli zvláštní přidělový systém, který navazoval na systém zavedený v palestinských kibucech.⁶⁷ V sionistickém duchu byly také vedeny domovy

⁵⁹ M. KÁRNÝ, *Terezínský Hechaluc*, s. 210.

⁶⁴ Petr BALAJKA, *O židovském skautingu s Jitkou Radkovičovou – Tiki*, s. 23.

⁶⁵ Redlich přijel do Terezína jako člen Edelsteinova štábu. Tento student práv zahynul v Osvětimi v roce 1944. (Viz: Památník Terezín [online], Terezín, [citováno dne: 7. 11. 2019]. Dostupné z: <https://www.pamatnik-terezin.cz/osobnosti/egon-redlich>.)

⁶⁶ Jitka RADKOVIČOVÁ, *Podíl skautských sionistických hnutí na vzdělávacím procesu židovské mládeže v letech 1918–1949*, Speciální pedagogika: časopis pro teorii a praxi speciální pedagogiky, 2014, s. 10.

⁶⁷ Hanuš SCHIMMERLING, *Židovská mládež v hnutí odporu*, in: Terezín v konečném

⁵⁹ Miroslav KRYL, *Nad jednou studií o terezínském ghettu*, Terezínské listy 2, 1971, s. 41–42.

⁶⁰ Maud Michal BEEROVÁ, *Co oheň nespálil*, Prostějov 2005, s. 98.

⁶¹ Některé zdroje udávají až 40 000 osob. Viz: Miroslav KÁRNÝ, *Terezínský Hechaluc ze vzpomínek Berla Herškoviče*, Terezínské listy, 2000, s. 207.)

⁶² M. KÁRNÝ, *Terezínský Hechaluc ze vzpomínek Berla Herškoviče*, s. 206.

V a VII, pojmenované Dror (Vlaštovka) a Nešarim (Jestřáb). Poválečný odchod do Palestiny se jevil mnohým jako jediný způsob, jak uspořádat a normalizovat svůj osobní život. V domově číslo VII, založeném 9. července 1942, žilo 41 chlapců z bývalých ubikací Hamburských a Drážďanských kasáren.

V heimu číslo IX se chlapci pod vedením Arna Ehrlicha nechali inspirovat knihou Jaroslava Foglara *Hoši od Bobří řeky* a při skautské činnosti lovíli bobříky čistoty, pořádku a dobrých skutků. Rozšířením bylo lovení bobříka matematiky, dějepisu, zeměpisu a jiných předmětů. Jedině bobřík hladu nebyl nikdy vyhlášen, protože ten panoval v celém Terezíně neustále. Devítka se dělila na tři pododdíly: Vlci, Rychlostřelci a Bobříci, které se podílely na plnění skautských úkolů.⁶⁸

Také u skupiny Lvíčata zastával skauting hlavní roli při výuce a každodenním životě. Její vedoucí vychovatel Jiří König se ve svém výchovném programu soustředil na zdravou disciplínu, sebekázeň, pořádek a preferoval kulturní práci dětí. Dívčí heimy v tomto ohledu nezůstávaly pozadu. Například ve sklepech dívčího domu L 410 se konaly výstavy a také zde byla uvedena proslavená opera Brundibár, složená Hansem Krásou.⁶⁹

Poválečná snaha o obnovu židovského sionistického skautingu na prahu komunistické diktatury

Když odezněla druhá světová válka, pokusily se některé skautské sionistické organizace o obnovení činnosti. Úspěšná byla jenom část z nich: Hašomer Hacair, který otevřel v Bratislavě Ústředí hebrejských skautů, jehož členy byly skautské organizace Makabi Hacair, Brit Trumpeldor a Bnei Akiva.

Židovská hnutí se musela vypořádat nejenom se zdecimovanou členskou základnou, ale také s odmítavým přístupem politiků. Na jednání o dalším působení skautských organizací dorazili na podzim 1945 zástupci židovské delegace k prezidentu Benešovi. Na dotaz, jak se prezident staví ke znovuobnovení hnutí Hašomer Hacair, dostali židovští zástupci

překvapivou odpověď: „S obnovením religiózních skautských korporací, tedy ani s homogenními židovskými organizacemi tohoto typu, se nepočítá, vše bude fungovat pod jednotnou značkou Junák a nic jiného se nepřipouští.“⁷⁰ Zástupci Hašomer Hacair považovali toto rozhodnutí za diskriminační a odmítli za těchto podmínek přistoupit na členství v organizaci Junák.

Podobné politické kroky vedly k tomu, že mladí židé přestali věřit v perspektivu skautského hnutí v obnovené československé společnosti, a proto se soustředili pouze na myšlenku odchodu do Palestiny. Na Slovensku měli vychovatelé větší šanci ovlivnit židovskou mládež sionistickou myšlenkou, protože mladých židů zde přežilo více než v českých zemích. Podle údaje předsednictva Rady židovských náboženských obcí se jednalo asi o 10 000 osob židovského vyznání v českých zemích a přibližně 20 000 na Slovensku. Dále v českých zemích přečkalo genocidu dalších 5 000 a na Slovensku 8 000 židů podle norimberských zákonů.⁷¹ Takže prostor pro vzkríšení sionistické myšlenky zde byl podstatně větší.

Začít se ale muselo od nejmenších přeživších. Velkou úlohu zde sehráli mladí dobrovolníci, kteří naplnili všechny své síly k záchraně pochroumaných dětských duší. Mezi nimi lze najít i Maxe Liebena (Livni), předválečného člena hnutí Makabi Hacair. Ten měl za sebou stejně jako většina ostatních traumatizující zážitky z Osvětimi a právě kvůli nim mohl účinně a kvalitně pomáhat frustrovaným dětem. Svým chovancům dokonale rozuměl a dokázal mluvit jejich jazykem. Max Livni vzpomíná, jak musel jako nekvalifikovaný učitel zapracovat na zanedbané úrovni vzdělání u malých koncentračníků. Vychovatelé učili téměř vše od zeměpisu Palestiny přes hebrejštinu až po židovskou historii.⁷²

Po nějakém čase začal Max Livni pracovat jako vedoucí skupiny dětí na jednom ze zámků, které provozoval známý humanista Přemysl Pitter.⁷³ Ten v letech 1945–1947 dokázal pouze s několika spolupracovníky získat

⁷⁰ J. RADKOVIČOVÁ, *O sionistickém skautingu*, s. 26.

⁷¹ Blanka SOUKUPOVÁ, *Židé V Českých Zemích Po Šoa: Identita Poraněné Paměti*. Bratislava: Marenčin PT, 2016, s. 24.

⁷² Jitka RADKOVIČOVÁ, *Mordechai Livni – Osobnost židovského skautingu* [online], Praha 2012, [citováno dne: 1. 3. 2018]. Dostupné z: <https://www.skautskyinstitut.cz/zidovskyskauting/>.

⁷³ Přemysl PITTER, *Žpráva o pomoci dětem z koncentračních táborů*, Posel u Milíčova domu 1, 1945, s. 4.

řešení židovské otázky, Vojtěch Blodig – Miroslav Kárný (eds.), Praha 1992, s. 58.

⁶⁸ D. KASPEROVÁ, *Výchova a vzdělávání židovských dětí v protektorátu a v ghettu Terezín*, s. 140–141.

⁶⁹ Hudební skladatel, zahynul v Osvětimi v roce 1944.

od státu čtyři zámky⁷⁴ a jeden penzion. Za finanční podpory Ligy lesní moudrosti⁷⁵ zřídil v objektech ozdravovny pro děti z koncentračních táborů. Z počátku se v dětských zotavovnách a ústavech rekreovala pouze česká židovská omladina, ale později přibyli i němečtí a rakouští sirotci. Maxovi zbyl z nejbližších příbuzných pouze bratr, a proto mu Akce Zámky zpočátku přišla vhod. Organizátoři totiž umožňovali zúčastnit se ozdravného pobytu také mládeži ve věku od osmnácti do dvaceti let. V ozdravovnách tito mladí lidé vykonávali drobné údržbářské a administrativní práce nebo se starali o mladší děti.

Později se však ukázalo, že v ozdravovnách dochází k názorovým třenicím ohledně sionistické ideologie, které vytvářely nepřátelské prostředí. Max se proto rozhodl vrátit do Prahy, kde pokračoval v marné snaze najít své bývalé kamarády z hnutí Makabi Hacair. Velmi záhy zjistil, že se zpět vrátili pouze jednotlivci, takže obnova hnutí v Čechách byla neproveditelná.

Židovská sionistická hnutí dostala postupně od státu v pohraničí celé farmářské usedlosti po odsunutém německém obyvatelstvu. Tyto objekty mohli skauti volně a zadarmo používat. Některé akce a tábory byly po válce dokonce sponzorovány ministerstvem školství.⁷⁶ V prosinci 1945 uspořádali přeživší členové sionistických mládežnických organizací společný zimní tábor ve Vysokých Tatrách. Na tuto akci odjel i Max a na Slovensku již zůstal. Jeho další cesta vedla do Bratislavy, konkrétně do domu ve Zrinské ulici. Zde hnutí Makabi Hacair zřídilo sirotčinec pro židovské děti, který vedla Eva Fürstová, rovněž oběť nacistických koncentračních táborů.⁷⁷

Některé děti přišly do domova mládeže v Bratislavě poté, co se schovávaly v lesích a kláštorech, nebo přijely z koncentračních táborů s hlubokou deprivací. „*Museli jsme jim vysvětlovat, proč by nikdo neměl krást a že není třeba schovávat si kus chleba pod polštář, protože po tomto dostanou další,*“⁷⁸ vzpomíná

například Mordechai Livni. Nosnou myšlenkou nicméně nebylo pouze vzdělání, ale také příprava na odchod do židovských kibuců v Palestině. Denní rozvrh se skládal z výuky hebrejštiny, řemeslných oborů a zemědělství. Vše bylo podpořeno skautskými hodnotami. Děti měly za úkol denně udělat dobrý skutek, nelhat a hlavně být vstřícné jedno k druhému. Mládežnická hnutí vyvinula úsilí směrem k zapojení přeživších dětí. Logicky se soustředila nejen na Pitterovy ozdravovny, ale také na sirotčince v Praze v Belgické ulici a v Ostravici na Moravě. Jak vzpomínají pamětníci, děti v Belgické ulici je přijaly doslova s otevřenou náručí, ale v Ostravici byli chovanci mladší a ze smíšených manželství, a tak byla jejich náklonost k židovské a sionistické myšlence velmi vlažná. Velmi dobrou terapií na frustrované dětské duše se ukázaly zimní a letní tábory. Podle vedoucích byly děti zprvu přepadlé a zamlklé a v noci je budily noční můry a děsy. Vedoucí proto s ohledem na jejich stav rezignovali na klasický táborový řád. Děti neměly tradiční rozcvičku, nepoužívala se píšťalka a na jídlo se nečekalo v pravidelných zástupech. Upustilo se od celkového přísného vojenského stylu.

Nicméně poválečná situace jednotlivých hnutí byla tristní. Údaje získané v publikaci *Žvi Batschi* hovoří o drastickém poklesu členské základy. Například Makkabi Hacair měl před válkou jen na Moravě minimálně 25 oddílů a po válce pouze na dvou místech obnovil činnost, přitom v obou případech šlo pouze o skupiny o 12–15 dětech. Tato publikace dále zdůrazňuje poslání celého hnutí, které stálo v čele historického procesu přesídlení a bylo jeho hnací silou.⁷⁹ V rozmezí let 1945–1949 skautské židovské organizace postupně omezovaly činnost, tento proces se ještě zrychlil po nástupu komunistické moci a vyvrcholil zákazem skautingu jako takového.

Komunističtí představitelé považovali skauting za nositele buržoazních tradic a k židovskému skautingu se ještě přidalo dehonestující epitetum sionistický. Aktivita postupně uvadala, nicméně před rokem 1949 bylo ještě uspořádáno několik akcí a letních táborů. Například v dubnu 1946 oddíl Techelet Lavan zorganizoval letní výjezd do Kovářova nedaleko Pernštejna.⁸⁰ Na sklonku čtyřicátých a začátku padesátých let 20. století

dne: 1. 3. 2018]. Dostupné z: <https://www.skautskyinstitut.cz/zidovsky-skauting/>.

⁷⁹ Z. BATSCHA, *Ve stopách naděje: vzpomínky olomouckého rodáka v Izraeli*, s. 135–140.

⁸⁰ A. SINAI, *Rhapsody to Techelet Lavan*, s. 329.

⁷⁴ Tři z nich byly zkonfiskovány baronu Ringhofferovi (zámky Štířín, Kamenice a Olešovice). Poslední zámecký objekt byl zkonfiskován profesoru Knausovi v Lojovicích. Jedinou nezámeckou budovou byl penzion Bellevue nedaleko Ládví. Viz: Pavel KOSATÍK, *Sám proti zlu: Život Přemysla Pittra (1895–1976)*, Praha – Litomyšl 2009.

⁷⁵ Woodcraftovské hnutí, jež v Čechách založil přírodovědec a pedagog Miloš Seifert.

⁷⁶ Amos SINAI, *Rhapsody to Techelet Lavan. The History of the Youth Movement Techelet Lavan-El Al-Netzach in Czechoslovakia*, Israel, 1996, s. 309–310.

⁷⁷ J. RADKOVIČOVÁ, *O sionistickém skautingu*, s. 27.

⁷⁸ TÁŽ, *Mordechai Livni – osobnosti židovského skautingu* [online], Praha 2012, [citováno

všechna československá sionistická hnutí mládeže postupně ukončila svou činnost. Jedním z posledních oddílů, který hromadně opustil republiku, byl v roce 1949 oddíl Nemarim (Tygři) z hnutí Hašomer Hacair.⁸¹ Pátrání po dokumentech sionistických skautských hnutí přivádí badatele zejména do Izraele do Žabotiského institutu v Tel Avivu a do soukromých archivů vedených dobrovolníky při jednotlivých kibucech. Podle badatelky Jitky Radkovičové zde lze nalézt i dosud neprobádané skautské kroniky, fotografie známých osobností a osobní dokumenty obětí koncentračních táborů.⁸²

Židovský skauting ve Francii před válkou – Les Éclaireurs Israélites de France (EIF)

Francouzský židovský skauting je neodmyslitelně spjat s osobnostmi Roberta Gamzona, Edmonda Flega a Léa Cohna. Hnutí⁸³ mělo od počátku mnohovrstevnou ideologii, která spočívala na třech pilířích: Skauting, Židovství a Francie. Podobně jako židovský skauting v Československu se muselo francouzské hnutí vypořádat s národnostně i geograficky rozmanitou členskou základnou. Některé pobočky se nacházely i v Alžírsku a Maroku a společným jmenovatelem se podle jednoho ze zakladatelů Edmonda Flega stalo židovské vzdělání a modernost.⁸⁴ Začátky ovšem stejně jako v Československu nebyly snadné a teprve sedmnáctiletý Robert Gamzon, přezdívaný „Castor Socieux“,⁸⁵ čelil silné kritice ze strany francouzských židovských duchovních. Navzdory odmítavým reakcím dokázal uspořádat v únoru 1923 v lesích u Meudonu skautský židovský tábor, první členové složili skautský slib v synagoze ve Versailles v přítomnosti rabína Maurice Libera.⁸⁶ Vzdělání v tomto hnutí mělo na tehdejší židovské poměry velmi liberální charakter. V tomto hnutí nebyla upřednostňována myšlenka sionismu nad osobnost jednotlivců. Skauting měl pomoci mladým židům

nejen s formováním vlastní identity, ale také s určením role v majoritní francouzské společnosti.⁸⁷

Tento postoj má svůj základ ve francouzské národnostní politice praktikované již od 18. století. Speciálně pro židy byla Francie zemí revoluce, která otevřela dveře židovské emancipaci. V tamní společnosti se dlouhá léta razilo heslo „Heureux comme Dieu en France“ (Šťastný jako Bůh ve Francii). Bez ohledu na Dreyfusovu aféru a permanentní antisemitskou kampaň pravicového tisku byl v roce 1936 zvolen žid Léon Blum francouzským premiérem. Tento akt jen podpořil důvěru francouzských židů v sílu francouzské republiky.⁸⁸

Všechny tyto aspekty ovlivnily tři základní pilíře skautského judaismu, jimiž byly četba a výklad Tóry, znalost geografie Svaté země a židovská historie. Účelem výchovy židovské mládeže nebylo vytvořit hráz mezi majoritní katolickou společností, ale právě naopak zapojit židovskou mládež do aktivit celosvětově uznávaného skautského hnutí. Rozvoj oddílů pokračoval poměrně rychle a mezi lety 1924–1927 vznikly skautské oddíly v Paříži, Štrasburku, Mulhuzy, Tunisu a Oranu. V roce 1930 dosáhlo hnutí počtu 1 200 členů a o devět let později překročilo hranici 2 500 členů.⁸⁹ Celková čísla židovských skautů ve Francii jsou velmi podobná Československu. Navíc EIF slavilo jeden zásadní úspěch na sociálním poli, totiž že se židovským představitelům podařilo pod vlajkou skautingu sešikovat všechny čtyři vrstvy židovské populace. Šlo za prvé o asimilované židy (Les israélites français), kteří se dobrovolně začlenili do francouzské společnosti a byli otevřeně stoupenci republiky. Druhou skupinou byli mladí židé z Alsaska-Lotrinska, již naopak silně lpěli na západních aškenázských tradicích. Třetí skupinu tvořili sefardští židé z Alžírsku a Maroka⁹⁰ a v neposlední řadě to byli židovští emigranti z východní Evropy utíkající do Francie před perzekucí. A právě ti přinesli do Francie novou sionis-

⁸⁷ Alain MICHEL, *Les Éclaireurs Israélites de France pendant la Seconde Guerre mondiale: septembre 1939–septembre 1944 : action et évolution*, Paris 1984, s. 23–24.

⁸⁸ Jonathan WEBBER, *Jewish identities in the new Europe*, Washington 1994, s. 174–175.

⁸⁹ Alain MICHEL, *Juifs, Français et scouts: l'histoire des E.I.F de 1923 aux années 1990*, Jérusalem 2003, s. 125.

⁹⁰ Neměli stejný společenský status, jelikož alžírští Židé byli dekretem v Cremiux 1870 prohlášeni za francouzské občany, viz: Jean-Luc ALLOUCHE, *Les Juifs d'Algérie*, 1987, s. 290.

⁸¹ Jitka RADKOVIČOVÁ, *O sionistickém skautingu*, Maskil 11–12, 2017, s. 27.

⁸² TÁŽ, osobní konzultace, Praha leden 2017.

⁸³ Předpokládaná doba vzniku je mezi lety 1922–1923.

⁸⁴ Alan MICHEL, *Les Éclaireurs Israélites de France de 1923 à 1939*, Paris 1985, s. 333.

⁸⁵ Isaac POUATCH, *Un bâtisseur : Robert GAMZON*, Paris 1971, s. 167.

⁸⁶ Alain MICHEL, *Les Éclaireurs Israélites de France pendant la Seconde Guerre mondiale: septembre 1939–septembre 1944 : action et évolution*, Paris 1984, s. 29.

tickou ideologii, která měla do té doby jen zanedbatelný vliv na tamní židovskou společnost.⁹¹

Servir le judaïsme et la France (Sloužím judaismu a Francii)

Židovskou rozdrobenou mládež šlo sjednotit pouze v organizaci, která splňovala jejich očekávání na náboženskou a politickou svobodu a skauting je svým poutavým programem nadchl. „*Být židovským skautem pro nás znamenalo odkaz ke skautingu a židovskému vzdělání. Mezinárodní dopad skautingu byl pro nás poutem s francouzskou a židovskou identitou.*“⁹² Robert Gamzon definoval skautskou výchovu jednoduše: „*Rozvíjej charakter mladíků tím, že jim dáš paradoxně obojí; iniciativu kombinovanou s nadšením, zodpovědností a přímostí a na druhé straně poslušnost.*“⁹³ Poslušnost byla zásadním kritériem, ale nepřekračovala tehdejší celosvětové skautské normy. Stejně jako českoslovenští skauti měli ti francouzští židovští v přísaze slova: „*Skaut ví, jak se má chovat a udržuje své tělo čisté, stejně jako myšlenky, slova a skutky.*“⁹⁴ Až do roku 1932 je židovský skauting spíše záležitostí kulturně-vzdělávací, posléze se ale v jeho rámci prosazuje náboženská linie, která klade důraz i na sionistickou výchovu.⁹⁵

Nicméně skautští vedoucí se snaží redukovat náboženský akcent na minimum, věděli, že nejednota by mohla vést k rychlému zániku celého hnutí. Minimální rozsah náboženské výuky byl ustanoven národním kongresem (Conseil National de Moosch) v listopadu 1932. Jednotliví zástupci si odhlasovali zákaz organizování skautských akcí během šabatu či základní úroveň rozdělení košer potravin (košer maso, oddělení masitých a mléčných produktů aj.). Robert Gamzon ale nebyl úplně spokojen a navrhoval liberálnější přístup, v němž skauting zastával roli prostředníka mezi přírodou, francouzským národem a duševním zušlechťením. Ke zlo-

mu došlo v roce 1937, kdy jeden z otců židovského skautingu Léo Cohn implementoval do programového pojetí polské chasidské tradice a zvyky. Jeho skauti mnohem více dbali na židovské rituály, zpívali chasidské písně a tancovali tradiční tance. Tento dynamický proud, který později rozdělil francouzské Izraelity a židovské emigranty z východu, byl později nazván leo-chasidismem a vytlačil některé ideje židovských asimilantů.⁹⁶

Kolem patriotického a náboženského programu se rozhořelo množství debat. Zvláště otázka sionismu byla zprvu Gamzonem, francouzským Izraelitou, rezolutně odmítána.⁹⁷ Nicméně postupem času získali zastánci této myšlenky navrch a EIF doznalo programových změn. Za jednoho z propagátorů francouzského skautského sionismu lze označit Edmonda Flega. Ten v roce 1926 prohlásil, že do hnutí mohou vstoupit pouze děti, které respektují židovské ideje na sebeurčení. Tato myšlenka byla podpořena o dva roky později speciální skautskou odborkou,⁹⁸ kterou mohli získat pouze mladí a nadšení sionisté. Sionismus si získal ve Francii během třicátých let výsadní postavení, ale v EIF chyběly zkušenosti, jak tuto myšlenku uchopit a dále rozvíjet. Za tímto účelem se skautští předáci rozhodli navázat mezinárodní spolupráci s ostatními sionisticky orientovanými oddíly, mimo jiné i z Československa. Jako důkaz mezinárodní spolupráce poslouží výtisk židovského časopisu *Doar tnuatenu*, který vydávala československá sekce Makabi Hacair. „*Po tábore v Kovačově, kterého sa suúčastnila i dvaja členovia Makabi Hacairu Paríž, chaverim Henri Ehrenberg a Willi Katz, dostávame pravidelné obšírné zprávy, z ktorých vynímame: Makabi Hacair je spojený s veľkou skautskou organizáciou a len činnosťou našich chaverim príberá stále viac a viac cionizmus a Makabi do svojho programu. Počas svetovej výstavy v Paríži má byť sjazd Makabi Hacairu z Anglie, Holandska, Belgie, Francie, Litvy, Estonska, Nemecka a možná, že i my vyšleme niekoľkých zástupcov na tento dôležitý sjazd.*“⁹⁹

Zdá se, že jak francouzští, tak českoslovenští sionističtí mládežníci rozvíjeli horlivě mezinárodní spolupráci nejenom ve střední Evropě, ale také mezi pobaltskými státy. Vůdcovské kurzy se sionistickou tematikou byly mezi tehdejšími chaverim velmi žádané. „*V poslední době vzrástol mohutně*

⁹¹ Alain MICHEL, *Les Éclaireurs israélites de France pendant la Seconde Guerre mondiale*, 1984, s. 23.

⁹² Georges BENSOUSSAN, *Dictionnaire de la Shoah*, Paris 2009, s. 639.

⁹³ A. MICHEL, *Les Éclaireurs israélites de France pendant la Seconde Guerre mondiale*, s. 29.

⁹⁴ Mathias ORJEKH, *Un mouvement de scouts juifs : les Eclaireurs Israélites de France* [online] 2001, [citováno dne: 1. 3. 2018]. Dostupné z: <http://judaïsme.sdv.fr/histoire/document/ceif/orjekh/orjekhi.htm>.

⁹⁵ Robert GAMZON, *Tivliout Harmonie*, Paříž 1945, s. 61–65.

⁹⁶ A. MICHEL, *Juifs, Français et scouts...*, s. 31–32.

⁹⁷ TÝŽ, *Les Éclaireurs israélites de France pendant la Seconde Guerre mondiale*, s. 24–25.

⁹⁸ Jedná se o nášivku na kroji.

⁹⁹ *Zo svetového hnutia*, *Doar tnuatenu* 7, 1937, s. 11.

*MH [Makabi Hacair – pozn. autora] v Litvě. Má asi 1 000 členov v 18 gdudim. Najväčší gdud je v hlavním meste Kaunas, má 200 chaverim.*¹⁰⁰

Letní a zimní tábory ve Francii probíhaly obdobně jako v Československu, skautský program převažoval nad náboženským. Pamětníci vzpomínají, jak se pouze v předvečer šabatu dodržovaly židovské zvyklosti – vysvěkli do půl těla, provedli důkladnou tělesnou očistu, následovala slavnostní hostina a tradiční modlitby. Po západu slunce byla spuštěna vlajka na půl žerdi a rozvíceny lampióny a všichni se oddali odpočinku. Na druhý den mohli skauti spát, jak dlouho chtěli. Pocit vzájemné blízkosti a rovnosti byl pro mnohé členy silnější než náročná příprava na odchod do Palestiny.¹⁰¹

Židovský skauting a jeho role ve výchově a záchraně dětí během 2. světové války

Ještě před realizací Mansteinova plánu na dobytí Francie čelilo francouzské obyvatelstvo silné uprchlické krizi. Při snaze o odvrácení humanitární katastrofy se vyznamenala všechna skautská hnutí bez rozdílu. Také oddíly vedené „Castorem“ (Gamzonem) pomáhaly s integrací německých uprchlíků a beženců z celé střední a východní Evropy. Hledali lidem ubytování, sháněli potravu a pro některé našli i zaměstnání.

Po vypuknutí válečného konfliktu a zákazu činnosti EIF v listopadu 1940 byla řada skautských vedoucích repatriována do vichistické Francie. Skauting ale nezanikl, pouze se transformoval a skautský program pokračoval v poloilegalitě. Záměrem bylo dostat židovské děti, včetně dětí uprchlíků z okupované severní části Francie, do dětských domovů na jihu. Důležitou roli zde sehrála Denise Gamzonová, manželka Roberta Gamzona, která dokázala v krátké době otevřít tři dětská centra v obcích La Ruffie, Villefranche de Rouergue a v Saint-Affrique. V září 1940 se sem podařilo alokovat přibližně 200 chovanců z celé Francie. Vychovatelé museli podobně jako v Československu improvizovat, nikdo z nich nebyl profesionální pedagog, ale skautská disciplína a kázeň jim pomohly zvládnout narůstající počet chovanců. Denise Gamzonová vzpomíná, jak bylo složité sehnat pro děti kvalitního lékaře: „*Manžel nakonec najal v malé*

*vesničke Lautrec mladého lékaře, rumunského původu, který dlouhé měsíce hledal marně práci. Nakonec se ukázalo, že jde o nejlepšího doktora z celého dalekého okolí. Tento čin nám ale nezískal přízeň místních obyvatel, jejíž animozita k celé komunitě ještě vzrostla. [...] Pravidelně jsme pro chlapce pořádali zemědělské kurzy a nechávali je starat se o dobytek. Pro mnohé městské hochy to byl nevšední zážitek potkat se poprvé na farmě s domácími zvířaty. Také se hodně zpívalo, obzvláště večer, oblíbené byly jak francouzské, tak hebrejské písničky. Každý pátek jsme uspořádali improvizovaný Šabat a v sobotu se předčítaly náboženské texty.*¹⁰² Tato ukázka dokumentuje oddaný přístup vedoucích k podpoře vzdělání u francouzské židovské mládeže, v mnoha ohledech podobný hechalucké iniciativě v protektorátu.

Vedle manželů Gamzonových zde stála celá řada dalších vychovatelů, za zmínku stojí například Jacob Gordin, který pořádal v dětském domově v Beaulieu-sur-Dordogne a později v Chambon kabalistické přednášky a filosofické kurzy. Pod trvalým strachem ze zatčení byl nucen neustále měnit působiště, ale přesto se mu podařilo zformovat idealistickou ilegální instituci École des Prophètes.¹⁰³ Neméně důležitou, ale lehce pozapomenutou roli sehrál dětský domov u obce Moissac, nedaleko Toulouse. Ten zachránil před deportací na východ více než 500 židovských dětí ze všech koutů Francie. Díky odhodlání bývalého skautského páru Shatti a Bouli Simonových dostali chovanci nejenom teoretické vzdělání v oblasti hebrejštiny, zeměpisu a matematiky, ale také v oblasti řemesel.¹⁰⁴ Díky ochotě a iniciativě obyvatel Moissacu mohli starší jedinci pracovat na stavbách ve vesnici. Za touto praktickou výukou však nestála pouze sionistická myšlenka, ale také snaha demonstrovat všestrannost a kvalitu židovské minority. Podmínky v těchto domech nelze srovnávat s terezínským ghettem, ale i zde byl podle soudu pamětníků všudepřítomný strach z udavačů, prohlídek, zatýkání a deportací. Jazykem běžné denní komunikace se stala francouzština. Celý objekt byl podobně jako v Terezíně rozdělen do jednot-

¹⁰² Denise GAMZON, *Mémoires*, Jeruzalém 1997, s. 25–30.

¹⁰³ Olivier YPSILANTIS, *La Maison de Moissac* [online], 2011 [citováno: 1. 3. 2018]. Dostupné z: <http://zakhon-online.com/?p=2323>.

¹⁰⁴ Maurice CAPUL, *Une maison d'enfants pendant la guerre 1939–1945: Moissac*, Eres 1 [online] 2005, [citováno dne: 1. 3. 2018], s. 22. Dostupné z: <https://www.cairn.info/revue-empan-2005-1-page-20.htm>.

¹⁰⁰ *Žo svetového hnutia*, Doar tnuatenu 7, 1937, s. 11.

¹⁰¹ J. LÉVY-BUHLER, *Un Camp de E.I.F.*, L'Univers Israélite 12, 1936, s. 188.

livých heimů v čele s mladými židovskými studenty.¹⁰⁵ Podle očitých svědků tu dvě třetiny chovanců tvořily děti imigrantů, se kterými bylo zacházeno bez jakéhokoliv nepřátelství. V tomto případě se tedy nepotvrdila tvrzení některých historiků o záměrném obětování nefrancouzských židů.¹⁰⁶

Postupem času však čelila dětská centra narůstajícím represím ze strany vichistické administrativy a v říjnu 1943 byla definitivně zlikvidována. Všichni francouzští židé musely ve vichistické republice vstoupit do Union Générale Israélites de France (dále jen UGIF), která měla za úkol centrálně kontrolovat a mapovat pro Říši aktivity židovského obyvatelstva. Bylo v ní rovněž zahrnuto speciální šesté oddělení, které mělo na starosti mládež a vystěhování.¹⁰⁷ Tvrdé vystrážlivění přišlo v červnu 1942, kdy bylo v rámci akce Rafle du Vélodrome d'Hiver zajato v Paříži více než 13 000 osob židovského původu.¹⁰⁸

Yvette Lévy, nadšená skautka francouzského oddílu Hashomer Hatzair, vzpomíná na nelidské zacházení se zatčenými, kteří byli bez jídla, vody a sanitárního zařízení internováni na cyklistickém velodromu v Paříži a následně transportováni přes tábor Drancy na východ. Po obětech zbyly tisíce bezprizorních dětí, kterým se snažil UGIF najít útočiště. Řada z nich byli cizinci z Polska, Německa a Rakouska, nemluvili francouzsky a neměli francouzské občanství. Yvette jako zaměstnankyně šestého oddělení zprostředkovávala falešné potravinové lístky, oblečení, léky a osobní dokumenty. Společně s ostatními skauty se snažila dostat co nejvíce dětí do bezpečí. Cizincům sháněli falešné lékařské zprávy (například o operaci mandlí), aby je celníci při přechodu hranic nevyslýchali a nezjistili tak jejich totožnost.

Přes 500 dětí se podařilo dostat z okupované Francie do Londýna, Španělska a severní Afriky. Vznikaly nové domovy pro židovské děti v Paříži, v Neuilly a pro nejmladší v Louveciennes, které sice nebyly pod přímým dohledem německé policie, ale dozorčí funkci zde svědomitě plnili fran-

couzští četníci. Děti nesměly ve dne opustit objekt a jediné místo, kam měly volný přístup, byl vnitroblok. I tady ale kvetl kulturní život a tajná výuka. Děti pod dohledem vychovatelů nacvičovaly divadelní hry, zpívaly židovské písně a učily se historii a botanice. Povinnost vykonat denně dobrý skutek byla spojena s posíláním přidělu sušenek a vitamínových tablet kamarádům do koncentračních táborů.¹⁰⁹

Ve vichistické Francii se skautingu poměrně dařilo, protože dosazená vláda ho nikdy oficiálně nezakázala. A tak mohli židovští skauti působit ilegálně pod hlavičkou protestantských skautů (d'écclaireurs unionistes protestants), a díky solidaritě ostatních katolických a protestantských hnutí dokonce uspořádali v horách ilegální zimní tábor nedaleko obce Florac.¹¹⁰ Pro židovské skauty byla zásadní podpora od ostatních skautských skupin. Památná je charta z roku 1940 podepsaná zástupci všech skautských hnutí na hradě Oradou. Charta dala vzniknout jednotnému francouzskému skautskému hnutí, které mělo jak skrze vzdělání, tak ozbrojený odpor potlačit společného nepřítele. K této unii byli přizváni i zástupci EIF.¹¹¹

Charta neměla za úkol unifikovat zcela rozdílné představy o skautingu, politice, kultuře, ale měla být doslova „une union dans la diversité“ (Unie v rozmanitosti). Tehdejší prezident Asociace francouzských skautů k tomu poznamenal, že nikdo ve skautském společenství nepřemýšlí stejným způsobem a nikdo nesmí nadřazovat své názory nad ostatní. Šlo o demonstraci jednoty a vzájemného pochopení.¹¹²

Je to podstatný rozdíl oproti přístupu československého Junáka k minoritním religiozním skautským hnutím. Pomyslnou poslední kapkou byly události z přelomu let 1938 a 1939, kdy na tzv. slučovacíh sněmech skautští předáci diskutovali o vzniku jednotné organizace lépe odolávající německému tlaku. Pozvání ke spolupráci dostaly téměř všechny organizace s výjimkou židovských skautů. Na otázku proč tomu tak bylo, nelze najít

¹⁰⁹ *Svědectví Yvette Lévy*, video, [online], 2013, [citováno dne: 2. 3. 2018]. Dostupné z: <http://whermann.free.fr/sitecercle/levy2.html>.

¹¹⁰ Tábor se podařilo zorganizovat pouze díky mimořádné odvaze členů ostatních skautských spolků, které židovské skauty v okolí Florac zásobovali proviantem a pitnou vodou, viz: Eugène MARTRES, *Les archives parlent: Auvergne, Bourbonnais, 1940–1945*, Romagnat 2004. Florac leží asi 100 kilometrů severně od Montpellier.

¹¹¹ Hubert MÁRY, *Les E.I.F au Maquis*, Temps Présent 1944, s. 22.

¹¹² *Charte de l'Oradou*, výňatek, [online], 1940, [citováno dne: 1. 3. 2018]. Dostupné z: ceudf.org/centenaire/IMG/pdf/1940_Charte_de_l_Oradou.pdf.

¹⁰⁵ Anne ROSENCHER, *Shoah : le miracle oublié de Moissac* [online] 2016, [citováno dne: 1. 3. 2018]. Dostupné z: <https://www.marianne.net/societe/shoah-le-miracle-oublie-de-moissac>.

¹⁰⁶ Bernard WASSERSTEIN, *Vanishing diaspora: the Jews in Europe since 1945*, Cambridge 1996, s. 61.

¹⁰⁷ Asher COHEN, *Persécutions et sauvetages, Juifs et Français sous l'occupation et sous Vichy*, Paříž 1993, s. 28–29.

¹⁰⁸ Tatiana ROSNAY, *Sarahs Schlüssel. Mit Materialien für Lesekreise*, Berlín 2008, s. 402.

jednoduchou odpověď. Badatelka Jitka Radkovičová argumentuje tehdejší celospolečenským územím, jenž v sobě zahrnoval sebeklamnou politiku vršících se ústupků a antisemitismu.¹¹³

Konec války se nesl ve Francii ve znamení zmatků, stresu a oplakávání zemřelých, stejně jako všude na světě. Nicméně skautský odboj, obdobně jako ten celofrancouzský, byl daleko lépe organizován než československý. Skauti působili na mnoha místech Francie, pamětníci odkazují nejenom na oblast Alsaska-Lotrinska, ale také na Provence, Paříž a Grenoble. Nicméně rozbor odbojových aktivit by vydal na samostatnou práci.

Situace a přístup skautských židovských předáků po 2. světové válce

Dopad nacismu na židovskou francouzskou mládežnickou komunitu nebyl o nic méně drastický, než tomu bylo v Československu. Avšak po konsolidaci poměrů a zotavení přeživších došlo k odlišnému postoji k francouzské administrativě. Francouzská mládež nepřijala na rozdíl od československých hnutí myšlenku sionismu za definitivní a jedinou ideologii. Důkazem toho bylo zakládání francouzských židovských škol, jejichž úkolem byla obnova vzdělání a kultury zdecimované židovské populace ve Francii. Příkladem byla škola École Gilbert-Bloch d'Orsay založená bývalými skautskými činiteli Robertem Gamozonem, Jacobem Grodinem a Leonem Ashkenazi, přezdívaným Manitu.

Dalším důležitým krokem bylo založení sociální platformy Service Social Jeunes (SSJ), která pomáhala mladým židům najít práci v poválečném francouzském hospodářství. Důležitá zůstala, stejně jako v Československu, otázka židovské identity a práva na sebeurčení. Ale zatímco židé ve východní Evropě cítili vůči sobě averzi a Alija byla pro ně mnohdy jediným východiskem, francouzští židé hledali i jiné alternativy.¹¹⁴ Zásadní roli zde sehrála demokratická společnost a vytvoření již zmíněné kulturní fronty. Pravidelně vycházely knihy židovských autorů o roli Francie v židovské společnosti a na druhé straně vznikala díla francouzských spisovatelů

a historiků o židovské diaspoře.¹¹⁵ I když u řady židovských předáků došlo k přehodnocení situace a po válce se vydali na pouť do Palestiny, francouzská diaspora i nadále rozvíjela svou kulturní a duchovní činnost. Michel May uvádí, že emoční a sociokulturní pouto nebylo nikdy zcela zprerušeno a to ani po odchodu do Svaté země.¹¹⁶ Příležitost bránit sebe a svůj národ v rámci francouzského odboje umožnila židům vybudovat si respekt napříč francouzskou společností, jež ocenila vytrvalou resistenci.

Tuto příležitost nedostali židé v českých zemích, a proto jejich vztah a celková identifikace s československým národem byla tímto a mnoha dalšími faktory po válce oslabena. Komunismus postupně donutil řadu bývalých skautů emigrovat do Palestiny, kde se v současné době nachází v kibucech řada artefaktů a písemností, které připomínají slávu tehdejšího československého židovského skautingu.

Až v poslední době došlo k prvnímu pokusu o obnovení židovského skautingu pod hlavičkou Lauderových škol a organizace Tuvia. Tato skupina již nenavazuje na sionistický odkaz svých věhlasnějších předchůdců, ale její program v sobě bude zahrnovat židovství jako takové. Mládež se bude soutěžní formou zdokonalovat v hebrejštině a židovské historii. Cílem zakladatelů je i postupně rozvinout mezinárodní spolupráci, která by umožnila českým židovským skautům získat i tolik ceněné zahraniční zkušenosti. Hanele Šiková považuje Tuvii za novou příležitost pro celou židovskou omladinu. „*Někde v oficiálních materiálech Junáka je věta o tom, že skaut je příležitost. Pro mě obrovská. Nikdy jsem neskautovala a teď poznávám, že to je s velkou pravděpodobností to, co mi v životě chybělo. Jsem nadšená, že můžeme ke skautingu přivést děti, které by plnou součástí normálního oddílu tak úplně být nemohly.*“¹¹⁷

¹¹³ Jitka RADKOVIČOVÁ, osobní konzultace, Praha 1. 1. 2018.

¹¹⁴ Samozřejmě po 2. světové válce odešla celá řada židovských předáků, včetně Roberta Gamzona, do Palestiny, ale počty migrantů se pohybovaly v řádech tisíců a neochromily významně činnost židovských komunit ve francouzské diaspoře.

¹¹⁵ Michael MAY, *Hopes and Fears: Jewish Identities in the New Europe*, Current Trends in European Jewry, 1995, s. 28.

¹¹⁶ Alain MICHEL, *Les Israelites de France*, Paris 1984, s. 197.

¹¹⁷ Hanele Šiková, *Židovský skaut – židoskaut!*, Maskil 2, 2016, s. 17.

K typologii, symbolice a identity- totvorné roli pomníků a památníků obětí první světové války v českém Slezsku 1918–1938

On Typology, Symbolism and Identity-forming Role of
Great War Monuments and Memorials in 1918–1938
Czech Silesia

Ondřej Kolář

Abstrakt

Studie nastiňuje hlavní trendy vývoje „pomníkové kultury“ v meziválečném českém Slezsku v kontextu národnostních a sociálních poměrů regionu. Text usiluje o typologizaci a rozbor hlavních motivů a symbolů, jež využívali tvůrci vojenských pietních míst. Jde především o státní, náboženskou a vojenskou emblematicku. Článek také aspiruje na pokus o rekonstrukci vztahu lokální veřejnosti k pietním místům, kterou však torzovité prameny umožňují jen v omezené míře.

Abstract

The study outlines the main trends in the development of the “monument culture” in interwar Czech Silesia in the context of the ethnical and social composition of the region. The text aims to categorize and analyze the main motifs and symbols various authors of war memorial sites employed. These include national, religious, and military emblematics. The article also tries to reconstruct – despite fragmentary source material extant – how the memorial sites are perceived by the local population.

Klíčová slova

první světová válka – komemorace – pomníky – vojenská pietní místa – Slezsko – nacionalismus – sochařství

Keywords

Great War – Remembrance – Monuments – War memorial sites – Silesia – Nationalism – Sculpture

Literatura věnovaná roli pomníků a památníků v procesu formování a udržování kolektivních identit je dnes již poměrně bohatá. V tuzemském prostředí, jež bylo v posledním století svědkem častých a radikálních změn personálních kultů a oficiálních diskursů interpretace minulosti, se výzkum dosud zaměřuje především na místa paměti spojená s osobnostmi politické či umělecké scény.¹ Z vojenských pietních míst dosavadní česká historiografie reflektovala především ta, která připomínají ozbrojené konflikty 19. století.² Zvláštní pozornosti se v posledních dekádách těší bojiště u Chlumce a Přestanova (1813)³ a především u Hradce Králové (1866).⁴

Masové rozšíření „pomníkové kultury“ ovšem přineslo až období po roce 1918, kdy se téměř v každé obci či přinejmenším farnosti objevil jeden či více objektů zasvěcených obětím první světové války. Hlavní příčinu uvedeného jevu lze spatřovat ve všeobecně sdíleném pocitu truchlení za padlé. Právě v jeho důsledku se fenomén pomníků a památníků, dosud charakteristický pro městské prostředí, ve velké míře uplatnil i na venkově. Tento „pomníkový boom“ na území dnešní České republiky, stejně jako ve většině evropských států později nepřekonala ani druhá světová válka.⁵

V souvislosti s postupným upouštěním od „kultu legii“ a komplexněj-

ším hodnocením let 1914–1918⁶ se v posledních dvou desetiletích začíná pozornost badatelů upínat i k těmto místům paměti. Dosavadní dílčí studie mají zejména evidenční charakter,⁷ jisté informace poskytují také biogramy sochařů a architektů zainteresovaných na výstavbě monumentů.⁸ Některé výraznější objekty se dočkaly i samostatných odborných statí.⁹ Komplexnější zpracování problematiky však dosud chybí.

Ucelenější metodologická východiska tak musíme hledat jednak v literatuře věnované obecně kolektivní paměti, jednak v zahraničních, zejména anglosaských vojensko-historických pojednáních. Nápomocnými se v tomto směru ukazují být především komplexní monografie Jaye Wintera o paměti první a druhé světové války.¹⁰ Ačkoliv tyto i další obdobně zaměřené publikace¹¹ reflektují především oblast západní fronty, lze jejich poznatky o účelech a symbolice míst paměti z velké části aplikovat i na střeoevropské realie.

Zásadní problém výzkumu představuje stav pramenné základny. Pomníky a památníky vznikaly na základě iniciativy komunálních zastupitelstev, občanských sdružení (často zřízených primárně za tímto účelem) nebo jednotlivců. Drtivou většinu písemné agendy tak tvoří drobné zmínky v archivních fondech iniciátorů, firem zajišťujících stavbu či institucí a korporací vyjadřujících se k povolení stavby nebo žádaných o subvenci

⁶ Srov. zejména Ivan ŠEDIVÝ, *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*, Praha 2001. Dále se lze opřít o místy hodnotící a generalizující, leč podnětnou práci Jan MICHLE, *Legionáři a Československo*, Praha 2009.

⁷ Viz např.: Zbyněk ČERNÝ, *Bolest v kameni. Pomníky vojákům z chebských jednotek padlým v první světové válce*, Cheb 2007; pro území Slezska viz: Jaromír INDRA, *Pomníky padlých, zemřelých a nezvěstných z I. světové války na severní Moravě a ve Slezsku na stránkách dobového tisku*, Časopis Slezského zemského muzea. Série B – vědy historické 2, 2012, s. 153–182; Kamil RODAN, *Kulturněhistorický atlas Slezska*, Opava 2015, s. 54–60.

⁸ Bohumila TINZOVÁ – Marian ČEP, *Sochař Josef Obeth 1874–1961: život a dílo*, Opava 2008.

⁹ Pro oblast Slezska viz zejména: Ondřej KOLÁŘ, *Spolek pro poctu padlých za Těšínsko*, Slezský sborník 2, 2014, s. 219–230; TÝŽ, *K výstavbě památníku na Ostré hůrce*, Vlastivědné listy Slezska a Severní Moravy 2, 2015, s. 28–30; J. INDRA, *Pomník obětím 1. světové války v Ludgěřovicích*, Vlastivědné listy Slezska a Severní Moravy 1, 2009, s. 24–26.

¹⁰ J. WINTER, *Remembering War*; TÝŽ, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge 1998.

¹¹ Richard van EMDEN, *Meeting the enemy: the human face of the Great War*, London 2013; TÝŽ, *The Quick and the Dead: Fallen Soldiers and Their Families in the Great War*, London 2012.

¹ Zdeněk HOJDA – Jiří POKORNÝ, *Pomníky a zapomínání*, Praha 1997; Andrea POKLUDOVÁ – Pavel KLADIWA, *Pomníky rozdělující a spojující*, Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy 1, 2011, s. 23–40; Jan RÁNDÁK – Petr KOURA (eds.), *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století*, Praha 2008. Zde odkazy na další metodologickou literaturu.

² Srov. zejména Vojtěch KESSLER, *Paměť v kameni: druhý život válečných pomníků*, Praha 2017.

³ Václav HOUFEK, *Bitva u Chlumce v roce 1813 a některé její pomníky na Ústecku*, in: Armáda a společnost v českých zemích v 19. a první polovině 20. století: sborník příspěvků z konference konané ve dnech 29.–31. května 2003 v Ústí nad Labem, Milan Švankmajer (ed.), Ústí nad Labem 2004, s. 12–28.

⁴ Rada studií k tématu vychází v časopise *Bellum 1866*. U příležitosti 150. výročí bitvy se v Hradci Králové v roce 2016 uskutečnila třídní mezinárodní odborná konference.

⁵ Jay WINTER, *Remembering War*, Yale 2006, s. 166–169.

na její realizaci. Dochovanost písemností k jednotlivým objektům je velice různorodá a s výjimkou nejreprezentativnějších monumentů, jimž byla věnována společenská a mediální pozornost, velmi skoupá. Taktéž pamětní tisky vydávané u příležitosti odhalení památníku představují poměrně řídký jev.¹² Obecní kroniky a dobový tisk (pro sledovanou oblast již z velké části excerpovaný Jaromírem Indrou) až na vzácné výjimky reflektují pouze průběh festivit spojených s odhalováním pomníků a případně s dalšími pietními akty, bližší informace o okolnostech zbudování a údržby pietního místa jsou vzácné. Zejména v oblastech zasažených poválečným vysídlením obyvatelstva nezřídka postrádáme i základní údaj o dataci pomníku (byť na základě výše citovaných výzkumů Jaromíra Indry a dalších poznatků drtivá většina monumentů nesporně vznikla v průběhu první poválečné dekády, především v souvislosti s pátým a desátým výročím konce války). Taktéž databáze válečných obětí se soustřeďovaly a soustřeďují na „jména z pomníků“, ne však na historii a podobu samotných monumentů.¹³

Hlavním pramenem se tak stává samotný pomník. I zde ovšem narážíme na několik problémů. Zejména v oblastech zasažených poválečným vysídlením německého obyvatelstva řada objektů zanikla nebo došlo ke změně jejich podoby. Konkrétně zmiňme například Břidličnou (moravská část okresu Bruntál),¹⁴ kde došlo k odstranění pamětních desek na stěně domu a zbyla pouze luneta s letopočty 1914 a 1918, či Radkov (okres Opava) a Velké Heraldice (okres Bruntál, postaven 1923), kde byly existující pomníky přestavěny a dedikovány Rudé armádě. Bohužel ne vždy je k dispozici

¹² K nemnoha dochovaným výjimkám patří *Festschrift zur feierlichen Weihe des Kriegerdenkmals in Kauthen (Bezirk Hultschin) am 20. August 1922*, Kauthen 1922, nalézající se v knihovně Zemského archivu Opava. „Svých“ pamětních publikací se dočkaly také reprezentativní pomníky v Orlové a na Ostré hůrce. Viz: O. KOLÁŘ, *Spolek pro poctu padlých za Těšínsko*.

¹³ Informace o padlých již v době války vycházely tiskem (tzv. Verlursliste). Ve dvacátých letech 20. století četnictvo pořídilo soupis padlých z jednotlivých obcí, dnes uložený ve Vojenském historickém archivu (dále jen VHA). V nedávné době došlo ke zveřejnění prvorepublikových kartoték padlých na webových stránkách VHA, taktéž probíhá digitalizace plukovních matrik. V současnosti existují dvě centrální (nekompletní) online databáze válečných obětí a vojenských pietních míst provozované Ministerstvem obrany České republiky a Spolkem pro vojenská pietní místa.

¹⁴ U názvů lokalit pro lepší přehlednost vycházíme ze současného, nikoliv dobového pojmenování a územně-správního členění.

fotografická či obrazová dokumentace původního stavu. Z uvedených důvodů nelze poznatky kvantifikovat a absolutizovat.

Předkládaná studie se zaměřuje na pietní místa spjatá s první světovou válkou a vytvořená do roku 1938 na území českého Slezska s nutnými tematickými přesahy na severomoravské a polské území. V době, která je předmětem bádání, šlo o multietnický region, kde se interpretace první světové války výrazně lišily napříč nacionálními a sociálními vrstvami společnosti. Při zkoumání těchto specifík a odlišností lze v zásadě vyjít z klasického členění českého Slezska na západní oblasti s převahou německého osídlení (Jesenicko a Bruntálsko),¹⁵ většinově české Opavsko a Bílovecko, Hlučínsko coby oblast přivtělenou roku 1920 s jazykově českou, leč spíše proněmecky laděnou populací¹⁶ a industriální Těšínsko poznamenané česko-polskými tenzemi, stejně jako pokusy o autonomizaci svébytné slezanské („šlonzácké“) identity.¹⁷ Region zvolený pro případovou studii zároveň skýtal ideální podmínky díky rozvinuté těžbě kamene a kamenosochařskému odvětví.¹⁸ Na následujících řádcích se pokusíme o popis a rozbor hlavních typů pomníků v jednotlivých regionech a jejich symboliky v kontextu prezentace kolektivních identit.

Hlavní motiv pro budování pietních míst po první světové válce byl téměř všude obdobný. Šlo o zachování paměti na členy příslušné komunity (zejména obce, ale též sdružení,¹⁹ školy²⁰ apod.), kteří zahynuli na frontách

¹⁵ Srov. Marie GAWRECKÁ, *Němci ve Slezsku 1918–1938*, Opava 2002; Květoslav GROWKA, *Jeseník*, Praha 2008; Igor HORNIŠER, *Sousedství na hranici: Bruntálsko ve letech 1938–1946*, Bruntál 2015.

¹⁶ Vilém PLÁČEK, *Prajzáci 2, aneb, Hlučínsko ve staronové vlasti 1920–1938*, Háj ve Slezsku 2007.

¹⁷ Dan GAWRECKI, *Politické a národnostní poměry v Těšínském Slezsku 1918–1938*, Český Těšín 1999; Grzegorz GAŚSIOR (ed.), *Żaolzie. Polsko-czeski spór o Śląsk Cieszyński. 1918–2008*, Warszawa 2008.

¹⁸ B. TINZOVÁ, *Odborná škola pro zpracování mramoru v Supíkovcích*, in: XV. svatováclavské setkání v Jeseníku: nerostné bohatství Jesenicka a jeho využití: sborník referátů, Jeseník 2015, s. 56–71.

¹⁹ Jde zejména o jednoty dobrovolných hasičů (Bohuslavice, okres Opava; Černá Voda, okres Jeseník). Méně obvyklý jev představuje památník čtyř padlých členů svazu přátel přírody, který stával v dnes zaniklé obci Kotel nedaleko Moravského Berouna. Viz: *Deutschmährische Heimat* 11–12, 1933, s. 313.

²⁰ Kupříkladu ve Vrbně pod Pradědem skupina bývalých žáků zorganizovala sbírku na odhalení pamětní desky padlému učiteli. J. INDRA, *Pomníky padlých, zemřelých a nezvěstných z I. světové války na severní Moravě a ve Slezsku na stránkách dobového tisku*, s. 179.

a v lazaretech. Tuto motivaci umocňoval fakt, že mnozí padlí postrádali hrob nebo byli pohřbeni v cizině. Chybějící náhrobek coby hmotný, adresný a srozumitelný objekt piety a komemorace tak měl nahradit právě pomník. Z toho důvodu již v průběhu ozbrojeného konfliktu některé rodiny cítily potřebu připomenout své padlé příslušníky zbudováním individuálního monumentu. Povaha smrti „za císaře a za vlast“ však tyto zemřelé činila výjimečnými, což je patrně důvod, proč se někteří zadavatelé nespokojili s vytvořením kenotafu na hřbitově (například Košetice, okres Opava; Krasov a Slezské Rudoltice, okres Bruntál), ale chtěli obět svého potomka či sourozence prezentovat veřejně monumentem postaveným na viditelném místě, například u cesty před vlastním domem (Jakartovice, okres Opava; Piskořov, okres Bruntál). K absenci hrobů, u nichž by pozůstalí mohli truchlit, odkazují také dedikace „hrobům v dáli“ na některých pomnících Opavska (Jezdkovice, postaven 1921, a Stěbořice, okres Opava).²¹

Primární obsah pomníků a památníků téměř vždy tvořila jména, někdy doplněná základními životopisnými daty nebo údajem o služebním zařazení. Jméno zemřelého je tím, co mělo být navždy zachováno. Tento obecný princip ještě více zdůrazňuje tradice francouzská, kdy jsou dodnes při pietních aktech čtena jména padlých, nebo ruská, kdy důstojníci či poddůstojníci při nástupech vojenských jednotek čtou jména zemřelých hrdinů spolu se jmény přítomných členů útvaru. Pomníky, na nichž lze vidět i fotografie, nacházíme poměrně zřídka, a to jak v českých, tak německých obcích. Při náročnosti a nákladnosti tehdejšího fotografování tento stav nepřekvapí. Povšimněme si také, že monumenty s fotografiemi se objevují zejména na venkově, a to nejen v případě sledovaného regionu.²² Ve středních a větších sídlech by shromáždění snímků všech obětí patrně nebylo proveditelné s ohledem na vyšší počty padlých i větší fluktuaci obyvatelstva, která znesnadňovala dohledání pozůstalých.

Za pozornost stojí fakt, že na sledovaném území nacházíme památníky s fotografiemi zejména v prostředí tzv. moravských enkláv²³ (Litultovice, okres Opava, postaven 1921; Dolní Životice, okres Opava; Karlov, okres Bruntál; Matějovice, okres Bruntál), případně v moravských obcích v blízkosti slezské zemské hranice (Dětrichov nad Bystřicí a Moravský Kočov, okres Bruntál). Nabízí se tedy hypotéza o inspiračních vlivech z moravského prostředí, byť se nepodařilo dohledat konkrétní doklady. Další variantou je vzájemné šíření inspirace napříč enklávami. V případě Litultovic a Dolních Životic lze také usuzovat na vliv majitelů tamních velkostatků, v prvním případě Razumovských a ve druhém Rolsbergů, resp. Waldstättenů. Uvedené rody byly dlouhodobě provázány s lokální politikou a ekonomikou, takže i po ztrátě šlechtických titulů hrály v životě místních komunit důležitou úlohu.²⁴ Zároveň byly v důsledku válečných ztrát ve vlastních řadách silně zainteresovány na udržování paměti na padlé.²⁵ Zapojení „šlechty“, která oproti většině regionální populace disponovala větším kapitálem, rozhledem i konexemi, tak kromě finančních subvencí umožňovalo také intenzivnější recepci moderních uměleckých trendů včetně využití fotografií.

Písemnou část pietního místa tvoří kromě výčtu jmen též dedikace. Ta mívá značně disparátní podobu. Obecně platí, že v českém prostředí jde především o pietní rétoriku. Příslušníci rakousko-uherské armády se nestávali předmětem oslav, pouze lítosti. Jen příležitostně se objevují nápisy v duchu staršího c. k. loajalismu, o nichž lze těžko soudit, zda vznikly z nesouhlasu zadavatelů s oficiálním republikánským diskursem, nebo z jakési podvědomé myšlenkové kontinuity a těžkopádnosti příslušných činitelů. S podobnou dedikací se můžeme setkat například v Hlavnici (okres Opava). Taktéž v Dolní Lutyni (okres Karviná) ve dvacátých letech 20. století vyvolal kontroverzi nápis o „lásce k vlasti“ (míněno k monar-

²³ Petr TESARŠ, *Nejstarší dějiny enkláv moravských na Opavsku I a II*, Opava 1917; Ondřej KOLÁŘ a kol., *Litultovice 1317–2017*, Litultovice 2017.

²⁴ Srov. O. KOLÁŘ a kol., *Litultovice*; Ivana MALOUŠKOVÁ, *Pozemková reforma v československém Slezsku v letech 1919–1938 na příkladu vybraných velkostatků*, Ostrava 2016. Diplomová práce. Ostravská univerzita. Filozofická fakulta.

²⁵ Zemský archiv v Opavě – Státní okresní archiv Opava (dále jen SOkA Opava), fond (dále jen f.) Archiv obce (dále jen AO) Dolní Životice, karton (dále jen k.) 2, inv. č. 37, III/4; SOkA Opava, f. AO Litultovice, inv. č. 91, Pamětní kniha obce, s. 78; SOkA Opava, AO Litultovice, k. 1, inv. č. 85.

²¹ Další formu udržení paměti, jež suplovala funkci absentujících hrobů, představovaly individuální památky na padlé udržované jejich blízkými buďto ve formě prostého uchovávání osobních předmětů zemřelého nebo v podobě pietních koutků s portréty obětí v domácnostech. Tyto individuální formy komemorace však do písemných pramenů pronikají jen zcela okrajově. Srov. J. WINTER, *Remembering War*; R. van EMDEN, *The Quick and the Dead*.

²² Viz: databázi Spolku pro vojenská pietní místa [online], [citováno dne: 1. 10. 2019]. Dostupné z: www.vets.cz.

chii) na památníku u školy.²⁶ Oproti tomu německé prostředí, postrádající distancovaný přístup Čechů k rakousko-uherské minulosti, nešetřilo citáty o hrdinství a boji za vlast, případně o „veliké době“ války (Holčovice, okres Bruntál).²⁷ S obdobnou heroizací se můžeme setkat rovněž na polských pomnících (Bystřice, okres Frýdek-Místek). Polská populace neměla důvod se vymezovat proti rakousko-uherským vojákům, kteří bojovali proti carskému Rusku vnímanému coby hlavní překážka obnovení samostatného Polska.²⁸ Ostatně desítky mužů z Těšínska bojovali ne přímo v císařské armádě, ale po jejím boku v Piłsudského legiích.²⁹

Obdobně jako dedikace, i vizuální podoba a symbolika pomníků se lišila, počínaje prostými pamětními deskami a konče složitými figurálními kompozicemi. Obecně platí, že v německých regionech se výrazně častěji objevovaly umělecky kvalitnější a komplikovanější monumenty. Tento stav lze vysvětlit několika faktory. Především jde o společenskou poptávku. V českém prostředí nesporně panovala snaha zajistit důstojnou připomínku zemřelých, zpravidla však dostačovaly relativně prosté pomníky, nejčastěji v podobě obelisku. Podmínku větší reprezentativnosti měly splňovat toliko nepočetné projekty nadregionálního významu spojené obecněji se sebeurčovacími zápasem slezských Čechů (Orlová, okres Karviná; Ostrá hůrka u Háje ve Slezsku, okres Opava).³⁰ Naproti tomu německá motivace kromě samotné piety zahrnovala také snahu vyzdvihnout heroismus c. k. branné moci a vymezit se proti vládnoucí „legionářské“ interpretaci války. Pomníky proto měly být důstojnější a výstavnější. Druhou výhodou Němcům poskytovalo zázemí kvalitních regionálních umělců, soustředě-

ných především v okruhu supíkovičské kamenosochařské školy. Ostatně jeden z jejich hlavních exponentů, Engelbert Kaps, patřící spolu Josefem Obethem k nejvýraznějším figurám slezského sochařství 20. století, sám prošel první světovou válkou jako důstojník opavského pěšího pluku č. 1.³¹ Můžeme tedy hovořit o velké osobní zainteresovanosti zadavatelů i některých autorů.

Symboliku pietních objektů můžeme v hlavních okruzích rozdělit na náboženskou, státní a vojenskou. Křesťanské symboly nacházíme napříč sledovaným územím. Při jasné dominanci římských katolíků v českém Slezsku víra nepředstavovala výraznější rozdělovací prvek, naopak měla integrační potenciál, čehož se také snažily státní a církevní autority využít při stavbě Obethova pomníku na opavském hřbitově či kostela Svaté Hedviky v Opavě (viz níže). Bezvěrecké hnutí ani vzestup československé církve, patrně na blízkém Ostravsku,³² měly mezi tradicionalistickou českou populací Opavska a Bílovecka minimální ohlas,³³ stejně tak Hlučínsko si stále drželo religiozitu jako pevnou součást lokální identity. Ostatně právě církevní půda (hřbitov, kaple, prostor před kostelem či přímo interiér kostela) vedle návsi či vyvýšených bodů (Vápenná, okres Jeseník) nejčastěji sloužila k umístění pietního objektu.

Odkazy k víře na pomnících nejčastěji znázorňuje kříž, případně motiv anděla (Dolní Benešov-Zábřeh, okres Opava; Hynčice, postaven 1924, a Mnichov, postaven 1924, okres Bruntál), mariánská symbolika (Opava) či znázornění Krista (Vrbno pod Pradědem, okres Bruntál). Právě Kapsova plastika z vrbenské pamětní desky zasluhuje pozornost díky spojení Kristova utrpení s utrpením vojáků na frontách. Jedná se o motiv, který se již během války a po ní objevoval i v zahraničí, především v italském prostředí.³⁴ Obdobným způsobem je nutno vnímat památníky tvarem připomínající vstup do jeskyně – do Kristova hrobu (Krasov a Mnichov,

²⁶ Zemský archiv v Opavě – Státní okresní archiv Karviná, f. AO Dolní Lutyně, bez inv. č., Kronika obce, nestránkováno.

²⁷ J. INDRA, *Pomníky padlých, zemřelých a neznámých z I. světové války na severní Moravě a ve Slezsku na stránkách dobového tisku*, s. 159. Obdobnou rétoriku nacházíme také v dobových německých tiskovinách, jež referují o stavbě či odhalení pomníků. Jägerndorfer Ländchen: Mitteilungen der heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft des Allgemeinen schlesischen Volksbildungsvereines 10–11, 1927; Deutschmährische Heimat 7–8, 1934, s. 177.

²⁸ Richard STOJAR, *Rok 1914: nové žaro národů první kroky na české, polské, finské a irské cestě k samostatnému národnímu státu*, in: Léta do pole okovaná 1914 : proměny společnosti a státu ve válce, Tomáš Kykal (ed.), Praha 2015, s. 19–39.

²⁹ *Dwudziestolecie wymarszu Legionu Śląskiego w bój o niepodległość 1914–1924*, Cieszyn, 1934.

³⁰ Srov. O. KOLÁŘ, *Spolek pro počtu padlých za Těšínsko*; Bohuslav ŽÁRSKÝ, *Ostrá Hůrka vypráví. Příběhy obce s pěti stromy ve znaku*, Háj ve Slezsku 2009.

³¹ K historii útvaru viz: Adolf WATZKE, *Kaiser-Infanterie: 1. Bändchen: zwei Jahrhunderte: ein kurzer geschichtlicher Abriss*, Troppau 1917; TÝŽ, *Kaiser-Infanterie: 2. Bändchen: Brave Einser: kleine Gedenklätter*, Troppau 1917.

³² Srov. Ferdinand PRÁŠEK, *Ferdinand Stibor*, in: Vznik Československé církve a patriarcha G. A. Procházka, Praha 1932, s. 106–108.

³³ Viz: Karel SOMMER, *Jan Vyhliďal – vlastenecký kněz a slezský buditel*, Časopis Slezského zemského muzea. Série B – vědy historické 2, 2003, s. 97–125.

³⁴ Mark THOMPSON, *The White War: Life and Death on the Italian Front, 1915–1919*, London 2010.

okres Bruntál). Motiv trpících vojáků je charakteristický rovněž pro figurální tvorbu Josefa Obetha (Melč a Moravice, okres Opava).

Státní symboly se přirozeně objevují, byť nepříliš často, výhradně na českých pomnících. Obdobně jako jinde v republice jde především o znázornění státního znaku nebo o sochařské portréty T. G. Masaryka.³⁵ Německá pietní místa, jejichž autoři se k českému „národnímu příběhu“ stavěli laxně či odmítavě, logicky nemohla plnohodnotně konkurovat užíváním říšských či rakousko-uherských symbolů. Jejich funkci tak plnily různé aluze.

Ty nejvýraznější jsou charakteristické pro tvorbu kameníka Josefa Palouse z Bruntálu (nar. 1876 v Praze),³⁶ autora řady poměrně jednoduchých pomníků ve tvaru obelisku na Bruntálsku a Opavsku (Bratříkovice a Hlavnice, okres Opava; Bílčice, Moravskoslezský Kočov a Staré Heřminovy, okres Bruntál), ale též na Těšínsku (Dětmárovice, okres Karviná). Některé z Palousových realizací zachycují orlici, jež stylizací připomíná rakousko-uherského orla, spolu se zbrojí z tereziánského období. Mimo německé teritorium (Bílčice) tento motiv Palous poněkud překvapivě použil i v české Hlavnici. Důvod zůstává nejasný, užitý motiv snad mohl být vnímán jako slezská orlice, byť té se vizuálně příliš nepodobá. Pozornost zasluhuje fakt, že ač československo-polské vztahy měly k harmonii daleko, polská státní symbolika na pomnících se těšila větší toleranci než německá či rakousko-uherská. Jako doklad zmiňme polskou orlici na monumentu v Jablunkově (okres Frýdek-Místek) z roku 1931.

Další symbolický odkaz k vojenské tradici centrálních mocností představoval tzv. dělový kříž, charakteristický spíše pro říšskoněmecké prostředí. Ne náhodou tento motiv nacházíme na pomníku v Třebomi na Hlučínsku, tedy v teritoriu, odkud muži rukovali do německé císařské armády. Dělový kříž, dnes nedochovaný, však zdobil například také památník v Janově v bruntálském okrese z roku 1923.³⁷

Omezená možnost přihlásit se k c. k. válečné tradici použitím státní symboliky vedla německé zadavatele a výtvarníky k hledání zástupných,

především vojenských symbolů. Ty však nelze vždy interpretovat jednoznačně, jelikož umělci je někdy používali se značnou dávkou autorské licence a benevolence, částečně nejspíš pramenící i z neznalosti reálií. Za příklad můžeme použít malbu Paula Gebauera v opavském chrámu Sváté Hedviky, koncipovaném jako pietní místo. Malíř zde ztvárnil mezi dalšími postavami dvojici vojáků, na které na první pohled zaujmou především přílby německého typu (používané ovšem i rakousko-uherskou armádou). Zelená barva schematicky ztvárněných stejnokrojů však odpovídá spíše období první republiky než éře monarchie.

Právě vojenská helma či čapka představuje častý motiv, ať již samostatně, nebo jako součást sochy bojovníka. Šlo o srozumitelný symbol odkazující k primárnímu účelu památníků, tedy uctění padlých příslušníků branné moci. Součást vojenské výstroje či výzbroje pak logicky odkazuje k „profesí“ těch, kteří mají být připomínáni. Helma či čapka ovšem také (na rozdíl například od pušky, bodáku či vojenského kabátu, jež si recipient nemusí vždy spojit s konkrétní armádou) jednoznačně asociuje rakousko-uherskou minulost. Užití této symboliky v německých obcích (Hynčice, Radkov, Moravskoslezský Kočov, Zátor, všechny v okrese Bruntál) tak můžeme chápat i jako součást vymezení se vůči legionářskému diskursu a státní interpretaci první světové války. Tento rys je silně patrný například na téměř identických pomnících v Janově (okres Bruntál) a Sudicích na Hlučínsku, kde autor ztvárnil vojáka v německé helmě v heroické pozici s šavlí v ruce. Bylo by však chybou spojovat si používání c. k. ikonografie výhradně s Němci a s iredentistickými tendencemi, realisticky ztvárněnou sochu rakouského pěšáka nacházíme například ve většinově českých Kylešovicích u Opavy. V tomto a obdobných případech použitá symbolika patrně neměla apriorně ideologický podtext, pouze odkazovala k reáliím armády, v jejichž řadách padli ti, jimž byl monument dedikován.

Z konkrétních reálií první světové války, jež se objevuje na pietních objektech, samozřejmě musíme zmínit legionářskou symboliku přítomnou pochopitelně zejména v českých obcích Opavska, potažmo i ve smíšeném česko-polském prostředí na Těšínsku. Legionářské motivy nejsou příliš časté, ostatně zadavatelé museli kalkulovat s prostou skutečností, že většina obětí z jejich komunit zahynula v řadách císařské armády. Příliš výrazná favorizace legií měla potenciál vyvolat nesouhlasné reakce pozůstalých po zemřelých příslušnících c. k. vojska.

Specifikum v tomto směru nacházíme na Těšínsku, kde se paměť první

³⁵ Viz např.: Petra BLAŽEJOVÁ, *Masarykovy pomníky v Bohumíně*, Těšínsko 1, 2017, s. 96–103.

³⁶ Nezaměňovat se sochařem Josefem Paloušem nar. 1888.

³⁷ Dobové foto pomníku dostupné na webových stránkách Spolku pro vojenská pietní místa [online], [citováno dne: 28. 3. 2018]. Dostupné z: <https://www.vets.cz/vpm/15847-pomnik-obetem-1-svetove-valky/>.

světové války prolínala s reminiscencemi následného období územního sporu s Polskem v letech 1918–1920.³⁸ Účast legionářů z Francie a Itálie v boji o státní hranice v tomto regionu posilovala kult československého zahraničního vojska. Česká populace Těšínska se mohla hrdě hlásit k odkazu těch, kteří bojovali za vznik republiky a následně padli při obraně jejich hranic. Mytizovaná účast legií na těšínském konfliktu spojená s kultem generála-legionáře Josefa Šnejdárka³⁹ v povědomí veřejnosti překryla reálný podíl domácího vojska, četnictva a dobrovolnických formací.⁴⁰ Zároveň kontinuita národnostního i sociálního napětí v teritoriu postrádajícím jasnou „dělicí čáru“ mezi „námi“ a „těmi druhými“ podtrhovala potřebu manifestace kolektivní identity a sdílených hodnot. Výsledkem této tendence se vyjma centrálního „pomníku padlých za Těšínsko“ na orlovském hřbitově staly sochy francouzských legionářů od Ferdinanda Maliny v Dolní Lutyni a Petřvaldě. Volba poněkud exotických francouzských legií na úkor umělecky populárnějších ruských⁴¹ samozřejmě vychází z participace těchto formací v sedmidenní válce o Těšínsko v lednu 1919.⁴²

Třeba podotknout, že polská strana v boji o sebezprezentaci ve veřejném prostoru nezůstávala pozadu a jasně demonstrovala roli zápasu o Těšínsko v polském „národním příběhu“ prostřednictvím pomníku ve Skočově (Skoczów, Polsko) a později zejména sochou „Těšínské Niké“ v Těšíně z roku 1934.⁴³

Na Opavsku nacházíme sochy legionářů v Mokrých Lazcích a Nepla-

chovicích. V obou případech jde o ztvárnění příslušníků dobrovolnické armády v Rusku. Jako jasný atribut slouží ruské zimní čepice („papachy“), v případě Neplachovic též jezdecká šavle. Oba pomníky znázorňují vojáky při loučení s rodinou, dochází tak k propojení dvou z hlavních účelů vojenských pietních míst – oslavy bojovníka za vlast a připomínka utrpení vojáků i jejich rodin. O motivaci objednatelů pro volbu legionářského symbolu nemáme zprávy. Snad mohl sehrát roli vliv místních občanů – legionářů a jejich rodin. Databáze legionářů vedená Vojenským historickým archivem eviduje sedm rodáků z Mokrých Lazců a osm z Neplachovic, dá se předpokládat i působení dalších veteránů zahraniční armády zařazených v těchto obcích zejména ve státní službě. Srovnatelnými či vyššími počty legionářů se ale mohla pyšnit řada dalších obcí v okolí. Pouze hypoteticky lze spekulovat o finančních subvencích z řad legionářů, kteří se etablovali na významných postech v československé armádě jako mokrolazec Jan Vlachý⁴⁴ či rodák ze sousední Štítiny Heliodor Píka. V případě Neplachovic je třeba mít na paměti polohu obce na „jazykové hranici“ českého a německého prostoru, jež mohla posilovat potřebu veřejně demonstrovat státoprvní postoj.

Vyjma ztvárnění skutečných reálií dobových armád na monumentech nezřídka nacházíme symbolické odkazy k vojenské tematice. Již zmiňované Palousovy tereziánské aluze patří spíše ke kuriozitám. Nejběžnější artefakt naopak představuje středověký meč coby všeobecně srozumitelný atribut válečníka. Meč zároveň svým tvarem připomíná kříž a odkazuje tak i k náboženské ikonografii. Ne náhodou se objevuje mimo jiné jako součást výzdoby památníků s výraznými religiozními motivy (Mnichov a Krasov, okres Bruntál). Meč zlomený (Andělská Hora, okres Bruntál), zaražený do země (Opava) nebo skloněný k zemi (Bystřice, okres Frýdek-Místek) může vyjadřovat smrt či porážku, ale také smíření a konec boje.⁴⁵ Jinou funkci plní zbraň v ruce „Těšínské Niké“ v polském Těšíně. Volba šavle namísto běžnějšího středověkého meče odkazuje k tradiční zbrani polské jízdy a čepel namířená směrem k území „uloupenému“ Československem roku 1920 pak sugeruje budoucí odplatu. Motiv meče tedy nacházíme běž-

³⁸ Srov. Jaroslav VALENTA, *Česko-polské vztahy v letech 1918–1920 a Těšínské Slezsko*, Ostrava 1961, dále viz např.: D. GAWRECKI, *Politicke a narodnostni pomery*; Józef SZYMECZEK (ed.), *Polacy na Zaolziu 1920–2000: zbiór referatów z konferencji naukowej, która odbyła się 13.–14. 10. 2000 w Czeskim Cieszynie*, Český Těšín 2002. Z novější polské produkce viz např.: Marek KAMIŃSKI, *Konflikt polsko-czeski 1918–1921*, Warszawa 2001. Z přehledových publikací viz např.: Roman KASZPER – Bohdan MALYSZ, *Poláci na Těšinsku*, Český Těšín 2009.

³⁹ Jiří FIDLER, *Generálové legionáři*, Brno 1999; Petr MAJER, *Generál Josef Šnejdárka opět na Těšánsku*, Frýdek-Místek 2013; Josef ŠNEJDÁREK, *Co jsem prožil*, Praha 1939.

⁴⁰ Jan MAREK (ed.), *Památník vydaný ku slavnosti odhalení pomníku, postaveného na hřbitově v Orlové padlým při obsazování Těšínska a za plebiscitu*, Orlová 1928.

⁴¹ J. MICHL, *Legionáři a Československo*.

⁴² Srov. J. VALENTA, *Česko-polské vztahy v letech 1918–1920 a Těšínské Slezsko*; J. MAREK (ed.), *Památník vydaný ku slavnosti odhalení pomníku, postaveného na hřbitově v Orlové padlým při obsazování Těšínska a za plebiscitu*.

⁴³ Władysław SOSNA, *Cieszyn. Przewodnik krajoznawczy*, Cieszyn 2005, s. 126.

⁴⁴ Jan VLACHÝ, *Můj otec Jan Vlachý. [1895–1943]*, Historie a vojenství 1, 2005, s. 80–93.

⁴⁵ *Symbolism of the Sword. Cultural Traditions and Sword Rituals* [online], [citováno dne: 28. 3. 2018]. Dostupné z: <http://www.glbet-el.org/masonicexte/Symbolism%20of%20the%20Sword.pdf>.

ně napříč celým sledovaným územím a napříč etnickou skladbou tvůrců a předpokládaných recipientů.

V německém prostředí lze vedle meče příležitostně narazit na ztvárnění středověkých válečníků (Hlinka, okres Bruntál, postaven 1922), které můžeme interpretovat jako přihlášení se ke kontinuální tradici germánského „národního zápasu“, jehož byla první světová válka kapitolou. V českých komunitách podobné historické reminiscence nenalzáme. Převážně katolické Opavsko nectilo husitskou tradici, bělohorské porážka se nejevila jako vhodná ke komparaci s „vítězným“ bojem legií a aluze na vojenskou událost habsburské éry se nehodily do „národního příběhu“.⁴⁶

Vedle historizujících motivů (a někdy i paralelně s nimi) se objevují dělostřelecké granáty coby symbol modernity. Popularita tohoto prvku se projevila již v průběhu války⁴⁷ a ve Slezsku se s ním setkáváme především v Palousově tvorbě. Symbolem boje se v nečetných případech stávají i šlehající plameny, ztvárněně například na již zmíněném janovském monumentu. Tento motiv však v regionu dosáhl výraznějšího rozšíření až po druhé světové válce v souvislosti s výstavbou památníků Rudé armády. Za povšimnutí stojí, že mezi vojenskou ikonografií absentují odkazy k historii konkrétních útvarů. V časech monarchie rozvinuté tradice lokálních pluků,⁴⁸ jako byl pěší pluk č. 1 na Opavsku či pěší pluk č. 100 na Těšínsku, se v republikánských poměrech téměř zcela vytratily. V Opavě sice po celé meziválečné období fungovalo muzeum 1. pluku,⁴⁹ připomínky ve veřejném prostoru formou pomníků či pamětních desek však nebyly žádoucí.

Vedle státní, religiozní a vojenské symboliky k běžným námětům patří motiv odloučení. Mimo relativně běžných zobrazení vojáka při loučení s rodinou (Mokré Lazce, okres Opava; Neplachovice, okres Opava; Zátor, okres Bruntál) zasluhuje zmínku především netradiční sousoší rodiny marně vyhlížející návrat otce-vojáka v České Vsi (okres Jeseník). Prožitek odloučení byl společný bojovníkům všech armád a národností, proto (spolu s většinou populace respektovanými náboženskými motivy) tvořil

jeden ze spojujících prvků. Zároveň šlo o prožitek sdílený vojákem i jeho blízkými v zázemí, takže motiv loučení posouval část pozornosti od mrtvých k těm, kteří po nich zůstali.

O přijetí pietních míst veřejnosti máme v drtivé většině případů jen minimum zpráv. V obecnějším přístupu k pietním místům je možné vysledovat jistý rozdíl již v terminologii jednotlivých jazyků. Zatímco čeština a polština hovoří o památnících padlých či prostě o válečných památnících, němčina preferuje pojem „pomník válečníků“ (*Kriegerdenkmal*). Německá sémantika tedy výrazněji personifikuje ty, jimž jsou pietní místa zasvěcena.

O recepci konkrétních pomníků v podmínkách dané komunity však zjišťujeme podrobnosti jen stěží. Novinové články a dobové fotografie dokládají hojnou účast na pietních aktech, tento fakt však pro zhodnocení vztahu recipientů k prezentovanému dílu nevypovídá téměř nic. Ostatně participace na manifestačním odhalení pomníku nebo vzpomínkovém shromáždění obvykle byla pro státní zaměstnance a školní děti de facto povinnou a pro veřejné činitele šlo o věc prestiže. Dobové kroniky a noviny nám většinou poskytují toliko obecné fráze. Určitou představu si lze udělat z programu některých akcí. Například na novinové zprávě o položení základního kamene pomníku v České Vsi (okres Jeseník) zaujme fakt, že se hrála skladba *Ich hatt' einen Kameraden*, populární v německé armádě. Lze tak usuzovat na spíše velkoněmecký, než prohabsburský sentiment pořadatelů, obecně charakteristický pro tento region.⁵⁰ Stejná píseň zazněla roku 1930 při odhalení pomníku v Karlovicích na Bruntálsku, který byl podle německého tisku postaven „po velkých těžkostech“.⁵¹ Tento strohý komentář lze interpretovat jako kritiku „oficiální“ české paměti ignorující oběti z c. k. armády, stejně jako výtku místním občanům, že úsilí o výstavbu monumentu dostatečně nepodpořili.

Komplexnější obraz lze získat z policejní agendy, která dokládá konfliktní potenciál pietních festivit. Kupříkladu odhalení pomníku padlým

⁴⁶ Srov. V. KESSLER, *Paměť v kameni: druhý život válečných pomníků*.

⁴⁷ Bernd KÜSTER, *Der Erste Weltkrieg und die Kunst. Von der Propaganda zum Widerstand*, Gifkendorf 2014.

⁴⁸ Srov. J. INDRA, *Upomínky válečné historie slezského pěšího pluku č. 1 Kaiser (1. část)*, Vlastivědné listy Slezska a severní Moravy 1, 2012, s. 9–13; 2. část, Vlastivědné listy Slezska a severní Moravy 2, 2012, s. 6–10.

⁴⁹ Erwin WEISER, *Fritz Quidenus*, Deutschmährische Heimat 1–2, 1936, s. 20–22.

⁵⁰ J. INDRA, *Pomníky padlých, zemřelých a nezvěstných z I. světové války na severní Moravě a ve Slezsku na stránkách dobového tisku*, s. 157. Ke genezi velkoněmeckých tendencí ve Slezsku srov. M. GAWRECKÁ, *Němci*; Martin PELC, *Vídeňský akademický buršenshaft „Silesia“ a Rakouské Slezsko*, Časopis Matice moravské 1, 2012, s. 39–63.

⁵¹ J. INDRA, *Pomníky padlých, zemřelých a nezvěstných z I. světové války na severní Moravě a ve Slezsku na stránkách dobového tisku*, s. 165.

v Ludgeřovicích na Hlučínsku v září 1932 přerostlo v ústní konflikt a drobnou potyčku několika členů německé nacionálně-socialistické strany s četnickou hlídkou.⁵² Ještě větší konfrontační potenciál měly symboly válečné paměti na Těšínsku, kde se připomínání let 1914–1918 zpravidla prolínalo s komemorací následné sedmidenní války a plebiscitního období. Napětí panující kolem vojenských pietních míst dokládá kauza pomníku polského legionáře Františka Kubase v Loukách (okres Karviná). Předmětem kontroverze se stal nápis oslavující oběť sedmidenní války jako hrdinu padlého při obraně Slezska, tedy proti československým jednotkám („*Poległemu w r. 1919 w obronie ziemi ślaskiej bohaterowi*“). Po vleklém úředním jednání v květnu 1926 nakonec došlo k odstranění nápisu. Příznačné je, že se tak stalo v nočních hodinách, aby se předešlo možným protestům polských obyvatel.⁵³ V podmínkách Těšínska nepřekvapí obavy československých úřadů z pietního aktu, který se konal 15. července 1934 v Jablunkově k uctění 20. výročí vzniku polských legií. Ceremoniál za účasti polských diplomatů však nakonec proběhl bez incidentů.⁵⁴

Nelibost ovšem mohly budit i památníky nacházející se v polské části Těšínska. V roce 1927 české národovecké korporace dokonce žádaly odstranění „protičeského“ pomníku polských obětí sedmidenní války ve Skočově (Skoczów, Polsko).⁵⁵ Taktéž odhalení památníku Piłsudského legií v polském Těšíně v listopadu 1934 bylo ostře sledováno československou policií. Již počátkem října se objevily důvěrné informace, že příslušníci polských veteránských a mládežnických organizací se chystají vyvolat incidenty. Hovořilo se dokonce o vpádu až desítky tisíc ozbrojenců do české části Těšínska.⁵⁶ O něco později neznámý policejní informátor hlásil, že skupina polských nacionalistů se chystá v zimním období zdemolovat památníky polských legií v Jablunkově, Třinci a Těšíně a z těchto míst ve sněhu dojít do Českého Těšína tak, aby stopy nalezené na místech výtržností ukazovaly na Čechy.

Zatímco fámou o chystaném nájezdu ozbrojenců z Polska lze pravdě-

podobně označit za projev paranoie v důsledku vyhrocujících se poměrů na Těšínsku,⁵⁷ naopak informace o zamýšleném vandalismu mohly mít pravdivý základ. Ostatně policejní relace zdůrazňovala dosavadní spolehlivost konfidenta.⁵⁸ Pokud takový plán skutečně existoval, pak zajímavě vypovídá o dobových společenských konvencích. Napříč národnostní a konfesní strukturou tehdejší populace panovala převládající shoda o „nedotknutelnosti“ vojenských pietních míst. Ačkoliv státní moc příležitostně přistupovala k odstraňování „nepatřičných“ nápisů a symbolů, nezpochybňovala primární komemorační roli památníků a neuchylovala se k jejich odstraňování. Taktéž iredentisticky smýšlející německé i polské obyvatelstvo obvykle zachovávalo respekt k válečným obětem a jejich připomínkám. Zatímco demolice monumentů prezidenta Masaryka a jiných symbolů české státnosti (nápis na úřadech, školní budovy, Husovy pomníky) nepředstavovaly nikterak výjimečnou formu boje o ovládnutí veřejného prostoru, poškozování válečných památníků máme ve větší míře doloženo až v pomnichovském období.⁵⁹ Zvažovanou výtržnost polských radikálů z podzimu 1934 tedy můžeme vnímat jako pokus o diskreditaci protivníků motivovaný vědomím, že devastaci polských válečných memorabilií by odsoudila i značná část české a zahraniční veřejnosti.

Z řádků výše je patrné, že pomníky obětí první světové války (a případně i návazných pohraničních konfliktů) v mnoha případech sloužily k prezentaci národní či státní identity. O sociální identitě mnoho nevyovídají. Padlé, jejichž jména na monumentech najdeme, zpravidla spojoval společný regionální původ. Naopak jejich sociální a profesní skladba mohla být dosti pestrá, ostatně branná povinnost se týkala všech vrstev populace. S pomníky dedikovanými konkrétní profesní skupině se ve zkoumaném regionu nesetkáváme,⁶⁰ s výjimkou několika monumentů zasvěcených žákům konkrétní školy či členům hasičského sdružení. Absolvování vzdělávacího ústavu nebo příslušnost ke sboru dobrovolných hasičů ovšem sama o sobě také mnoho nevyovídá o zázemí a společenském postavení jednotlivce.

⁵⁷ Srov. D. GAWRECKI, *Politické a národnostní poměry*.

⁵⁸ ZAO, f. PŘMO, k. 357a, sign. 1/385.

⁵⁹ O. KOLÁŘ, *Problematika válečných hrobů a památníků v agendě opavského landrátu 1938–1945*, Časopis Slezského zemského muzea. Série B – vědy historické 1–2, 2017, s. 57–71.

⁶⁰ V tomto směru spatřujeme určitý kontrast s říšskoněmeckým prostředím, v širším regionu Slezska srov. např. pomník padlým poštovním zřízením v polském Opolí.

⁵² Národní archiv, f. Ministerstvo vnitra – stará registratura, k. 3930, sign. 13/43/6.

⁵³ Zemský archiv v Opavě (dále jen ZAO) f. Policejní ředitelství Moravská Ostrava (dále jen PŘMO), k. 251, sign. 1340.

⁵⁴ ZAO, f. PŘMO, k. 357a, sign. 1/280.

⁵⁵ ZAO, f. PŘMO, k. 270, inv. č. 2270.

⁵⁶ ZAO, f. PŘMO, k. 357a, sign. 1/356.

O tom, že i z pohledu sociální identity mohla válečná paměť vyvolávat kontroverze, svědčí článek vydaný roku 1924 v Katovicích, jenž se částečně dotýká i tuzemských poměrů. Jeho autor viní polské klerikální a národně-demokratické kruhy, stojící za odhalením památníků ve Skočově a Dědicích (Czechowice-Dziedzice, Polsko), že si přisvojují zásluhy za osvobozenecý boj, který ve skutečnosti vybojovali „karvinští horníci a třinečtí hutníci“.⁶¹ Teze o vojácích z pracující třídy, jejichž obětí nebyla elitami doceněna, jistě silně rezonovala mezi řadou veteránů a jejich rodin, zvláště pokud se ocitli v neutěšených hmotných poměrech.

Bohužel právě o vnímání pietních míst touto složkou populace, jež byla prožitkem války poznamenána nejcitelněji, existuje jen velmi málo zpráv. Veteránské asociace pochopitelně výrazně participovaly na tvorbě „pomníkové kultury“, nicméně tyto organizace nesdružovaly zdaleka všechny bývalé vojáky z let 1914–1918. Dá se předpokládat, že velká část někdejších bojovníků, stejně jako pozůstalých vnímala válečné památníky budované na prestižních místech veřejného prostoru jako určitou morální satisfakci a ocenění vlastních obětí. Na druhou stranu můžeme předpokládat, že ne všichni se ztotožňovali s obsahovou náplní (konfesní, nacionální, legionářskou atd.) konkrétního monumentu ve svém bydlišti. Výstavba pomníků se mohla jevit také jako plýtvání prostředky, které šlo využít na praktickou pomoc vysloužilcům a jejich rodinám. Na to, že potřeba „tesání paměti do kamene“ nebyla vždy celospolečensky přijímána, poukazují i finanční potíže spojené s výstavbou památníků na Ostré hůrce a v Orlové, kdy se prosby o podporu veřejnosti setkaly s menší odezvou, než iniciátoři předpokládali.⁶²

Posoudit rozšířenost obdobných postojů by však bylo v budoucnu možné teprve na základě detailní a rozsáhlé excerptce dobového tisku, egodokumentů i beletrie. I tak by se ale bylo pravděpodobně možno dobrat jen značně útržkovitých výsledků s ohledem na převládající společenskou tabuizaci mnoha válečných traumat.⁶³

Válečná zkušenost sloužila nejen jako součást „národního příběhu“, ale příležitostně také jako memento varující před prohlubováním národnost-

ních a sociálních tenzí, jež mohly vést k dalším ozbrojeným konfliktům. Tento rys je charakteristický pro rétoriku pacifistických sdružení a částečně i komunistického hnutí,⁶⁴ formou výstavby pietních míst je však demonstrovala zejména římskokatolická církev a částečně i státní subjekty. Nejná- zorněji to lze demonstrovat na dvojici opavských monumentů – pomníku padlých od Josefa Obetha na městském hřbitově a kostela Svaté Hedviky. Zamýšlený památník padlých před kostelem od Engelberta Kapse, který měl v závěru třicátých let vzniknout před kostelem, bohužel již nebyl realizován.⁶⁵

Zhodnotit skladbu a roli zadavatelů, resp. objednatelů, pomníků je mimo možnosti této krátké studie, přesto můžeme vyslovit několik základních tezí. Iniciativa zpravidla vycházela „zdola“. Obecní kroniky i novinové zprávy z meziválečné éry dokládají vysokou odezvu sbírkových akcí na podporu výstavby pomníků, která svědčí o intenzitě společenské poptávky po připomínání válečných obětí.⁶⁶ Pro srovnání uvedme, že rozsáhlé sbírky pro reprezentativní pomníky v Orlové a na Ostré hůrce narážely na nižší míru odezvy, než organizátoři předpokládali. Můžeme tedy usuzovat, že velká část obyvatel raději přispívala na památníky v místech svých bydlišť, jež měly uctít památku jejich padlých příbuzných a sousedů, zatímco širší a abstraktnější idea komemorace seburčovacého zápasu slezských Čechů se již tak výrazné podpoře netěšila.

Ač tedy poptávka zjevně vycházela z lokálních komunit, řada obecních kronik se o stavbě památníků zmiňuje jen stručně či vůbec ne. Obecně tedy „pomníková kultura“ patrně vycházela především z prostředí lokálních spolků či jednotlivců, přičemž podpora ze strany samospráv nebyla vždy samozřejmostí. Charakteristický obrázek podává janovská kronika, kde zůstal nevyplněn údaj o výnosu sbírky na pomník. Kronikář tedy výtěžek patrně neznal a nepovažoval za natolik důležitý, aby si jej dodatečně zjistil a doplnil. Dá se tudíž předpokládat, že komunální správa nebyla na sbírce přímo zainteresována.⁶⁷ Pro sledované prostředí lze tedy nejspíše do značné

⁶⁴ Srov. Ivan ŠEDIVÝ – Marie KOLDINSKÁ, *Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické črty*, Praha 2008.

⁶⁵ Viz: B. TINZOVÁ – M. ČEP, *Sochař Josef Obeth 1874–1961: život a dílo*.

⁶⁶ Srov. např. B. TINZOVÁ, *Pomníky obětem 1. světové války na okrese Jeseník*, Jeseník 2018; SOkA Opava, f. AO Litultovice, inv. č. 91, Pamětní kniha obce, s. 78.

⁶⁷ Zemský archiv v Opavě – Státní okresní archiv Bruntál se sídlem v Krnově, f. Archiv městečka Janov, inv. č. 71, Pamětní kniha 1923–1931, s. 37.

⁶¹ KARBACZ, *Wieści z Cieszyńskiego*, Gazeta robotnicza, 20. 9. 1924.

⁶² O. KOLÁŘ, *Spolek pro poctu padlých za Těšínsko*; TÝŽ, *K výstavbě památníku na Ostré hůrce*.

⁶³ Srov. J. WINTER, *Remembering War*.

míry aplikovat koncept tzv. „*fictive Kinshas*“, fiktivních příbuzenství, neoficiálních společenství často postrádajících institucionalizovaný charakter a spjatých společným prožitkem, v tomto případě truchlením za padlé.⁶⁸

Výše naznačené fenomény nás opravňují k formulování několika zobecnujících závěrů. Oficiální republikánský diskurs, převažující zejména na Opavsku a částečně na Těšínsku, pochopitelně favorizoval legionáře a neměl důvod ke glorifikaci padlých v uniformách monarchie. Těm byla vyhrazena pieta, nikoliv však obdiv. Měli se stát součástí historie, ale ne tradice. Výraznou a vlivnou protiváhu představovala interpretace velké části německých obyvatel, kteří se k tradici rakousko-uherské armády hrdě hlásili. Ostatně není náhodou, že právě z německého prostředí pochází větší množství umělecky hodnotných památníků, jež lze v celostátním, ba středoevropském měřítku řadit ke špičce tohoto druhu výtvarného umění (práce Josefa Obetha a Engelberta Kapse). Nutno ovšem říci, že i v tvorbě předních německých slezských sochařů převažovaly pietní motivy nad heroickými.

Polská a „šlonzácká“ populace na Těšínsku sice nevytvořila vlastní „pomníkové subkultury“, přesto i zde nacházíme zaznamenáníhodná specifika. Konkrétně se jedná o kult francouzských legií na české straně a o státem tolerované, byť bedlivě sledované připomínání polských Piłsudského legií. Na Hlučínsku, jehož mužská populace prošla v letech 1914–1918 službou v německé císařské armádě, v podmínkách probíhající čechizace po roce 1920 mělo připomínání obětí převážně pietní charakter bez citelnějšího politického podtónu, který by byl veřejně artikulován prostřednictvím symboliky pietních míst. Ojedinělou, byť výraznou výjimku představuje památník v Sudicích.

Otevřenější konfrontace a kontroverze ohledně připomínání války použité prameny dokládají zejména na Těšínsku a v menší míře na Hlučínsku. Tuto okolnost lze vysvětlit jednak úzkým propojením válečné paměti s reminiscencemi na následné období hraničních sporů, jednak absencí přirozené dělicí linie mezi znesvářenými tábory. V západní části českého Slezska (s výjimkou Opavy a několika obcí) byla etnická struktura jednotlivých sídel poměrně konzistentní, resp. výrazně převažující ve prospěch konkrétní národnosti, jejíž příslušníci v zásadě ovládali veřejný

prostor, tedy i místa paměti. Oproti tomu v případě Těšínska chyběla jasná jazyková či kulturní hranice, nacházíme zde také větší „flexibilitu“, co se týče deklarované národnosti obyvatelstva.⁶⁹ Antagonismy ve válečném i plebiscitním období nezřídka vycházely z prostředí sousedů a spolupracovníků.⁷⁰ Panoval zde tedy větší tlak na integraci do národnostních struktur. Zdejší „šlonzáci“, národnostně indiferentní jedinci a smíšené rodiny čelili silné společenské poptávce po jasném přihlášení k jednomu z národnostních táborů.

Taktéž Hlučínsko se potýkalo s tlakem státních úřadů a českých národoveckých asociací na jedné a německých spolků a politických stran na druhé straně na jasnou etnickou sebeidentifikaci obyvatel.⁷¹ Oproti Těšínsku zde sice chyběli „ti druzí“ (Češi / Poláci / „šlonzáci“), úlohu „nepřítele“ ovšem (vyjma dosazených státních úředníků, které přirozeně nacházíme na celém sledovaném území) plnili sousedé a kolegové, kteří se přihlásili k „protistraně“, ať již přímo při sčítání lidu, nebo členstvím v konkrétních korporacích. Samozřejmě, že tyto dělicí čáry nebyly vždy jasné a definitivní, ovšem právě jejich prostupnost zvyšovala tlak na „přetáhnutí“ nerozhodných k jedné ze stran a vedla k tendenci tuto „jasnou hranici“ vytvořit či upřesnit. Obdobný trend ostatně sledujeme i ve smíšeném německo-polském prostředí Horního Slezska.⁷²

Bylo by ovšem chybou považovat interpretaci první světové války a instrumentalizaci její paměti napříč etnickým spektrem slezské populace toliko jako rozdělující, resp. vzájemně se vymezující. Společných aspektů válečného prožitku se koneckonců snažily zejména ve třicátých letech využít státní a církevní kruhy ke zmírnění napětí ve společnosti. Ovšem již dříve se tak někdy dělo spontánně, jak dokládá časté využívání obdobných motivů a symbolů v českém i německém prostředí (viz zejména Palousovu tvorbu).

⁶⁹ D. GAWRECKI, *Jazyk a národnost ve sčítáních lidu na Těšínsku v letech 1880–1930*, Český Těšín 2017.

⁷⁰ Ondřej KOLÁŘ – Tomáš RUSEK, *K perzekuci českých důlních úředníků na Těšínsku za první světové války*, Těšínsko 1, 2017, s. 31–44.

⁷¹ Srov. D. GAWRECKI, *Jazyk a národnost*; Andrea POKLUDOVÁ, „Obranné“ spolky a další viditelné i nezpozorovatelné aktéry při sčítání lidu 1890–1930, *Acta Historica Universitatis Silesianae Opaviensis* 8, 2015, s. 129–162.

⁷² Timothy WILSON, *Frontiers of violence: conflict and identity in Ulster and Upper Silesia, 1918–1922*, Oxford 2010.

⁶⁸ Srov. Janet CARSTEN (ed.), *Cultures of Relatedness: New Approaches to the Study of Kinship*, Cambridge 2000; J. WINTER, *Remembering War*, s. 136.

Výše prezentované poznatky nelze chápat jako vyčerpávající. Budoucí bádání by mělo podrobněji reflektovat zde pouze naznačenou úlohu objednatelů, stejně jako osobní vklad tvůrců a v neposlední řadě přijetí pomníků příslušnými komunitami.⁷³

Mezi monstry, vojáky a vrahy. Smrt dítěte v raněnovověké letákové publicistice (1550–1700)*

In the Thick of Monsters, Soldiers and Murderers. Infanticide as the topic of Early Modern Pamphlet Journalism (1550–1700)

Pavel Stůj

Abstrakt

Na příkladu několika žánrů letákové publicistiky (zprávy o nadpřirozených bytostech, řádění vojsk a zlodějských band) se článek pokouší postihnout dobový kontext kriminálních zpráv spojených s infanticidou (vraždou dítěte) z různých oblastí (Svaté říše římské, Anglického království), které se zaměřovaly na kruté zobrazení zacházení s nevinými dětmi. Článek sleduje komplex hrozeb, které byly vnímány jako útoky na samotné základy lidské společnosti (na rodinu a reprodukci), přičemž se pokouší postihnout způsoby zobrazení vraždy, ale také funkce, které zobrazené násilí mělo plnit (připomínka pomíjivosti lidské existence, náboženská i protiturecká propaganda, kritika vnitřního nepřítele – židé, čarodějnice, loupežní vrazi).

Abstract

Using several genres of leaflet journalism, including reports of supernatural beings and raging troops or brigands, the article attempts to show the journalistic coverage of criminal cases of infanticide in Early Modern Holy Roman Empire and England with their focus on naturalistic imagery of cruel treatment of innocent children. The article follows the multitude of dreadful acts (perceived as attacks on the very foundations of human society, family and reproduction) by examining various methods of depicting murder and various functions graphic violence was to serve, including to

⁷³ Studie vznikla za podpory Ministerstva kultury České republiky v rámci programu Národní a kulturní identity (NAKI) II, projekt DG18Po2OVVo64 *Právní, historické a společenskovední aspekty nových a tradičních menšin v České republice*.

* Příspěvek vznikl za podpory MŠMT udělené UP v Olomouci (IGA_FF_2019_011), Společnost v historickém vývoji od pravěku a středověku po moderní věk V.

show a memento mori, effect religious or anti-Turkish propaganda or expose various domestic enemies such as the Jews, witches or robbers.

Klíčová slova

Infanticida – raný novověk – letáková publicistika – kriminalita – čarodějnictví – vraždění neviňátek – nadpřirozené bytosti – rituální vražda

Keywords

Infanticide – Early Modern period – Pamphlet journalism – Crime reports – Witchcraft – Murder of innocents – Supernatural beings – Ritual murder

„Bůh, náš Pán na nebesích shlíží na své lidské děti a nemůže v tomto čase nalézt žádného, kdo byl by dobře konal. A proto žádného, kdo dobře koná, nalézt nemůže, že všechno jsou to zlovolnosti, jako podvody, loupeže, zhárství, vraždy, prznění žen a panen, závist a hněv. Ano, a také mnoho dalších zlých takových činů, že lidské srdce i Všemohoucí Pán Bůh je v opovržení a v ohavnosti míti musí, jak dalece jsou proti přírodě a lidské přirozenosti.“¹

Tento úvod letáku z roku 1606 popisujícího řádění vykradačů hrobů, kteří jedli srdce dětí, znásilňovali mrtvé dívky a otrávilí stovky lidí jedovatým práškem, je jen jednou z mnoha kriminálních (šokujících a „pravdivých“) novinek z raného novověku. Skepse vůči lidskému pokolení, zaznívající z tohoto úryvku, má hned několik různých vysvětlení. Období kolem roku 1600 bývá jednak tradičně spojováno s literárním manýrismem, který se vyznačoval zdůrazňováním úpadku lidstva,² zároveň je dobová pochmurlost důsledkem vývoje žánru kriminálních zpráv, které psali autoři s teolo-

gickým vzděláním. Ti se snažili ukázat lidské poklesky a atmosféru hrozící apokalypsy, aby následně mohli kazatelsky zapůsobit na své čtenáře.

Konečně, tento dobový pesimismus byl také důsledkem mnoha změn, které společnost zažila v průběhu 16. století, od klimatických změn a ekonomické recese přes politické a náboženské války až po příliv nových informací a strachu z neznámého (zprávy z Nového světa, turecké nebezpečí). Jakmile se Evropa vzpamatovala z morových epidemií předcházejících období, došlo v 16. století k postupnému nárůstu populace, ale s tím také souvisejícímu nárůstu cen a chudoby. Ekonomickou recesi následovaly další jevy, například zvyšování počtu zlodějských band v panstvích či počtu žebráků ve městech. Od sedmdesátých let 16. století se také datuje počátek malé doby ledové, která ovlivnila sklizně a zapříčinila hned několik epidemií hladomoru. Neúroda a nevalné hospodářské výsledky vedly ke společenské krizi a prohloubení ekonomických problémů. Jak zmiňuje Joy Wiltenburgová, právě tento společenský a klimatický kontext měl výrazný podíl na zvýšení produkce kriminální publicistiky, jako byly množící se informace o případech čarodějnictví nebo kanibalismu.³ Toto období bylo charakteristické panikou z nárůstu kriminality, přičemž zděšení vyvolávaly obzvláště kruté činy spojené například se zabitím dítěte matkou (infanticidou). Lidé se častěji než dříve stávali svědky veřejných exekucí provinilců, včetně vyhlášení rozsudku a rituálních trestů a tyto osobní zkušenosti, spolu se čtením letákové literatury ovlivnily jejich vnímání světa (a zvláště kriminality).

Bezbranné děti, těhotné ženy i běžní měšťané mohli být v imaginaci 16. a 17. století usmrceni mnoha drastickými způsoby nejen loupeživými vrahy, ale i vojáky, nadpřirozenými bytostmi, čarodějnicemi nebo židy. Výzkum této posedlosti extrémním násilím páchaným nejčastěji na bezbranných novorozencích nám umožní lépe porozumět vnímání kriminality v předmoderní společnosti.

Zobrazení zločinu, trestu a lidské krutosti není totiž jen výsadou společnosti 20. a 21. století, která je zahlcena mediálními obrazy zločinu v televizi, na internetu či v tisku. Kriminalita, obzvláště ta brutální, vždy přitahovala pozornost a přidávala mnoha dílům bez rozdílu žánrů nebo kvality zpracování nádech nečekaného, šokujícího a znepokojivého. Zob-

¹ „Das Gott, der Herr von Himel berunder gesehen auff die Menschen Kinder, und keinen gefunden habe, der Gueths Thäte: So dann damalen niemand der gutts thete gefunden worden, was wird er dann jetzo, zu unserer Zeit, finden, da nit allein, sonder aller mutwillen, als steeler, reuben, brennen, morden, frawen unf Junfgrawen schänden, neid und Hass: Ja, auch mehr als bösess, und solche Thaten, darüber ein Menschliches hertz, geschweigen Gott, der Allmächtig im Himel, ein grewel und abscheuchen haben muess, so wider die natur und Menschliche eygenschaft ist.“ ANONYM, *Neue Zeitung, nie erhörte abscheuchliche und unnatürliche Thaten*, Augsburg 1606 (tiskář Georg Kress). Germanisches National Museum Nürnberg, inv. č. HB2834. Blíže k tomuto malíři také John Roger PAAS, *Georg Kress, a Briefmaler in Augsburg in the late 16th and early 17th century*, Gutenberg-Jahrbuch, 1990, s. 177–204.

² Jana KOLÁŘOVÁ, *Projevy literárního manýrismu v předbělohorských moralitách*, Bohemia Olomucensia 1, 2009, s. 10–17.

³ Joy WILTENBURG, *Crime and culture in early modern Germany*, Charlottesville 2012, s. 10–15.

razování násilí páchaného na dětech má svou tradici už od dob biblických příběhů, antického dramatu a středověkých exempel,⁴ nicméně teprve od počátku 16. století si, díky rychlému šíření technologie knihtisku, můžeme povšimnout velkého nárůstu levných, krátkých letáků, často s doprovodnou ilustrací, které pojednávaly o aktuálních „pravdivých“ zprávách s kriminální tematikou. Tato vzájemná provázanost obrazu s textem umožnila porozumět velkému okruhu témat také negramotnému raněnovověkému publiku.⁵

Možnost spojení zábavné funkce s agitační a výchovnou zvýšila zájem o toto médium nejen mezi producenty (autory a tiskaři). Touha po informacích i zábavě přispěla k oblíbě i mezi dobovými recipienty z řad aristokracie, měšťanstva, ale i chudších vrstev. To vedlo žánrovému rozrůznění letákové a pamfletické literatury. Kromě pamfletů s politickým obsahem (například kritika válečných událostí třicetileté války) či s obsahem náboženským (reformační a poreformační střety jednotlivých konfesí a zobrazení jejich představitelů), byly dalšími tématy nadpřirozené a magické jevy nebo každodenní kriminalita, včetně poměrně oblíbeného námětu vražd dětí.

Tato tematická pestrost umožňuje ptát se na otázky týkající se kontextu popsaného zločinu: Proč bylo líčení vraždy dítěte v 16. a 17. století tak populární? Jaké žánry pracovaly s tímto tématem a jakým způsobem? Jaké společné a rozdílné rysy můžeme v jednotlivých zemích (království na Britských ostrovech, státy ve svazku Svaté říše římské) najít? Jak dané texty pracují s genderovými vztahy v textové rovině a jakým způsobem byl konstruován vztah mezi vrahem a obětí? Kdo byl soudobou společností považován za hrozbu a jakým způsobem byli vražedci zobrazeni? Kdo byli autoři a recipienti zmíněných tisků a jak vnímání těchto převážně fiktivních příběhů ovlivnilo dobové chápání reálné kriminality?

⁴ Příběhy spojené s usmrcením novorozenců se objevují v dílech moralistů a kazatelů, kteří využívají biblických exempel a citují pohanské i křesťanské autority. K tomu blíže Pavel STŮJ, *Infanticidium a neřádné matky v preskriptivní literatuře raného novověku*, in: *Proměny konfesijní kultury. Metody – témata – otázky*, Hana Ferencová – Veronika Chmelařová – Jitka Kohoutová – Radmila Prchal Pavlíčková a kol., Olomouc 2015, s. 203–226.

⁵ Karl HÄRTER, *Criminalbilder: Justiz und Strafe in illustrierten Einlattgedrucken der Frühen Neuzeit*, in: *Repräsentationem von Kriminalität und öffentlicher Sicherheit. Bilder, Vorstellungen und Diskurse vom 16. bis 20. Jahrhundert*, Karl Härter – Gerhard Sälter – Eva Wibel (Hgg.), Frankfurt am Main 2010, s. 25–89.

Přestože již byly učiněny některé pokusy o srovnání jednotlivých děl letákové literatury,⁶ řada letáků zůstává českému prostředí stále neznámá, a to i přes zjevné souvislosti se středoevropským prostorem. V tomto příspěvku se zaměřím na srovnání tisků z německy mluvících zemí řazených do svazku Svaté říše římské, respektive jejího nejbližšího okolí, s tisky z prostředí Britských ostrovů. Srovnání středoevropské a anglické pamfletické a letákové produkce umožňuje přiblížit problematiku vnímání nadpřirozených jevů v raněnovověké společnosti a také vztah většinové populace k nepřátelským minoritám, které byly vnímány jako nebezpečné (čarodějnice, Turci, židé), a které v představách autorů této literatury často útočily na ty nejslabší články lidské populace – děti.

Letáková produkce v odborné literatuře

Většina evropských badatelů se dlouho ve svém výzkumu soustředila na letákovou publicistiku⁷ s politickými a náboženskými tématy. Díky edicím těchto pramenů od Williama Coupa, Maxe Geisberga, Williama Strausse,

⁶ Mirjam BOHATCOVÁ, *Hayd – Haden – Had: Tři jména jednoho tiskaře?*, Bibliotheca Strahoviensis, Praha 1995, s. 77–106; TÁŽ, „Hrůzoplýný a děsivý úkaz“ na jednolistu Jiřího Nigrina z roku 1571, in: *Nové Město pražské ve 14.–20. století: sborník referátů a diskusních příspěvků ze 16. vědeckého zasedání Archivu hlavního města Prahy, Praha 1998*, s. 145–152; TÁŽ, *Jednolisty jako informační médium v době rudolfínské*, *Umění a řemesla* 2, 1997, s. 61–64; Jana HUBKOVÁ, *Fridrich Falcký v zrcadle letákové publicistiky. Letáky jako pramen k vývoji a vnímání české otázky v letech 1619–1632*, Praha 2010; TÁŽ, *K podobám a rolím letákové publicistiky 16. a 17. století věnované problematice vztahů mezi Turky a křesťany*, *Historie – Otázky – Problémy* 2, 2014, s. 197–210; Tomáš RATAJ, *Turecká hrozba a raně novověké zpravodajství v předbělhorských Čechách*, in: *Národnostní skupiny, menšiny a cizinci ve městech: Praha – město zpráv a zpravodajství. Sborník referátů ze 14. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy, Praha 2001*, s. 233–261; Pavel STŮJ, *Neřádné matky a krutí otcové. Infanticida jako nástroj propagandy v raněnovověké letákové literatuře*, *Historica Olomucensia*, 2017, s. 87–112.

⁷ Pod pojmem letáková literatura rozumím rozmanitou neperiodickou produkci obsahující texty mnoha žánrů, prozaické (jednolistové i vícelistové letáky) i veršované (písně, balady, kramářské písňe), určené k pobavení, ale i texty útočného charakteru (pamflety). Vycházím tak z terminologického zjednodušení, které navrhuje mimo jiné Jana Hubková s použitím pojmu „leták“ pro většinu tištěné produkce tohoto typu (něm. Flugblatt, Flugschrift, angl. Broadside ballads, Chapbooks); texty jsou také často obsažené ve větších celcích knížek lidového čtení (angl. Chapbook, něm. Volksbuch), viz: J. HUBKOVÁ, *Fridrich Falcký*, s. 29–33.

Dorothy Alexandrové, Wolfganga Harmse, Michaela Schillinga a dalších spolupracovníků, zaměřujících se na německy mluvící oblasti,⁸ bylo možné v posledních třech desetiletích zkoumat celou škálu politicky laděných pamfletů pojednávajících o aktuálních událostech období reformace, náboženských válek, hrozbě tureckého nebezpečí, boji za nezávislost v Nizozemí, stavovském povstání v Čechách, třicetileté válce a dalších dobově aktuálních společenských problémech.⁹

Minimálně od třicátých let 16. století se však vedle těchto politických letáků objevovaly také další jedlolistové i vícelistové tisky, které se věnovaly tematice nadpřirozených jevů, přírodních úkazů a zvláštností, a konečně také tisky zaměřené na kriminalitu každodenního života. Obavy z nárůstu

kriminality spolu s náboženským kontextem (spojení kriminality s hříchem a vlivem ďábla ve společnosti v kontextu reformace) přispěly k tomu, že mnozí autoři letáků a tiskaři viděli v této literatuře snadný zdroj zisku a také možnost zaujmout, vyděsit nebo pobavit své čtenáře.

Výzkum zaměřený na letákovou kriminální publicistiku se dlouhou dobu věnoval spojení těchto fiktivních popisů kriminálních činů s vlastní kriminální praxí v kontextu dobového trestního práva. Sociální historikové se zaměřili na popsání jednotlivých zločinů a díky využití širšího spektra pramenů (včetně levných tisků) mohli vylíčit zločin a trest v raném novověku mnohem plastičtěji. Letáky byly využívány k ilustrování raněnovověkých rituálů a symbolických trestů uvedených v zákonících a sloužily jako doplněk sociálních dějin kriminality a historické antropologie.¹⁰

Jelikož je ale zřejmé, že výpovědní hodnota těchto pramenů, pokud jde o jejich vztah k historicky doložitelnému činu, je přinejmenším pochybná, soustředí se historičky a historici nedávné doby převážně na význam, jaký má reprezentace zločinu v těchto médiích, na zobrazení konkrétních deliktů, které je spojeno také s konfesijním nebo politickým sdělením; dále na popsání fiktivních postav pachatelů a obětí v souvislosti se zobrazením genderových vztahů, rolí, případně na okolnosti produkce, šíření a vnímání těchto textů (formování identit) u dobových recipientů.¹¹

Převážně od konce osmdesátých let 20. století si badatelé stále více všimli pramenů, které reflektovaly role žen v dějinách a zobrazovaly genderové vztahy v různých rovinách společenské organizace, ať už se jednalo o právnícké texty, moralizující spisy, evidenční prameny nebo díla patřící do žánru zábavné a populární literatury.¹² Raněnovověká společnost byla

⁸ Edice pramenů Wolfgang HARMS – Michael SCHILLING – Barbara BAUER – Cornelia KEMP – Andreas WANG (Hgg.), *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts, Band I–III. Die Sammlung der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. Kommentierte Ausgabe*, Tübingen 1980, 1985, 1989; Wolfgang HARMS – Cornelia KEMP (Hgg.), *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts, Band IV. Die Sammlungen der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek in Darmstadt. Kommentierte Ausgabe*, Tübingen 1987; Wolfgang HARMS – Michael SCHILLING (Hgg.), *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts. Die Sammlung der Zentralbibliothek Zürich; Band VI–VII, Die Wickiana*, Tübingen 1997 a 2005 (pro všechny tyto edice bude dále použita zkratka HARMS I–VII pro jednotlivé díly a následně číslo dokumentu v edici); Max GEISBERG – Walter STRAUSS (eds.), *The German single-leaf woodcut: 1500–1550, volume 1–4*, New York 1974; Walter STRAUSS, *The German Single-leaf woodcut 1550–1600, volume 1–3*, New York 1975; Dorothy ALEXANDER – Walter STRAUSS (eds.), *The German single-leaf woodcut 1600–1700, volume 1–2*, New York 1977; dále také David KUNZLE, *The early comic strip: narrative strips and picture stories in the European broadsheet from c. 1450 to 1825*, Berkeley 1973; William COUPE, *The German illustrated broadsheet in the seventeenth century: historical and iconographical studies. Part 1 and 2*, Baden-Baden 1966–1967; Rolf BREDNICH (Hg.), *Die Liedpublizistik im Flugblatt des 15. bis 17. Jahrhunderts*, Baden-Baden 1974–1975. V anglickém prostředí byla velká část těchto textů digitalizována později, přesto také zde existují edice balad i pamfletů s komentářem, např. Susan STAUB (ed.), *Nature's Cruel Step-dames: Murderous Women in the Street Literature of Seventeenth Century England*, Pittsburgh 2005.

⁹ K politicky laděným pamfletům J. HUBKOVÁ, *Fridrich Falcký*; Jaroslav MILLER, *Propaganda, symbolika a rituály protestantské Evropy (1580–1650)*, Praha 2012; Tomáš RATAJ, *České země ve stínu pülmsíce: obraz Turka v rané novověké literatuře z českých zemí*, Praha 2002; K výzkumu letáků v německy mluvících zemích Michael SCHILLING, *Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis zum 1700*, Tübingen 1990. Pro Anglii také Joy WILTENBURG, *Disorderly Women and Female Power in the Street Literature of Early Modern England and Germany*, Charlottesville – London 1992; TÁŽ, *Crime and culture in early modern Germany*, Charlottesville 2012.

¹⁰ Historická antropologie a sociální dějiny kriminality: Maria BOES, *Crime and punishment in early modern Germany: courts and adjudicatory practices in Frankfurt am Main, 1562–1696*, Farnham – Surrey 2013; Gerd SCHWERHOFF, *Historische Kriminalitätsforschung*, Frankfurt am Main 2011; TÝŽ, *Devianz in der alteuropäischen gesellschaft. Umriss einer historischen Kriminalitätsforschung*, Zeitschrift für historische Forschung 4, 1992, s. 385–414; Richard van DÜLMEN, *Historická antropologie: vývoj, problémy, úkoly*, Praha 2002.

¹¹ K novým trendům v bádání o publicistice z různých úhlů přehledně J. WILTENBURG, *Crime and culture*. Dále také J. HUBKOVÁ, *Fridrich Falcký*, s. 29–33.

¹² První návrh na využití genderu jako konceptu podává Joan W. SCOTT, *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, The American Historical Review, 1986, s. 1067–1069; Jeanne Boydston následně doplnila také kritiku tohoto konceptu: Jeanne BOYDSTON, *Gender as a Question of Historical Analysis*, Gender & History 3, 2008, s. 561–564; Ke kriminalitě v Anglii: Laura GOWING, *Secret Births and Infanticide in Seventeenth-Century England*,

znepokojena napětím, které vyvolávala ženská kriminalita jako například infanticida či čarodějnictví, s čímž souviselo i opakované vydávání misogynních, útočných textů, které kritizovaly narušení patriarchálního uspořádání společnosti.¹³ Navzdory určité rovnosti, kterou mezi pohlavími v protestantských komunitách umožnilo šíření gramotnosti a zrovnoprávnění žen v duchovních záležitostech, autoři z různých konfesijních táborů vnímali hrozící nebezpečí v případě ženské neposlušnosti a snažili se v pamfletech ukázat stávající patriarchální hierarchii jako symbol správného a dobrého společenského uspořádání v souladu s Božím řádem.¹⁴

Nejsou to ovšem jen vztahy mezi pohlavími založené na moci jednoho nad druhým, které můžeme v těchto textech sledovat, letáková publicistika je i dokladem demografických a strukturálních změn, které ovlivnily také fungování manželství, potažmo celých rodin v socioekonomickém kontextu. Chudoba, válečné útrapy či obecně ekonomické problémy rodin vedly (anti)hrdiny pamfletů ke ztrátě rozvahy, k zoufalství a melancholii, k následnému spolčení s ďáblem a k vraždění.

Kromě socioekonomických faktorů je v tomto žánru příznačný také projev aristotelsko-galénské medicínské tradice. Představy o fungování lidského těla vycházející z rovnováhy tělesných šťáv (humorální teorie), založené na vztahu mikrokosmu lidského těla a makrokosmu okolního prostředí, měly důležitý vliv na tělesný i duševní stav jedinců. Emoce jako šok, hněv nebo vzrušení, nepříjemné zážitky, to vše mohlo způsobit nemoc nebo bolest.¹⁵ Proto například opilci v jednom z letáků mohli způsobit

těhotné ženě trauma (prokletí a vyhrožování), jehož důsledkem byl porod znetvořeného dítěte s rybím ocasem. Do tohoto žánru, vycházejícího z biologických teorií, patří i celá řada pamfletů vysvětlující porody znetvořených dětí nebo jiné nadpřirozené úkazy.¹⁶

Samotná vražda novorozeného dítěte matkou (infanticidium) již byla předmětem pečlivého výzkumu historiků publikujících v druhé polovině dvacátého století¹⁷ a také v období po přelomu tisíciletí se toto téma těší popularitě zahraničních¹⁸ i domácích¹⁹ badatelů. Na rozdíl od právních pramenů, kde je v centru pozornosti matka, v letákové literatuře najdeme celou řadu pachatelů obou pohlaví, přičemž vraždy ani nemusejí vycházet ze skutečné události, protože slouží především k dramatizaci literárního textu a zdůraznění emocionálního působení v narativní rovině. Zatímco v pramenech soudní povahy hrají detaily zločinu klíčovou roli (jedná-li

novověku Lucie STORCHOVÁ, *Genderování těla v českojazyčných příručkách o těhotenství a porodu v 16. a 17. století*, in: Děti roditi jest Božské ovotce: gender a tělo v českojazyčné babické literatuře raného novověku, Jana Ratajová – Lucie Storchová (eds.), Praha 2013, s. 614–657.

¹⁶ Klasická práce o různých typech těchto letáků: Irene EWINKE, *De monstis: Deutung und Funktion von Wundergeburten auf Flugblättern im Deutschland des 16. Jahrhunderts*, Tübingen 1995.

¹⁷ Anton FELBER, *Unzucht und Kindsmord in der Rechtsprechung der freien Reichsstadt Nördlingen vom 15. bis 19. Jahrhundert* (Dissertation), Bonn 1961; Otto ULBRICHT, *Kindsmord und Aufklärung in Deutschland* München 1990; Richard van DÜLMEN, *Frauen vor Gericht: Kindsmord in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt 1991; V anglickém prostředí: Peter HOFFER – Natalie HULL, *Murdering Mothers: Infanticide in England and New England 1558–1803*, New York 1981; Mark JACKSON (ed.), *Newborn Child Murder: Women, Illegitimacy and the Courts in Eighteenth-Century England*, New York 1996.

¹⁸ Anne-Marie KILDAY, *A History of Infanticide in Britain, c. 1600 to the Present.*, Basingstoke 2013. Pro dějiny infanticidy v německy mluvících zemích naposledy: M. LEWIS, *Infanticide and abortion*.

¹⁹ Daniela TINKOVÁ, *Předcházet či trestat? Problém infanticidia v osvícenské společnosti*, Český časopis historický 1, 2003, s. 27–76; TÁŽ, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004; TÁŽ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*, Praha 2010; Pavel HIML, *Vrchnost a venkované v myšlení poddanské společnosti na českokrumlovském panství v 17. a 18. století*, Opera historica, 1996, s. 639–660; Pavel MATLAS, *Rychlá cesta na popraviště: trestní řízení a popravní rituál v Čechách na sklonku 17. století*, *Dějiny a současnost: Kulturně historická revue* 9, 2007, s. 40–43; Jaroslav DIBELKA, *Obranné strategie mužů a žen; Týž, Tajemství rodiny Hlučných. Obranné strategie žen obviněných z infanticidia*, *Dějiny a současnost* 9, 2007, s. 37–39; Týž, *Obranné strategie „zmrhaných“ žen na jindřichohradeckém panství v 17. a na počátku 18. století*, *Historická demografie*, 2007, s. 5–20.

Past & Present, 1997, s. 87–115; TÁŽ, *Domestic Dangers: Women, Words, and Sex in Early Modern London*, Oxford 1996; V Německu Ulinka RUBBLACK, *The Crimes of Women in Early Modern Germany*, Oxford 1999; k obecnému úvodu do gender history Susan Kingsley KENT, *Gender and history*, Basingstoke 2012; TÁŽ, *Gender and Power in Britain, 1640–1990*, London 1999; v domácím bádání k reflexi konceptu v českém dějepisectví naposledy Lucie STORCHOVÁ, *Gender a bádání o raném novověku*, in: Základní problémy studia raného novověku, Marie Koldínská (ed.), Praha 2013, s. 583–614.

¹³ J. WILTENBURG, *Disorderly Women*, s. 9–10.

¹⁴ K analýze infanticidy z pohledu gender history Margaret LEWIS, *Infanticide and abortion in early modern Germany*, New York 2016, s. 12–26; K různým interpretacím letáků také Martin RANDALL, *Women, Murder, and Equity in Early Modern England*, New York 2008; Susan STAUB (ed.), *Nature's Cruel Step-dames: Murderous Women in the Street Literature of Seventeenth Century England*, Pittsburgh 2005.

¹⁵ Ulinka RUBBLACK, *Pregnancy, Childbirth and the Female Body in Early Modern Germany*, Past & Present, 1996, s. 93–97. O humorálním modelu v preskriptivních textech raného

se například o potrat nebo zabití živě narozeného dítěte), v letákové literatuře jsou moderní definice nepodstatné a nezáleží na pohlaví vraha ani věku dítěte (často nevíme, zda byl spáchán abort, neonaticida, infanticida nebo filicida), důležitý je popis chování pachatele. Dítě v těchto textech figuruje jako bezbranná oběť nejen krutosti rodičů, ale i vrahů, vojáků, židů a čarodějnic a často není rozhodujícím faktorem pro morální odsouzení pachatele věk zabitého dítěte, ale krutost provedení vraždy. Jak uvádí Wiltenburgová, nikdo si nemyslel, že je přijatelné zabít něčí dítě, rodiče nebo vykuchat těhotnou ženu, ale snaha zapůsobit morbidní vraždou vedla k zapojení představitosti čtenářů, a tím i k empatii, která umožnila působit dále například v propagandistické funkci (politické nebo náboženské).²⁰

Zobrazené násilí v letáčích má jen málo společného se sociální realitou (často chybí motiv vraždy), spíše vzniká z interakce mezi jednotlivci a slouží jako koncept ukazující překročení norem a narušení společenského řádu, aby následně tento řád mohl být znovu obnoven zaslouženým potrestáním viníků.²¹

V letákové literatuře s tématem vraždy dítěte existuje množství textů různých žánrů, od záznamů skutečných výsledků a přetištěných zpráv z raněnovověkých soudů,²² přes tištěné vrchnostenské instrukce až po vícestránkové letáky či pamflety (Flugschriften) apelující na morálku měšťanů a měšťanek. Největší oblibě se těšily narativně jednoduché kriminální balady a prozaické jednolisty doprovázené ilustracemi zaměřené na nejširší společenské vrstvy obyvatelstva.

Mezi nejrozšířenější letáky z formálního hlediska patřily kratší veršované či prozaické texty kvartového nebo osmerkového formátu, jejichž produkci můžeme sledovat až do 19. století, třeba ve formě česky psaných kramářských písní. Nicméně vedle těchto nejlevnějších tisků existovaly také jednostranné nebo oboustranné potištěné jednolisty většího formátu, obsahující dřevoryt, mědirytinu, případně lept, které také sloužily i jako nástěnné plakáty.

Není překvapivé, že autory letáků byli mužští příslušníci střední a vyšší společenské třídy, jejichž postřehy a názory mohly jen těžko reprezentovat životy, myšlenky a postoje lidí (často žen), o kterých pojednávali. Popisované prameny ukazují mužský pohled na raněnovověkou kriminalitu, rodinu nebo mateřství, stejně tak i většina promluv ženských postav je pouze spisovatelskou invencí autora-muže, zachycujícího fiktivní události s moralizujícím podtextem. Navzdory genderové nevyváženosti nedávný výzkum ukázal, že mnoho těchto děl se stále aktivněji snažilo působit také na ženské obecenstvo, a to nejen na čtenářky a posluchačky, ale také na kramářky a zpěvačky balad, které se do tohoto obchodu aktivně zapojovaly. A přestože mohly ženy vnímat kramářskou produkci jako dílo cizího, mužského světa, balady, letáky a pamflety nepochybně formovaly i jejich společenské postoje a očekávání.²³

Autoři textů byli při psaní letáků ovlivněni celou řadou faktorů, obchodními a politickými zájmy, uměleckými dovednostmi a osobnostními vlastnostmi, stejně tak i svými konkrétními životními zkušenostmi. Přestože většinou šlo o díla anonymní, můžeme nalézt i taková, která byla podepsána. Za nejznámějšího a nejuspěšnějšího autora je považován norimberský obuvník a *meistersinger* Hans Sachs, který byl tvůrcem mnoha básní, příběhů i konverzačních dramát. Mezi podepsanými autory lze nalézt také ženy (například autorka jedné německé písně Barbara Münchheim). Většina autorů ale nebyla profesionálními spisovateli, spíše si psaním přivydělávala ke svému původnímu řemeslu.²⁴

Ovlivnění dobovou poptávkou nebyli jen autoři, ale také zpěváci balad, kteří prováděli další selekci textů, učili se jen oblíbené pasáže, zatímco jiné se rozhodli zapomenout, případně vybírali písně podle povahy publika a konkrétní situace. Pokud tedy hovoříme o letáčích s určitým, jasně daným moralizujícím nebo politickým záměrem, je jasné, že některé tyto texty byly upraveny, aby odpovídaly vkusu obecenstva a stejně tak některé písně mohly být představeny publiku s úplně jiným vyzněním, než autor zamýšlel.²⁵

V každém případě tyto písňové nebo prozaické texty představují unikát-

²⁰ J. WILTENBURG, *Crime and culture*, s. 186–187.

²¹ J. WILTENBURG, *Disorderly Women*, s. 183–184.

²² Příznačný je tento žánr pro publikace vydávané přímo londýnským hrdelním soudem v Old Bailey. Více k této komerční činnosti: Clive EMSLEY – Tim HITCHCOCK – Robert SHOEMAKER, *The Proceedings – Publishing History of the Proceedings* [online], *Old Bailey Proceedings Online* [citováno dne 11. 12. 2017]. Dostupné z: www.oldbaileyonline.org.

²³ J. WILTENBURG, *Disorderly Women*, s. 36–37.

²⁴ *Tamtéž*.

²⁵ K tomu také: *Tamtéž*, s. 27–28. Autorka ovšem dodává, že analýza recepce těchto textů vždy musí být, i vzhledem k absenci jiných dokladů, převážně spekulativní. *Tamtéž*, s. 29.

ní most mezi orální kulturou a psanou literaturou a vypovídají o kultuře raněnovověkých měst a vesniček, jejichž trh byl zahlcen těmito drobnými tisky, a dokonce i ti, kteří nemohli nebo si nechtěli písně koupit, je mohli slyšet – na trzích, v hospodách nebo na ulici. Tisky také sloužily jako dekorace zdí na veřejných prostranstvích nebo v hospodách, a byly proto často nepřehlédnutelné. Přestože úroveň gramotnosti nadále nebyla příliš vysoká (David Cressy ji pro tudorovskou a Stuartovskou Anglii předpokládá okolo 45 % čtenářů a 25 % čtenářek),²⁶ schopnost číst zdaleka nebyla při recepci tohoto pramene tím nejdůležitějším.

Můžeme shrnout, že mezi nejčastějšími recipienty těchto letáků nejspíše patřili příslušníci středního měšťanstva spolu se svými ženami, služebnictvem a dětmi. Přesto nelze předpokládat pouze homogenní posluchačstvo a u mnoha letáků je zřejmé, že měly vliv napříč společenskými třídami, od neplatícího obecnictva z řad davu, který pouze naslouchal, až po vášnivě sběratele textů z řad šlechty nebo kléru, kteří neváhali za tato díla utrácet nemalé částky.

Svatá říše římská, České země a Anglie – letáková produkce a historický kontext

Srovnání mezi oblastmi, které byly součástí Svaté říše římské, a královstvím nacházejícím se na Britském souostroví, nabízí hned několik odlišností, ale i podobností. Anglie i německé státy procházely v průběhu 16. a 17. století stejnými změnami, které postihly celou raněnovověkou Evropu (nárůst populace, inflace, náboženské napětí a konflikty, ekonomický propad a politicko-náboženské války). Autoři z těchto oblastí se obdobně vyjadřovali k centrální, sociální a náboženské funkci, které měla rodina ve společnosti, a ke vztahům mezi ženou a mužem. Letáková literatura považovala patriarchální uspořádání rodiny s rolí otce jako strážce, učitele i autority za základní model pro zobrazení soudobého společenského života.²⁷

Rozdílný byl vývoj v kulturněpolitické sféře, kdy německá města v prů-

běhu 16. století již dosáhla své největší slávy (týká se i Prahy) a jejich kulturní i hospodářská produkce začaly stagnovat, naopak anglický Londýn se stával stále významnějším centrem kultury, politiky i ekonomiky. Podobný vývoj lze pak zaznamenat také v osudech letákové publicistiky tištěné v těchto zemích, od prosperity tiskařských center v německých městech, jakými byly Augsburg nebo Norimberk, která v 16. století tvořila téměř čtvrtinu evropské tiskařské produkce, až po jejich stagnaci ve století následujícím; na druhé straně je patrná neustále rostoucí produkce anglické letákové literatury, která se logicky soustředila kolem centra v Londýně. Přestože větší část zde analyzovaných letáků je psaná v němčině, anglické pamflety se vraždě dítěte věnovaly také, nicméně zaměřovaly se více na témata vražd v rámci rodiny, případně vražd spáchaných matkami na dětech. I proto anglické letáky v této studii zaujímají spíše okrajové postavení.²⁸

V německém prostředí se zasloužila o zvýšení popularity letáků už od počátku 16. století velkou měrou reformace, jejíž představitelé výrazně přispěli k žánrové pestrosti písemností. Využívali vše od žánru naučných textů přes satiry a bajky až po písně, posměšné básně a novinky.²⁹ Vedle jednolistových tisků s dřevorytem (Flugblatt) byly nejrozšířenější formou levné krátké pamflety (Flugschriften). Kvůli rozmanitosti německého prostoru je velmi obtížné sledovat prodej a distribuci těchto tisků. Zatímco William Coupe předpokládal, že jednolisty s doprovodnou ilustrací byly sice poměrně drahé, ale ne zcela nedostupné zboží, jehož odběrateli se stávali jak bohatí měšťané, tak i jejich případní zaměstnanci (služky), vzhledem k ceně výroby tohoto textu a jeho hodnoty (dvouměsíční mzda služebné), je zřejmé, že méně majetní čtenáři měli přístup spíše ke krátkým písním a pamfletům. Naopak levnější byly jednolisty nejspíše v Anglii, kde byly ilustrace méně originální a mnohem častěji reprodukovány.³⁰

Pro obě oblasti je společná například volba některých témat, ale také podobná jazyková struktura textů. Pro písněové texty autoři volili jednoduchá slova a ustálené fráze, naopak delší letáky se vyznačovaly složitější narativní strukturou. Vlastní text byl často uveden autorskou předmlouvou

²⁶ David CRESSY, *Literacy and Social Order: Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, Cambridge 1980.

²⁷ J. WILTENBURG, *Disorderly Women*, s. 24. Také Steven OZMENT, *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*, Cambridge 1983.

²⁸ Ke srovnání obou regionů i s dalšími postřehy přehledně: J. WILTENBURG, *Disorderly Women*, s. 20–25.

²⁹ J. HUBKOVÁ, *Fridrich Falcký*, s. 29–33.

³⁰ K diskuzi ohledně receptce: *Tamtéž*, s. 36.

nebo dedikací, ve které autor využíval mnohem čteněji latinských frází, básnických tropů a figur nebo aluzí. Základní rozdíl tak lze stanovit mezi díly určenými primárně pro poslech, jako byly rytmizované příběhy nebo písňe, a texty sepsanými pro gramotné obecnstvo. Je ale pravděpodobné, že se letáky obou typů těšily popularitě u různých společenských vrstev.

V korpusu mnou zkoumaných textů z německojazyčného prostoru z let 1550–1700 se nachází více než stovka letáků a pamfletů pocházejících nejen ze sbírek institucí sídlících v germanofonních oblastech (Wolfenbüttel, Berlín, Mnichov, Vídeň, Curych),³¹ ale i další unikátní soubory pramenů dochovaných v kolekci soukromých sběratelů, jako byl protestantský pastor působící převážně v Curychu Johann Jacob Wick (1522–1588).³² Sbírká nazývaná Wickiana se zaměřuje především na zázračné a děsivé události, které byly zobrazeny v letáčích 16. století. Posbírané letáky, ručně psané drobné zprávy a přiložené ilustrace měly sloužit jako zdroj informací pro Wickovo nejbližší okolí s cílem ukázat hrůzy doby, lidské utrpení a pomíjivost existence.³³

Kolik ale přesně těchto textů bylo ve sledovaném období vytištěno a jaký byl podíl jednotlivých témat a žánrů, je velmi obtížné určit, protože často zůstal zachován jen zlomek skutečného počtu. Například velká část sbírek německých knihoven byla zničena v průběhu válečných událostí 20. století a v korpusu textů panuje značná nerovnováha. Joy Wiltenburgová soudí, že i z tohoto důvodu je v anglickém prostoru mnohem větší

podíl zachovalých textů balad a pamfletů než v říšských městech a jejich okolí.³⁴

Část těchto textů zcela logicky pochází i z území dalších politických útvarů patřících do svazku Svaté říše římské, a není proto překvapivé, že některé texty nejen popisují události z Prahy, Litomyšle či dalších nejmenovaných měst v Čechách i na Moravě, ale můžeme mezi nimi nalézt také díla v českých zemích vytištěná, často i českými tiskaři, například Jiřím Jakubův Dačickým.³⁵

Vzhledem ke společnému vývoji a častému přebírání témat a motivů mezi tisky česky a německy psanými, můžeme do tohoto výčtu vedle německojazyčných řadit také česky psané letáky. Kromě známé sbírky Václava Dobřenského z Černého Mostu, jehož kolekce uchovaná ve Strahovské knihovně představuje umělecky nejhodnotnější sbírku jednodlistů, se celá řada textů nachází ve sbírkách jiných knihoven nebo muzeí. Základní přehled k tomuto tématu poskytuje *Knihopis českých a slovenských tisků*,³⁶ další možnosti orientace poskytuje dílo Pravoslava Kneidla a také klasické práce věnující se fenoménu kramářské písně.³⁷

Děj velké části německy i česky psaných jednodlistů a pamfletů se odehrává v průběhu druhé poloviny 16. století, nicméně i díky mnoha společným tématům je lze porovnat s dalšími díly vydanými v anglickém jazyce. V anglické letákové produkci byla dominantní formou jednodlistová balada (broadside ballad), obvykle doprovázená dřevorytem, v oblíbenosti

³¹ Dále odkazují jen zkráceně na tyto fondy: Sbírký knihoven Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Bavorská státní knihovna Mnichov (BSB), Rakouská národní knihovna ve Vídni (ÖNB), Švýcarská centrální knihovna v Curychu (ZBZ), Státní knihovna Berlín (StaBi), Německé národní muzeum v Norimberku (GNM). Místa uložení lze jednoduše dohledat na zastřešujících databázích VD 16 a VD 17 [online], [citováno dne: 11. 12. 2017]. Dostupné z: www.vd16.de (dále jen VD16) a www.vd17.de (dále jen VD17).

³² O osobě protestantského pastora a sběratele těchto textů Jacoba Wicka, spolu s odkazy na další literaturu Matthias SENN, *Die Wickiana. Johann Jacob Wicks seine Nachrichtensammlung aus dem 16. Jahrhundert*, Zürich 1975. Jako první představila tuto významnou sbírku letáků pro českého čtenáře Mirjam BOHATCOVÁ, *Jednodlisty v curyšské sbírce zvané Wickiana*, Bibliotheca Strahovensis, 2001, s. 155–170. Kromě sbírky jednodlistů je významná také jeho ilustrovaná kronika *Sammlung von Nachrichten zur Zeitgeschichte*, která obsahuje další množství přepsaných a posbíraných novinek z okolních zemí (dostupná v ZBZ), část edičně zpracovává M. SENN, *Johann Jacob Wick (1522–1588) und seine Sammlung von Nachrichten zur Zeitgeschichte*, Zürich 1974.

³³ J. WILTENBURG, *Crime and culture*, s. 106n.

³⁴ Platí to zejména pro období 17. století: J. WILTENBURG, *Disorderly Women*, s. 42n.

³⁵ O českých tiskařích více viz: Petra VEČEŘOVÁ, *Každodennost pražských tiskařů v 16. a na počátku 17. století*, in: Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska: sborník z 15. odborné konference Olomouc, 22.–23. listopadu 2006, Brno 2007, s. 83–97. K osobnosti Jiříka Jakubův Dačického viz: TÁŽ, *Knihotiskaři Jiří Jakubův Dačický a Jan Othmar Jakubův Dačický*, Praha 2012. Disertační práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

³⁶ Zdeněk Václav TOBOLKA et al., *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století* [online], Praha 1939–1967 [citováno dne: 11. 12. 2017]; Emma URBÁNKOVÁ, *Soupis prvotisků českého původu* [online], Praha 1986 [citováno dne: 11. 12. 2017]. Dostupné z: <http://www.knihopis.cz> (dále jen Knihopis).

³⁷ Robert SMETANA – Bedřich VÁCLAVEK (eds.), *České písně kramářské*, Praha² 1949, s. 7–38; Bohuslav BENEŠ (ed.), *Světská kramářská píseň: Příspěvek k poezii pololidové poezie*, Brno 1970; Pravoslav KNEIDEL, *Česká lidová grafika v ilustracích novin, letáků a písmiček*, Praha 1983; Josef SCHEYBAL, *Senzace pěti století v kramářské písni*, Hradec Králové 1991.

následované krátkými pamflety tištěnými na levném papíře (chapbooks). Zatímco v 16. století byly tyto texty v Anglii poměrně drahé zboží, ve století následujícím jejich cena klesala, i vzhledem k nárůstu počtu těchto publikací a také díky růstu mezd. Pamflety ve sbírce *Early English Books online*, případně balady ze sbírek *English broadside ballade archive*, pocházející z konce 16. a především z první poloviny 17. století a nabízejí další materiál pro kvalitativní analýzu a následnou komparaci.³⁸

Tyto texty jsem rozdělil do několika kategorií, z nichž zde vybírám k následné analýze tři.³⁹ Ilustrativně a bez nároku na úplnost se alespoň pokoušejí představit publicistické texty zaměřené na problematiku rodiny a reprodukce:

1) Vraždy spojené s nadpřirozenými událostmi a bytostmi: postavy strašidel uchvacujících neposlušné děti (Kinderfresser a jeho obdoby), nadpřirozené bytosti spojené obecně s vlivem ďábla, které zabíjejí nebo kradou děti, lidé s nadpřirozenými schopnostmi (čarodějnice) ubližující dětem. Mohou sem patřit také nadpřirozené události spojené s těhotenstvím a porodem, například porod znetvořeného dítěte (monstra) či nevysvětlitelná úmrtí dětí.

2) Politické a náboženské tisky: jejich primární účel je využití obrazu dítkovraždy ke kritice spáchaných ukrutností, kdy tělo mrtvého dítěte je často explicitně spojeno se symbolem tyranie (náboženské války ve Francii, boj za nezávislost Nizozemských provincií, boj křesťanů proti

turecké hrozbě), případně je tento obraz spojený se zachycením obecné krutosti doby (například obraz kanibalismu za hladomoru). Smrt dítěte v náboženském významu také odkazovala k obávaným rituálním vraždám páchaným židy.

3) Vraždy páchané lapky, vrahy a zloději: tyto letáky se snaží ukázat různé podoby páchání zla ve společnosti lidmi, kteří často uzavřeli smlouvu s ďáblem a neštíteli se žádného sebehoršího zločinu, ať už usmrčení dítěte různého věku nebo také vyříznutí plodu z těla těhotné ženy.

Nadpřirozeno: Kinderfresser a čarodějnice

Po staletí v evropské, ale i arabské folklorní tradici existoval obraz strašidla nebo zlé čarodějnice, která unáší a následně zabíjí děti. Takové zmínky se objevují již v pramenech židovských nebo řeckých.⁴⁰ Jedním z démonů byla podle židovských pramenů Lillith, první žena Adamova, která byla prokleta pro svou neposlušnost a za trest nucena páchat zlo na novorozenech dětech, kterým brala sílu a podílela se na jejich častých náhlých úmrtích. Obraz démona ubližujícího dětem se Moseru Gasterovi, literárnímu vědci a sběrateli legend, povedlo vysledovat v mnoha legendách z Karpat, jižního Ruska nebo oblasti dnešního Turecka a Sýrie.⁴¹ Nicméně *čarodějnice ubližující dětem* má i mnoho dalších podob, které folkloristé zejména devatenáctého století (například Jakub Grim) spojovali s ženskými pohanskými bytostmi Perchtou v Německu, Babou Jagou ve slovanských regionech, Brigit v Irsku, Grýlou na Faerských ostrovech apod.⁴² Tato strašidla mají společné rysy: trestají neposlušné děti, ale i dospělé osoby za přestoupení obecně přijímaného tabu (práce v noci nebo v obecně slavený svátek, neuposlechnutí společenských pravidel), a to poměrně krutými tresty, jako je vyvržení vnitřností provinilců nebo uvaření zaživa.⁴³

Také raněnovověké letáky navazovaly na tuto tradici nadpřirozených bytostí a věnovaly se strašákům s nadpřirozenými silami. Podle jednoho z navrhovaných folkloristických kritérií můžeme tyto bytosti rozdělit

³⁸ O databázích: Eric MEYER – Kathryn ECCLES, *The Impacts of Digital Collections: Early English Books Online & House of Commons Parliamentary Papers* [online], 2016, [citováno dne: 11. 12. 2017]. Dostupné z: <https://eebo.chadwyck.com> (dále jen EEBO); *English Broadside Ballad Archive* [online], [citováno dne: 11. 12. 2017]. Dostupné z: <http://ebba.english.ucsb.edu> (dále jen EBBA).

³⁹ K některým kategoriím viz: J. WILTENBURG, *Crime and culture*, s. 111–135; K jednotlivým kategoriím inspirativně také M. Lewisová, přičemž autorka vychází především ze zmíněné práce J. Wiltenburgové: M. Lewis, *Infanticide and Abortion*, s. 82–114. Mohli bychom sem zařadit i další dvě témata a to 4) Vraždy celé rodiny jedním z rodičů (familicida), kdy otec nebo matka usmrtí většinou všechny členy domácnosti a 5) Vraždu dítěte matkou v užším smyslu (infanticida), spáchanou matkou pouze nad svým dítětem nebo dětmi. Vzhledem k omezenému rozsahu tohoto článku a zároveň s vědomím, že o představení těchto témat jsem se již pokusil jinde (viz: P. STŮJ, *Neřádné matky*), jsem byl nucen na toto rozšíření prozatím rezignovat. Zpracování těchto dvou témat se objevilo ve studii TÝŽ, *Vraždící rodiče (narušení ideálu raněnovověké rodiny): Infanticida a familicida v raněnovověké letákové publicistice (1500–1700)*, *Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy* 2, 2018, s. 135–161.

⁴⁰ M. LEWIS, *Infanticide and Abortion*, s. 94–127.

⁴¹ Moses GASTER, *Thousand years of the child-stealing Witch*, *Folklore*, 1900, s. 129–162.

⁴² John SMITH, *Perchta the Belly-Slitter and her Kin: A View of Some Traditional Threatening Figures, Threats and Punishments*, *Folklore*, 2004, s. 167–186.

⁴³ *Tamtéž*, s. 173.

do tří kategorií: 1) bytosti nadpřirozené (Kinderfresser a jeho obdoby), 2) bytosti lidského vzhledu s nadpřirozenými schopnostmi (čarodějnice měnící se ve vlky), 3) přírodní úkazy, nezvyklí tvorové (například porody monster).⁴⁴

Jedním ze zástupců první kategorie fiktivních monster byla postava Kinderfressera, zarostlého muže obřích rozměrů, který na zádech nesl pytel nacpaný vyděšenými dětmi, přičemž byl často zachycován na doprovodné ilustraci, jak si cpe do svých nenasytných úst další dítě. Tato pohádková postava žrouta dětí sloužila jako varování pro neposlušné děti a můžeme nalézt hned několik různých verzí. Ve verzi letáku vydaného Lorentzem Schultzem (1600) je v incipitu jasně vymezena i běžná funkce tohoto strašáka: „*Jsem nazýván žroutem dětí, známý jsem všem matkám, které užívají mé jméno k utišení svých dětí, když pláčou, křičí nebo kňourají.*“⁴⁵

Tento pohádkový nádech nadpřirozené bytosti záhy dostává mnohem dramatictější rozměr, a to zejména ve chvíli, kdy autor zmiňuje výčet toho, co by se dotčným dětem mohlo stát, pokud by se obrovi dostaly za obět: „*Vezme si je zpět do svého domu, kde je roztrhá na kusy a svými zuby je rozdrť.*“⁴⁶ Ještě mnohem explicitněji je tato hrozba neposlušným dětem zachycena v nedatované verzi téhož letáku, vytištěné v Augsburgu Albrechtem Schmidem: „*Strčím vás do pytle, ukousnu vám nohy a paže, ruce, uši, nos a hlavu, rozhrýžu vaše střevo, srdce, játra, plíce a žaludek. Pokud chcete přede mnou uprchnout, přitáhnu vás zase zpět, neboť mám na to lana dosti.*“⁴⁷

Tyto popisy krutého obra vycházejí z tradice středověkého zobrazení divého muže, kde obraz lidsky vypadajícího tvora se zvířecími způsoby

žijícího na okraji společnosti sloužil jako varování pro jedince zřikající se civilizovaných způsobů života, v tomto případě i dětí, které odmítají poslušnost svým rodičům. V tomto kontextu byla postava obra lidojeda také součástí převráceného společenského řádu karnevalu. V satirické básni napsané Hansenem Sachsem obr Narrenfresser, na doprovodné ilustraci sedící na káře tažené služebníky, pojídal hlupáky.⁴⁸

O popularitě tématu obra lidojeda svědčí i dva další nedatované tisky, jejichž autorem byl Abraham Bach, a také další dřevoryt provedený německým umělcem Hansem Weiditzem (obrazová příloha 1 a 2).⁴⁹ Na všech třech tiscích je opět zobrazen obr se svým neodmyslitelným pytle plným naříkajících dětí. Zejména expresivní Weiditzův dřevoryt plný vyděšených nahých plačících batolat, z nichž jedno kálí strachy, další je zachyceno už napůl pozřené, bezmocně se sápadající ven ze slintajících úst bezcitného obra, opět ukazuje důraz, který autoři kladli na zobrazení brutální smrti bezbranných dětí.⁵⁰

Přestože Margaret Lewisová polemizuje o způsobu recepce těchto textů čtenáři, neboť často balancují mezi humorným a pochmurným vyzněním (dítě, které má být brzy pozřeno, na pozorovatele vesele mává z obrova pytle),⁵¹ texty je možné brát i jako vážně míněné varování neposlušných dětí. Největší nebezpečí jim skutečně hrozilo, pokud nerespektovaly rodičovskou autoritu a vzdalovaly se z dohledu. Zobrazená hrozba mučení, roztrhání a sežrání tímto monstrem měla rodičům připomínat krutou realitou doby.⁵²

⁴⁴ Při bližším výzkumu se tyto kategorie samozřejmě překrývají a lze je tedy chápat jen jako přibližnou pomůcku při klasifikaci analyzovaného materiálu.

⁴⁵ „*Ich bin de Kindfresser gnant, den Mütteren ganz wol bekandt, die ihre Kinder mit mir stillen, wann sie shon weinen schreyen grillen.*“ Lorenz SCHULTES, *Der Kinderfresser*, Augsburg okolo 1600, Staatlichen Galerie Moritzburg, otiskuje mimo jiné Hermann WÄSCHER (Hg.), *Das deutsche illustrierte Flugblatt, Teil I*, Dresden 1955–1956, s. 13; D. ALEXANDER – W. STRAUSS (eds.), *The German single-leaf woodcut 1600–1700*, díl II, s. 570.

⁴⁶ „*Der er bald in sein Hauss heim tret und thut es von einander reissen, mit Zänen auch zerbeissen.*“ *Tamtéž.*

⁴⁷ „*Ich steck euch in mein Sack, und beiss ab Füß und Aermle, Händ, Ohren, Nass und Kopf, zernage das Gedärme, Herz, Leber, Lung und Bauch. Wolt ihr mir gleich entfliehen, so hab ich Srick genug, womit ich kann euch zu mir ziehen.*“ Albrecht SCHMID, *Der Kinderfresser*, Augsburg (rok vydání neznámý). Ve sbírce Einblattdrucke Gustav Freytag, Frankfurt am Main: Stadt- und Universitätsbibliothek, 30:2-42033.

⁴⁸ Hans SACHS, *Narrenfresser. Mehr das Narren Bad*, VD16 S 468. K literatuře o postavě divého muže Richard BERNHEIMER, *Wild Men in the Middle Ages: A study in Art, Sentiment, and Demonology*, New York 1970. V domácí české tradici František ŠMAHEL, *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*, Praha 2012.

⁴⁹ Abraham BACH, *Der Kindlein Fresser und Der Mann mit dem Sack*, Norimberk 1651/1654, GNM, HB26468, přetištěno in: D. ALEXANDER – W. STRAUSS (eds.), *The German single-leaf woodcut 1600–1700*, díl I, s. 62–63.

⁵⁰ Hans WEIDITZ (1488–1534), *Der Kinderfresser*, okolo 1520, reprodukce in: M. GEISBERG – W. STRAUSS (eds.), *The German single-leaf woodcut: 1500–1550*, díl IV, č. 1520, s. 1482.

⁵¹ M. LEWIS, *Infanticide and Abortion*, s. 90.

⁵² Je ovšem nepochybné, že spojení s lidovou kulturou není jediným zdrojem inspirace, ale obr pojídající děti má své předchůdce také v antické tradici. Charles Zika našel však další dobové souvislosti mezi Kronosem a Saturnem, spojené mimo jiné s rituály pojídání malých dětí, které byly v dobovém významu provázané s rituální vraždou

Nebyl to jen tento strašák dětí, který se objevoval v letákové literatuře, ale existovaly i řady dalších lidových představ o divých mužích a revenantech trestajících neposlušné jedince. Mezi anglickými baladami se objevuje například tajemná postava *Whipping-Toma*, přízraku číhajícího na londýnských ulicích na promiskuitní ženy podezřelé z tělesného hříchu, aby je mohl nečekaně strašit a bít.⁵³ Dalším typem trestajícího strašidla, často ubližujícího neposlušným dětem (unáší je z jejich domovů), byla i Shakespearem zpracovaná postava skřítky Pucka/Robina Goodfellowa.⁵⁴ Není neobvyklé, že postava kanibala řádila i v jiné podobě než obra nebo ducha, jak zmiňuje krátká zpráva o lidském netvorovi žijícím v lese, který jedl kočky a také usmrtil a snědl šestileté dítě, přičemž ho text spojuje se skotskými legendami o podobných monstrech.⁵⁵

Nadpřirozená postava obra kanibala měla i svou ženskou obdobu, například starou čarodějnici Butzen-Bercht,⁵⁶ zachycenou například na jednodlistu Albrechta Schmida (obrazová příloha 3). Zde čarodějnice stojí s nůši plnou dětí na zádech před dveřmi domu a vyhrožuje neposlušným (tentokrát pouze dívkám), mnoha drastickými způsoby: „*že je zamkne v domě v domě s kočkami, myšmi i všelijakou jinou havětí, že je umlátí k smrti koštětem, rozškrábe jim obličej, ostříhá vlasy, ale i že je vhodí do hnoje a upálí nebo jim vytáhne vnitřnosti z břicha, pokud nebudou plnit své povinnosti a poslouchat rodiče*“.⁵⁷

křesťanských dětí spáchanou židy: Charles ZIKA, *Cannibalism and Witchcraft in Early Modern Europe: Reading the Visual Images*, History Workshop Journal 1 (podzim), 1997, s. 77–105. O židovských rituálech viz dále v této práci.

⁵³ ANONYM, *Whipping Tom Or The deceitful Kinsman. Maidens beware who you do trust*, místo neznámé 1678–1680, EBBA 21949. Jak zmiňuje J. Wiltenburgová, tato postava ale měla i svého předchůdce, který číhal rovněž na neposlušné muže, J. WILTENBURG, *Disorderly Women*, s. 188.

⁵⁴ Ben JONSON, *The mad merry Pranks of Robin Good-fellow*, London 1663–1674. EBBA, 31962.

⁵⁵ ANONYM, *Human Monsters!! Account of a Human Monster, at Woodside*, místo a rok vydání neznámé, EBBA, 32442.

⁵⁶ Albrecht SCHMID, *Die Butzen-Bercht*, Augsburg 1701, GNM, HB24505. Reprodukce také in: D. ALEXANDER – W. STRAUSS (eds.), *The German single-leaf woodcut 1600–1700*, díl II, s. 489.

⁵⁷ „*Ich will euch Händ und Fuß/Creuzweiß zusammen binden/Und werffen in den Koth/und will ich euch anzünden/Eur Zoyff und Haar/ das Gesicht zerkratzen/ und die Nass abschneyden/ und euch prau zersusen/ (...)* So will ich haspeln Die Därme aus dem Bauch/ und ihn hernach mit raspeln und bechlen füllen ein.“ A. SCHMID, *Die Butzen-Bercht*, /nestr./.

Ne náhodou toto zobrazení Butzen-Bercht na dřevorytu Bachova tisku jako přihrblé, rozedrané, bradavicemi pokryté sařeny, přičemž právě její hrozba vyvržení střev a upálení ji identifikuje s folklórní tradicí čarodějnice Perchty.⁵⁸ Tato linie lidových příběhů, odkazuje ale i k dalším ženským strašidlům známým jak v západoevropské, tak ve slovanské lidové kultuře, a to zejména přírodním duchům, někdy spojovanými i s revenanty.⁵⁹ Perchta, podobně jako zmíněná Baba Jaga, Polednice nebo Klekánice, měly zcela jiný původ než pronásledované raněnovověké čarodějnice, demonizované v německých čarodějnických procesech.⁶⁰

Tyto pohanské podoby bohyně-matky nesouvisí s křesťansko-židovskomuslimskou tradicí Boha a Satana, naopak samy rozhodují o dobru a zlu. V každém případě se mohou zachovat jinak, a zatímco těm, co se proviňují, škodí, své věrné odměňují.⁶¹ Pouze postupně byly těmto postavám přisouzeny atributy krutosti, svůdnosti a brutality spojené s čarodějnickým spiknutím. Letáky zdařile využívaly atmosféry strachu z čarodějnictví a manipulovaly se svými čtenáři.

Perchta nás přivádí i k druhé kategorii nadpřirozených postav z letáků, k čarodějnícím a čarodějníkům v lidské podobě s nadpřirozenými schopnostmi. Ženy obviněné z čarodějnictví byly často spojovány se zjevem hrbaté čarodějnice a není náhoda, že i ony provozovaly černou magii a rituály, které ubližovaly dětem. Celá řada těchto hrůzu budících čarodějnických praktik potom byla ukázána na mnoha dřevorezech často doprovázejících nejen letáky, ale i démonologická pojednání.⁶²

⁵⁸ J. SMITH, *Perchta, the Belly-Slitter*, s. 169–170.

⁵⁹ K tomu Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004.

⁶⁰ V tomto ohledu se mezi letáky pojednávajícími o čarodějnictví téměř nenachází anglické balady nebo pamflety, i vzhledem k omezenému dopadu čarodějnických procesů v Anglii (ostatně stejně jako v Českých zemích). K čarodějnickým procesům v letákové literatuře Augsburgu: Lyndal ROPER, *Witchcraft and Fantasy in Early Modern Germany*, History Workshop 1 (podzim), 1991, s. 19–43.

⁶¹ O různých verzích těchto příběhů i v neslovanských zemích Andreas JOHNS, *Baba Jaga: The Ambiguous Mother and Witch of the Russian Folktale*, New York 2004.

⁶² Hned celá řada děl spojená s vývojem obrazu čarodějnického sabatu, jako traktát dominikána Johannes Nidera, kázání Bernardina ze Sienny nebo kronika Johannese Fründla, ukazuje různé typy dětem ubližujících čarodějnic, které připravují z jejich těl prášek, pijí jejich krev, jedí jejich maso nebo je záměrně usmrčují pomocí černé magie. K tomu více také: Richard KIECKHEFER, *Avenging the blood of Children: Anxiety over child victims and the origins of the European Witch trials*, in: *The Devil, Heresy and*

Pro čarodějnice a čarodějníky bylo podle dobových představ typické, že byli schopni proměňování (například ve vlky), ale i kanibalismu (zejména dětí). Už na jednom z raných děl 16. století, dřevořezu z dílny Lucase Cranacha staršího zobrazujícího *Vlkodlaka nebo kanibala* (1512), můžeme vidět postavu divého muže, unášejícího malé dítě z jeho domova. Dílo (obrazová příloha 4) zachycuje krvavý masakr, který se odehrál na německém venkově, kde kromě typické romantické krajiny s dominantou hradu na horizontu, můžeme rozeznat i části těl usmrcených obětí (hlavu služky, roztroušené končetiny). Zatímco ostatní sourozenci se vystrašeně sbíhají k vyděšené matce, muž po čtyřech opouští místo masakru s vyděšeným dítětem v zubech.⁶³ Toto zobrazení vlkodlaka, vycházející jak z folklórních příběhů, tak i z antické a středověké literární tradice, bylo následně využito také v letákové publicistice.⁶⁴

Tisk z roku 1589 o *Pravdivé a zázračné novině*⁶⁵ popisuje činy sedláka Pettera Stumpa, který se po uzavření paktu s ďáblem stal čarodějníkem a dovedl se proměnit ve vlka. V této své podobě zabil mnoho lidí a „*když byl útrpným právem dotázán, hned k tomu se znal, zabil jsem třináct dětí malých a stovka je jiných hříchů mých, jejich mozečky sežral jsem a těla ta jsem roztrhal, stejně tak zabil jsem tři starce a mnoha dalším ještě více škodil, před pětadvaceti lety já se narodil*“.⁶⁶ *Ve vlčí podobě řádilo také tři sta čarodějnic z Jülichu*,⁶⁷ přičemž tyto

*pamflety se v obrazové části kromě řádění vlků v různých částech příběhu soustředí na zachycení krutého a spravedlivého potrestání provinilců, odpovídajícího dobovým zákoníkům, pálení kleštěmi a lámání kolem pro Pettera Stumpa, stejně jako upálení zaživa pro vlčí čarodějnice. Tato publicistika často propojuje zobrazování vlkodlaků s nadpřirozenými bytostmi, které ubližují dětem.*⁶⁸

Nicméně strach z vlků často vycházející z orální tradice byl jen jedním ze vzorců zobrazeného čarodějnictví, který čerpal náměty z každodenního života. Jak ostatně ukazuje leták o *Strašlivém a hrozném Božím dopuštění* (1556), vlci útočili na bezbranné děti i v běžném životě. Šest vlků je na tomto letáku (obrazová příloha 5) zachyceno, jak na návsi německé vesnice trhají na kousky tři malé děti (dva chlapce a dívku), kteří v noci vyšli ven, aby vykonali svou potřebu. Když jejich otec uslyšel dětský křik, vyběhl s kopím na pomoc, ale dva z vlků se vrhli i na něj a prokousli mu hrdlo.⁶⁹ Celá tragédie lidské zranitelnosti a podřízenosti Boží vůli je následně dokonána smrtí matky, která když toto řádění divokých šelem vidí, upadne do mdlob, ze kterých se už neprobere.⁷⁰

Dalším způsobem, jak čarodějnice mohly ublížit dětem, byla otrava obětí jedovatým práškem i další formy fyzického násilí. Lyndal Roperová si všímá hned několika augsburských procesů, kdy motivem čarodějnice bylo záměrné škození malým dětem (pomocí zlovolné magie – maleficia).⁷¹ To se objevuje například v letáku *Relace aneb popis událostí z Augsburgu* (1669), založeném na jednom z augsburských čarodějnických procesů. Z vraždy dítěte byla obviněna služka Anna Ebelerová, vdova pomáhající ženám v šestinedělí. Ta „*za použití bílého prášku minimálně pět osob otráвила a dále čtyři nevinné nezletilé děti nešťastně usmrtila*“.⁷² *Záměrem této čarodějnice*

Witchcraft in the Middle Ages, Alberto Ferreiro (ed.), Leiden – Boston – Köln 1998, s. 91–109. Tuto vizuální kulturu kanibalismu čarodějnic zachytil komplexně Charles ZIKA, *The Appearance of Witchcraft. Print and visual culture in sixteenth-century Europe*, London – New York 2007.

⁶³ Lucas CRANACH st., *The Werewolf or the Cannibal* [online], dřevořez, 1512 [citováno dne: 12. 12. 2017]. Dostupné z: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/383718>.

⁶⁴ Z rumunského folkloru vychází například postava obra s vlčí hlavou Čăpcăun, který unáší děti podobně jako Kindefresser nebo Perchta. O obrazu vlkodlaka v demonologických traktátech srov.: Nicole JAQUES-LEFEVRE, *Such an Impure, Cruel and Savage Beast. Images of Werewolf in Demonological Works*, in: *Werewolves, witches and wandering Spirits*, Kathryn A. Edwards (ed.), Kirksville 2002, s. 181–197.

⁶⁵ Lucas MEYER, *Warhaffige und wunderbarlich newe Zeitung von einen Pauren, der sich durch Zauberei*, Augsburg 1589, otisková také in: W. STRAUSS, *The German Single-leaf woodcut 1550–1600*, díl II, s. 701.

⁶⁶ „*Den Petter Stump voll mit verlange, de man in peinlich hat gefrakt, darauffers solches alles sagt, Ermörd hab dreyzehn Kinder klein, diehundert den aygnen Sunen mein, ihr Hirn gefressen un zerspalten, darnebt umpracht drey Altn, dem viel ich ach gar schedlich war, gebült hab fünf und zwanzig jar.*“ *Tamtéž*.

⁶⁷ Georg KRESS, *Erschröckliche und zwar nie erhörte newe Zeitung, welche Massen landt zu Gülich*, Augsburg 1591; W. STRAUSS, *The German Single-leaf woodcut 1550–1600*, díl II,

s. 548.

⁶⁸ Spojení mezi vlky, obry a čarodějnicemi je patrné také v různých folklórních příbězích, například v rumunských legendách o obru *Čăpcăunovi*, obecně představujícího symbol zla, který lovil malé děti a mladé dívky, a který byl znázorňován také s charakteristickou vlčí hlavou.

⁶⁹ Wolfgang STRAUCH, *Ein grausames und erschrockliches und erbermliches war- und glaubhaftiges wunder Wercke*, Nürnberg 1556. Dostupné v GNM, HB763.

⁷⁰ Hned několikrát ukazuje řádění vlků, poměrně oblíbené téma Božího trestu i J. Wick ve své kronice, edičně např. M. Senn, *Johann Jacob Wick*, s. 60 a 151.

⁷¹ L. ROPER, *Witchcraft and Fantasy*, s. 19–21.

⁷² „*Durch eine von ihne empfangen weisses Pulvereins wenigist 5. Personen, und daruber 4. unschuldugien unmündige Kinder elendiglich gebracht.*“ Elias WELHÖFFER, *Relation oder Beschreibung so ... in der Statt Augsburg geschehen*, Augsburg 1669, otiskuje D. ALE-

bylo omezeno schopností reprodukce. Škození dětem a těhotným ženám mělo za cíl narušit samotné základy křesťanské společnosti. Mnohonásobné vraždy spojené se zabíjením žen a dětí jsou nejviditelnější v letáku *Truchlivá píseň o velké újmě* (1583), kdy čarodějnice (porodní báby) jako by se předháněly v počtu vražd: „*Jedna z nich zabila devatenáct malých dětí a tři matky. Další sedm dětí a pět matek.*“⁷³

Tento strach z čarodějnic byl způsoben nejen tím, že jimi mohl být kdokoliv ze sousedů, třeba služebná v domácnosti, ale také tím, že mnoho čarodějnic/čarodějníků bylo odhaleno až po značně dlouhé době. Tak tomu bylo v letáku od Eliase Wellhöffera pojednávajícím o případu kouzelníka Šimona Altseehe, který bez odhalení provozoval magii (změny počasí, očarovávání dětí) více než 55 let.⁷⁴

Všechny čarodějnice a čarodějníky potom stihl zasloužený trest spálení zaživa, který je na mnoha letáčích také sugestivně zachycen. V *strašlivé historii z Derneburgu* (1555)⁷⁵ si ďábel na doprovodné ilustraci přiletí pro své služebnice (působící v čarodějnicemi oblíbeném pohoří Harz) během jejich poslední hodinky (obrazová příloha 6). Čarodějnice Gröbische se paktem s ďáblem vzdala své duše, a proto když byl rozdělán oheň, „její milenec satan přišel a před zraky všech přítomných ji odnesl do vzduchu“.⁷⁶ Škodlivé působení čarodějnic (zakládání požárů, vraždění) je opět pro autora textu příležitostí, aby nabádal věřící k nepolevující bdělosti a zbožnosti.

Způsobování neplodnosti ženám i mužům, výroba otráveného prášku, vysávání životní energie z těl malých dětí, případně jejich rituální pozření, to všechno byla nejčastější obvinění čarodějnic, která, jak ukazuje i píseň

o *Zavrženíhodných praktikách lincolnshirských čarodějnic* (1619),⁷⁷ přesahovala hranice pevninské Evropy. Pro mnohé případy čarodějnictví zachycené v letáčích a rytinách bylo typické, že v centru pozornosti stál vztah matky a dítěte – základní vztah lidské existence, který byl narušený čarodějnicí nebo vlkodlakem, bytostí z okraje společnosti (vdovou nebo divým mužem), kteří cítili zášť vůči mateřské lásce a chtěli narušit lidské štěstí. Děti jsou zde pouze pasivními oběťmi násilí čarodějnic a často jsou prezentovány jako oběť určená ďáblu.

Konečně třetí kategorie analyzovaných témat, dítě ve spojitosti s nadpřirozenými silami a přírodními úkazy, je námětem řady dalších letáků, které nejsou přímo spojené s praktikami čarodějnic. Některé obtížně vysvětlitelné jevy (porody různě znetvořených dětí a podivných monster) totiž provázejí i následné vraždy těchto dětí. Takto tomu je i v letáku z roku 1614 o *Strašlivé novině, která se odehrála v jenom městě na Moravě*.⁷⁸ *Zde opilý manžel „bezbožně proklel svou ženu a přivolával na ni ďábla a hrozil jí peklem a nepřál jí než bídu a neštěstí. Žena se zhržila, jak tak bezbožně muž mluvíti může, on ale vytáhl rapír a hrozil, že jí probodne.*“⁷⁹ Výsledkem prokletí bylo, že se jí narodilo znetvořené dítě s dlouhým hadím ocasem, které ze strachu z reakce okolí a z hanby, kterou na sebe rodiče uvrhli, otec raději sám zmíněným rapírem usmrtil.

Tento jednolist, vytištěný v Olomouci, je nejen příkladem infanticidy spáchané v důsledku vlivu nadpřirozených (ďábelských) sil, ale souvisí i s dobovým chápáním vlivu makrokosmu na vývoj plodu v těhotenství. Raněnovověká humorální teorie i praxe byly plné příkladů zhoubného vlivu okolí na těhotnou ženu.⁸⁰ Zároveň se ale jedná i o důsledek středověké

XANDER – W. STRAUSS (eds.), *The German single-leaf woodcut 1600–1700*, s. 673.

⁷³ Jacob SCHOTT, *Ein New kläglich Lied/ von dem grossen schaden der Vnholden*, Wessel, 1583, VD16 ZV 11599.

⁷⁴ Elias WELLHÖFFER, *Warhafftige Beschreibung des Urtheils ... in Statt München*, München 1666. Uloženo v Stadt-museum Mnichov. Reprodukce také in: D. ALEXANDER – W. STRAUSS (eds.), *The German single-leaf woodcut 1600–1700*, díl II, s. 678

⁷⁵ Jörg MERCKEL, *Hexenverbrennung zu Derneburg in der Grafschaft Reinstein (Harz) im Jahre 1555*, Nürnberg 1555, GNM, HB244.

⁷⁶ „*Ist der büle, der Sathan kommen, und sie in lüfften sichtiglich vor jederman weckgefür.*“ *Tamtěž.*

⁷⁷ ANONYM, *Damnablen Practises Of three Lincolne-shire Witches, Joane Flower, and her two Daughters*, místo neznámé 1619, EBBA, 20057.

⁷⁸ Wolfgang HOFFMAN, *Warhafftige newe Zeytung, welche sich begeben*, Olmütz 1614, otiskuje také HARMS, díl III, s. 139.

⁷⁹ „*Da sprach der Trunke gottlos schnell, sie tragt dem Teuffel mit der Höss, den wird sie auch empfangen, alles was sie zur Welt bringen wirt, seind lauter Otern und Schlagen. Sein Frau sprach aus betrübtten Muth, dass voll doch unser herre Gott, was dein Mund setzt that sprechen, da zog er sein Rappier herauss und wolt sein Weib erstecken.*“ *Tamtěž.*

⁸⁰ U. RUBLACK, *Pregnancy*, s. 93–97. Ekonomie tělesných šťáv fungovala i v případě čarodějnictví, kdy záštiplné vdovy, které již byly doslova vyschlé, vysávaly život z malých dětí. Na podobném principu fungovala rovněž temná magie, kdy tělesné šťávy, jako výměšky lidského těla, byly využity k výrobě elixírů, ale také k ubližování lidem. K tomu

myšlenky, že kletba odvolávající se k ďáblu způsobuje ošklivost, znetvoření a monstrozitu. Za trest pro své kletby a nadávky žili oba manželé po zbytek života ve velkém strachu a hanbě a přišli o naději na spásu.⁸¹

Podobnou zázračnou událostí bylo i nalezení šesti členů francouzské domácnosti, z nichž žádný nejevil známky života. Rodina, sestávající z hospodáře Hanse Hegena, jeho ženy, tří malých chlapců a služebné, šla poklidně spát a ráno byli nalezeni mrtví, „*přestože měly jejich tváře přirozenou barvu a těla byla v běžném stavu. Vše proběhlo ze zcela nevysvětlitelných příčin*“.⁸² Tuto blízkost smrti, její nevysvětlitelné a šokující projevy, autor následně zmírňuje citátem z evangelia sv. Jana, že nad tím, kdo uvěří v Krista, smrt nebude mít žádnou moc.

Tyto letáky ukazující nadpřirozené bytosti nebo nevysvětlitelné události představují dobovou atmosféru nejistoty, ve které se bezbranné děti, ale i jejich rodiče nacházeli. Zároveň drastickými způsoby zobrazeného násilí nabádají děti k poslušnosti. Smrt mohla, jak ukazuje poslední leták, přijít doslova odkudkoliv. Zatímco nadpřirozené bytosti byly vnímány jako součást pověr a příběhů, čarodějnice se zdály mnohem nebezpečnějším nepřítelem, nejednalo se totiž o vnějšího ani o imaginárního nepřítele, ale o ženy útočící přímo z nitra společnosti, jejichž útoky byly navíc nepředvídatelné. Smrt však hrozila nic netušícím dětem také skrze jiné útrapy.

Dítě jako oběť tyranie – vraždění neviňátek

Nejčastěji se díla s kritikou barbarského zabíjení dětí opírají o scénu z evangelia sv. Matouše (kapitola 2: 16–18), zachycující nařízení krále Heroda, který „*rozhněval se náramně, poslav služebníky své, zmrdoval všechny děti, které byly v Betlémě i ve všech končinách jeho, od dvouletých níže, podle času na kterýž se byl pilně vyptal od mudrců*“.⁸³

také L. ROPER, *Witchcraft and Fantasy*, s. 27–32.

⁸¹ Nicméně vražda znetvořeného dítěte nebyla považována za ekvivalent tradiční infanticidy a nebyla stíhána smrtí, neboť monstrum nenaplněovalo skutkovou podstatu zákoníků (např. Caroliny), I. EWINKEL, *De Monstris*, s. 216–218.

⁸² Georg MERCKEL, *Ein sehr abscheulich und aber ganz wahrhaftigs wunderwerck und geschicht*, Nürnberg 1558. Uloženo v: ZBZ, Wickiana, sign. PAS II 2/5.

⁸³ *Bible kralická. Písmo svaté Starého a Nového zákona: podle posledního vydání z roku 1613*, Praha⁵ 2014. Kromě Heroda je typologickým příběhem také nařízení egyptského faraona v příběhu Mojžíšově (Exodus I: 16, 22), kniha Pláč (4, 10) také zmiňuje utrpení dětí:

Tento námět, známý z mnohých vyobrazení ve středověkém, renesančním i barokním umění (v díle Bruegela, Rafaela nebo Rubense a dalších), se objevuje na obrazech nebo reliéfech v mnoha verzích, lišících se přítomností, nebo nepřítomností Heroda, ale i mírou krutosti vojáků, mnozí jsou totiž zachyceni, jak rozbíjejí lebky dětí o dláždění či stěnu budovy, další vytrhává dítě z rukou klečících zoufalých matek nebo hází tělo dítěte dolů na zem z balkonu. Cílem tohoto námětu bylo silné emocionální působení na diváky masakru, jehož oběti byly považovány za první křesťanské mučedníky a symbol nevinnosti.⁸⁴

Toto téma se samozřejmě těšilo popularitě i mimo oblast vizuální kultury, v církevním a později i světském dramatu. Zde příběh sloužil nejen k ukázání pohanské krutosti Heroda a zdůraznění mučednictví neviňátek, ale i k poučení křesťanů. V Matoušově evangeliu je utrpení matek spojováno se starozákonním nářkem Ráchel, přičemž pro autory dramatu zachycení této zoufalé matky sloužilo jako kritika žen, které viděly jen svou osobní ztrátu, ale nechápaly, že mučednictví neviňátek předznamenávalo také utrpení Kristovo a jeho obětí. Postupně ale tento motiv ztrácí své teologické rozměry, směřuje blíže k působivému zobrazení lidské tragédie a stává se součástí světské lidové zábavy.⁸⁵

V tomto světském významu motiv vraždění neviňátek, založený na páchání krutého tyranského příkazu, sloužil jako nejčastější vzor pro zobrazení infanticidy v politických a náboženských tiscích. Zachycení vraždících vojáků plenících města ukazovalo mučednictví vražděných křesťanů obecně, zobrazené násilí ale sloužilo i ke kritice příslušníků jiného vyznání nebo jiné křesťanské konfese.

V raněnovověké letákové produkci jsou pod vlivem xenofobního strachu z expanze muslimského světa obviňováni z masakru křesťanů v první řadě

„*děti prosí za chléb, ale není žádného, kdo by lámal jim*“. „*Ruce žen lítostivě vařily syny své, aby jim byli za pokrm v potření dcery lidu mého*.“

⁸⁴ Christian Iconography [online], [citováno dne: 11. 12. 2017]. Dostupné z: <http://www.christianiconography.info/holyInnocents.html>. V díle N. Poussina viz: Artbible [online], [citováno dne: 11. 12. 2017]. Dostupné z: https://www.artble.com/artists/nicolas_poussin/paintings/massacre_of_the_innocents.

⁸⁵ Laura JACOBUS, *Motherhood and Massacre: The Massacre of the Innocents in Late-Medieval Art and Drama*, in: *The Massacre in History*, Mark Levene – Penny Roberts (eds.), Oxford 1999, s. 39–54.

bezbožní turečtí vojáci.⁸⁶ Ti jsou na dvou známých ilustrovaných jednolistech s dřevoryty Erharda Schöna (1529 a 1530) zobrazení, jak nabodávají dětská tělíčka na svá kopí,⁸⁷ přičemž doprovodná báseň Hanse Sachse dodává: „naše manželky a panny vraždí krutě, dva z nich vprostřed vzali dítě, potom je vedví rozpůlili a na ostré kopí nabodnuli“.⁸⁸

Vojáci jsou popisováni jako turečtí psi, kteří plení a vraždí celé město, přičemž emoce jsou kromě obzvláště ukrutného zacházení s těly dětí (rozseknutí vedví, napichování na kopí) vyvolány také detailním popisem dalších zločinů, pálením domů, krádežemi dobytka, ale i například zabitím bezbranných matek a dětí. Tak je tomu rovněž u některých pozdějších pamfletů, ač často bez doprovodné ilustrace, které cílily spíše na vzdělanějšího čtenáře. Jejich autoři pomocí apostrof a detailního popisu individuální krutosti ukazovali bezcitnost pohanských Turků.⁸⁹

Téma vraždění nevinňátek se nicméně neobjevovalo pouze v protitureckých letáčích, ale také v protestantském prostředí. Zde se dostalo ohlasu zejména střetům protestantů s katolíky, vraždění dětí tady znázorňovalo brutalitu a slepou zarputilost „papeženců“, se kterou bránili svou pomýlenou víru. Tato geneze se projevila i u některých dřevorytů, například ti samí vojáci z protitureckého pamfletu, původně vytištěného Hansem Luftem ve Wittenbergu roku 1529, se stali o necelých padesát let později v další „pravdivé novině“ aktery vraždění nevinňátek v souvislosti s bar-

lomějskou nocí, snad i proto, že na svém úboru nenesou žádné orientální prvky (čepice, turban s pérem).⁹⁰

Zpráv informujících o krvavých událostech v Paříži a okolí existuje hned několik. Například protestantský pastor Wick měl o tuto událost eminentní zájem, o čemž svědčí i sbírka deseti různých zpráv o srpnových událostech roku 1572, tištěných či ručně psaných.⁹¹ Vraždění žen a dětí se zde objevuje jako symbol útlatku protestantů katolíky. V jedné ze zpráv pojednávajících o *Vražedných událostech ze srpna 1572 z Lyonu* je vedle slovního popisu krutosti a tyranie katolíků také malba zachycující přivazování žen a jejich dětí k dřevěným žebříkům a jejich následné utopení v řece, přičemž tento obrázek vypovídá o velké fantazii a zaujetí, s jakými Wick a jeho spolupracovníci k tomuto tématu přistupovali.⁹²

Jestliže pamflety zmiňují výčty obětí z řad šlechty, ale i prostého lidu,⁹³ doprovodné ilustrace letáků se zaměřují právě na nevinné mrtvé na ulicích, vláčené za nohy a vyhazované z oken. V tištěné verzi jednolistu *O strašlivé inkvizici* (1572) se objevuje rýmovaný text, který se hned na několika místech vrací ke scéně znázorněné v samotném centru dřevořezu, k mrtvé matce s dítětem, například: „Nato, všechno to děsné/ vraždění začalo v tom městě/ žádná těhotná žena, ani mimino/ ani pánové v domech schovaní/ nebyli té krutosti ušetřeni/ stovky Křestanů bylo zavražděno.“⁹⁴

⁸⁶ Hans LUFT, *Des Turcken erschreckliche belagerung und Abschiedt der Stat Wien*, Wittenberg 1529, VD16 ZV 15080. K souvislostem s Francií i Nizozemím viz: David KUNZLE, *From Criminal to Courtier: The Soldier in Netherlandish Art 1550–1672*, Leiden – Boston 2002, s. 162–163.

⁸⁷ Jejich srovnání ve Wickianě nabízí M. SENN, *Johann Jacob Wick*, s. 88–120. Množství krátkých zpráv s ilustracemi o bartolomějské noci také ve Wickově kronice.

⁸⁸ Popis i reprodukce této ilustrace z Wickiany *Tamtěž*, s. 105, příloha č. 4.

⁸⁹ Oběti „druhý den bylo obtížné se dopočítat, velký byl počet těl ležících v mnoha domech, nepřežily ani ženy ani malé děti.“ ANONYM, *Schrecklichen und betrawerliche Zeitung von dem unerhorten unmmenschlichen und grewlichen Mord an den Christen in Frankreich*, 1572, f. 2v. BSB, VD16 S 4121.

⁹⁰ Ve Wikianě se leták nachází jak v malované, tak i v ručně psané verzi: ANONYM, *Jnn diser Figur ist eingescheinlich*, místo neznámé 1572; taktéž v tištěné podobě ANONYM, *Erschreckliche Inquisition so sich auff der Königlichen Hochzeit, 1572*. Obě verze přetiskuje také HARMS VII, č. 22 a 23, citovaný úryvek viz „Drauff sie es angefangen hat, ein grausam Morden in der Stadt, kein Schwangern Weibs, kein saugends Kinds, keins Herrn mit seinem Hausgesind, Mann verschont hat in solcher not, viel hundert Christen Bleiben Todt.“ In: ANONYM, *Erschreckliche Inquisition*.

⁸⁶ Toto téma bylo oblíbené také v českojazyčném prostoru poslední třetiny 16. století, blíže k těmto protitureckým letákům, J. HUBKOVÁ, *K podobám a rolím*; T. RATAJ, *Turecká hrozba*. Více o strachu z tureckého nebezpečí obecně ve vizuální kultuře viz: Charlotte Colding SMITH, *Images of Islam, 1453–1600: Turks in Germany and Central Europe*, London 2014.

⁸⁷ Erhard SCHÖN, *Die Armen Leut Klag*, Nürnberg 1530; TÝŽ, *Die gefangen klagten. Türkischer Krieger verschleppt Gefangene in die Sklaverei*, Nürnberg 1530 – dřevoryt Erhard Schön (1491–1542), text Hans Sachs (1494–1576), uložené ve ZBZ, Wickiana. Oba tisky in: M. GEISBERG – W. STRAUSS (eds.), *The German single-leaf woodcut: 1500–1550*, díl IV, č. 1242–1243, s. 1193–1194.

⁸⁸ „Ellendt ermord Junckfraw und Freawen/ die Kind mitten enzwoey gehawen/ zretreten und enzwoey gerrissen/ an spitzig Pfäl that er sie spissen.“ E. SCHÖN, *Die Armen Leut Klag*.

⁸⁹ „Ó Bože buď milostiv! Tak chtělo některým matkám se srdce hrázou rozskočit, když musely sledovat tu potopu, své dcery odsouzené k smrti, ponechané v bídě a bez pomoci.“ Nicolaus FABER, *Newe Zeitung Von schrecklichen Wunderzeichen so man am Himmel*, Strassburg 1575, VD16 ZV 11505, f. 3v.

Tento nepochybně dobře prodejný motiv vraždění nevinátek se potom objevil i v dalších kontextech, například jako symbol útluaku španělských vojáků vedených vévodou z Alby proti protestantským Nizozemským provinciím.⁹⁵ V delším pamfletu je popisován boj vzbouřeného města Haarlemu proti španělskému obléhání. Po porážce podle autora: „Vévoda nechal plně naložit pět lodí muži, ženami a dětmi, ty poslal do Haarlemského moře, kde lodě nechal potopit. (...) Tři sta padesát dalších mužů nechal oběsit, tři sta popravit, a potom 24. července dalších jedenáct plně naložených lodí nechal v moři potopit.“⁹⁶ Ve zcela podobném duchu s opakováním tématu vražd žen a dětí si počíná i autor *Strážlivé a žalostné noviny* (1576), kdy nevinní obyvatelé jsou opět topeni a vraždění španělskými vojáky.⁹⁷

Tento výčet krutostí, spáchaných na bezbranných, ukazuje vévodu z Alby jako Heroda, k čemuž přispívaly i další nizozemští kritikové španělské tyranie, jako třeba lokální malíř Cornelis van Haarlem, který zachytil *Vraždění nevinátek* (1591) velmi sugestivně, včetně náznaku vzpoury tří žen, které se snaží ležícímu vojákovy vyškřábat oči.⁹⁸

Zmíněné téma se objevuje také v anglickém prostředí jako protikatolický pamflet pojednávající o děsivých událostech v severním Irsku. Pamflet o *Krvavých novinkách z Irska* (1641) popisuje svědectví anglikána Jamese Salmona, který uprchl ze severního Irska před řáděním těchto „krvežíznivých rebelů“ (katolíků) do Londýna.⁹⁹ Vzbouření papeženců vyvolal odpor

protestantů k placení desátku papeži (ve společných farnostech) a další drobné rozepře, které následoval útok rebelů na protestanty ve městě Arnaugh. Katolíci zavraždili „tím nejkrutějším a nejkrvavějším způsobem ženy a děti, nejdříve zbavili panenství mnoho žen, poté je krutě zavraždili, tahali je za vlasy na ulici, a následně rozbíjely lebky jejich dětí o pilíře a kamenné dláždění, napichovali děti na svá kopí a vláčeli jejich těla z místa na místo“.¹⁰⁰

Pamflet zvyrazňuje jednu z událostí irské rebelie, která se skutečně vyznačovala mnoha násilnostmi, jež byly páčány na protestantském obyvatelstvu během několika měsíců let 1641–1642,¹⁰¹ nicméně James Salmon opět přidal oblíbené drastické detaily zacházení se ženami a dětmi, které se čtenářům znovu mohly spojit s obrázky římských vojáků (ale i Turků nebo Španělů) z vraždění nevinátek. Na rozdíl od dalšího okruhu letáků spojených s vrahy a vražděnkyněmi, v těchto textech jsou děti vždy pouze pasivními a většinou také fiktivními oběťmi, přičemž cílem tohoto motivu je znásobení pocitu zděšení a vyvolávání odporu vůči pachatelům násilí. Přestože fakta válečných událostí byla založena na skutečných událostech (obléhání Vídně, bartolomějská noc, irská rebelie), využití biblického tématu nevinátek sloužilo k poukázání na všudypřítomné zlo, číhající na neřádné křesťany, kteří jsou trestáni za své hříchy tyranskými vládci a jejich vojáky.

Podobně jsou v duchu Božího trestu zobrazeny také hrůzy spáchané během hladomoru, který se rozšířil v Litvě, Rusku a Sarmatii.¹⁰² Letáku dominuje ilustrace plná postav hladem šilených vesničanů, kteří porcují, opékají nebo za syrova konzumují části lidského těla. Obraz zmaru opět dokládají těla dětí, jedno v rukou vesničana, který ho ohlodává, další jsou porůznu roztroušená na zemi. Text samotný s náboženským apelem dodává, že taková pohroma je důsledkem toho, „že všemocný Bůh již nechce dále shlížet na naše hříchy a špatné žití, ovšem jeho rozličné milosrdenství může tento spravedlivý hněv, který se skrze strašlivý hladomor projevil, od nás odvrátit, a může nás naplnit milostí, za kterou my s nejvyšší vděčností a pobožným životem se mu můžeme odvděčit“.¹⁰³

¹⁰⁰ J. SALMON, *Bloudy Nevves*, f. 2v.

¹⁰¹ Pádraig LENIHAN, *Confederate Catholics at War, 1641–49*, Cork 2001.

¹⁰² Adam BERG, *Ein erschrockenliche doch warhafftige grausame Hungers Nott*, München/Augsburg 1571, ZB, PASS II 9/9, otiskuje HARMS VII, č. 42; W. STRAUSS, *The German Single-leaf woodcut 1550–1600*, díl I, s. 102.

¹⁰³ „Der Allmechtig güttig Gott wolle nit Ansehen inser Sünd und Bösses leben, sonder sein manigfaltige barmherzigkeit und sein gerechten zoren sampt, der grawlichen hungersnoth, von uns

⁹⁵ ANONYM, *Enuie, Ambition, Volumpté, Tyrannie*, Frankfurt 1568–1572, uložené v HAB, in: HARMS II, č. 23; ANONYM, *Emblemes sus les actions perfections et meurs du seignor espagnol*, místo neznámé, okolo 1571–1581, uložené v HAB, otiskuje HARMS II, č. 37; k dalším podobným dílům opět D. KUNZLE, *From Criminal to Courtier*.

⁹⁶ Johann DREUSS, *Neue Zeitung. Warhafftige und erbärmliche neue Zeitung, was sich zuge-tragen hat von Haarlem, Nidernwesel 1573*, uložené v BSB, VD16 N 975.

⁹⁷ ANONYM, *Warhafftige und erbärmliche Zeittung von dem Mord, brand so die von Antorff erlitten haben*, Schweinfurt 1576, uložené v BSB, VD16 W 506. Zobrazení těchto událostí, které se dostaly i k pastoru Wickowi, lze nalézt opět v jeho Sbírce událostí (*Sammlung von Nachrichten*), kde jsou zachyceny zmíněné lodě, i topící se lidé, *Ertränkung gefangener Einwohner von Haarlem durch Herzog Friedrich 1573; Morstaten der Spanier an den Bürgern von Haarlem am 8. August 157*, sign. Ms F 22, f. 668–669 a 694–695, uložené v ZBZ.

⁹⁸ Cornelis van HAARLEM, *Vraždění nevinátek*, Rijksmuseum Amsterdam [online], olej na plátně, 1591 [citováno dne: 5. 12. 2017]. Dostupné z: <http://rijksmuseumamsterdam.blogspot.cz/2010/07/cornelis-van-haarlem-massacre-of.html>.

⁹⁹ James SALMON, *Bloudy Nevves from Ireland, The Barbarous crueltie by the Papists, used in that Kingdome. Printed for Marke Rookes*, London 1641, EEBO, British Library, Collection Thomason, 31: E.179.

Ve shodném duchu děsivých obrazů nepochopitelné krutosti, často viděné jako trest za lidské hříchy, byly zobrazeny také oběti rituálních židovských vražd. Znamé rituální vraždy křesťanských chlapců byly popsány nejen v zahraniční literatuře, například ve spojitosti s vykonstruovaným procesem proti židům v Tridentu, ale také v domácím bádání, v procesu týkajícím se chlapce Šimona Abelese.¹⁰⁴

Letáky zachycující vraždy křesťanských chlapců spáchané židy spojují výše zmíněná témata, a to jak vraždu způsobenou zlými silami s využitím temného rituálu, tak i vraždu spojenou s příslušníky jiné náboženské skupiny, démonizující vyznavače jiné konfese. Dítě je zde opět všeobecně srozumitelným symbolem nevinnosti.

Hned na několika letáčích jsou zachyceni židé provádějící rituály, které napodobují nebo zneuctují svátost eucharistie (znesvěcování hostie, pečení chleba s krví dítěte). Ve dvou textech, *Pravdivé zprávě o dvou židech* (1574)¹⁰⁵ a ve *Strašlivé novině z Prešpurku* (1591),¹⁰⁶ se klade důraz na potrestání provinilců podle zákonů hrdelního práva. Je zobrazeno mučení židů (pálení kleštěmi) a jejich následná poprava jako trest za to, že ukradli a zabili rodičům jejich dítě. Ve *Strašlivé novině* je zároveň jeden z židů zobrazen také, když kupuje hostii od padlého mnicha. Pamflet tak slouží i jako protestantská kritika monasticismu.

Ve *Strašlivém vyobrazení odporného mordu* (1675)¹⁰⁷ je na ilustraci zachycen

abwenden, oder doch miltern und uns geben das wir forthin mit höchster danckbarkeit nach seinem Göttlichen willen leben, unnd er uns an Leyb und Seel, hiezeitlich und dort ewig speyse. Amen.“ *Tamtéž.*

¹⁰⁴ Ronnie PO-CHIA HSIA, *Trident 1475. Rituální vražda před soudem*, Praha 2015; Lubomír NOVOTNÝ, *Kauza „Abeles“*. Příklad řízení v trestní věci před apelačním soudem na sklonku 17. století, in: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska: sborník ze 17. odborné konference*, Olomouc 5.–6. listopadu 2008, Olomouc 2009, s. 199–226. Tyto slavné vraždy se objevily samozřejmě také v letákovém zpracování, viz: Michael STÖRITZ, *Warhafftige Abbildung einen erschrocklichen Mordthat*, Praha 1694, v GNM, HB 3936; ANONYM, *Spottbild auf die Juden (mit dem „Kindelein von Trient“)*, místo neznámé, 1551/1600, HB2053.

¹⁰⁵ Michael PETERLE, *Warhaffigen Bericht von zweyen Juden, die zwey Weiber bestellt haben*, místo neznámé 1574, ZBZ, Wickiana, PASII 12/7, také HARMS VII, 59.

¹⁰⁶ Lucas MEYER, *Ein erschrockliche newe Zeitung so sich im 1591. Jar zu Pressburg im Ungern zu getragen*, Leták zachycující příběh židů, kteří chtěli napodobit rituál eucharistie a použili k tomu těla dvou křesťanských chlapců, které zabili, se odehrává v Bratislavě, srovnej: W. STRAUSS, *The German Single-leaf woodcut 1550–1600*, díl II, s. 703.

¹⁰⁷ ANONYM, *Warhaffe abbildung der grausammen Mordthat so die Juden bei Mieß in Böhmen*

postupně i celý příběh křesťanské oběti, kde hned v několika políčkách probíhá provedení židovského úkladu ukradení chlapce, načež je v centru letáku rovněž zachyceno, jakým způsobem se zbavili jeho useknuté hlavy, kterou vhodili do opuštěného sklepa. Židé v českém městě Stříbro (Mies) přesvědčili babičku dítěte (matka zrovna nebyla doma), aby jim prodala svého vnuka za 200 tolarů. Potom: „*Ti židé hned jak přišli / dítě přinesli si domů s sebou / poslechněte novinu strašlivou / vysoléci ho potom nechali / a s drzostí svou velikou / žily chlapci podřezali / a zachytili krev nevinnou / Pak mu hlavu uřezali / Na to, jeden žid to tělo vzal / a odhodil ho tajně / do stoky ho uschoval.*“¹⁰⁸

Na tento krutý zločin se přišlo, když byla hlava dítěte nalezena svědky a židé byli následně usvědčeni. Rytina doprovázející text je poměrně propracovaná. Tento komiksový strip sestávající z devíti polí je zároveň bohatý na detaily, kdy v okně prázdné ulice si můžeme povšimnout na první pohled nezřetelné hlavy očitého svědka, který žida zahlédl při činu ukrývání utaté hlavy.¹⁰⁹

Příběhy ukazující na brutalitu židů mají opět vzbuzovat zděšení podobné tomu z plenících vojáků nebo vraždících monster. Jak zmiňuje mimo jiné Margaret Lewisová, víra v praktikování kanibalismu židy přetrvávala po celý raný novověk, a dokonce vedla některé křesťany k tomu, že se pokoušeli židům křesťanské chlapce skutečně prodat.¹¹⁰ Obraz židovského rituálu byl v tomto případě analogický čarodějnickému sabatu, a to nejen v rovině symbolické, ale i v případě konkrétních textů.

Způsoby zapékání částí těl dětí do chleba byly i součástí námětu letákových balad, například česky psané *Noviny pravdivé v Písničku* uvedené, kdy čarodějnice Anna Marková ukradla křesťanské dítě, které následně rozsekala. Marková, která byla zároveň i porodní bába, chtěla škodit úrodě obilí a dalších plodin. Využila k tomu opět tělo ještě nepokřtěného dítěte, kterému „*hlavu uřezala, i též pravou ručičku, krev z něho cedila: tou krví*

an einem 4. Jahrigen Christen knäblein verübet, místo neznámé 1675, uložené v BSB, VD17 12:667124U. Leták přetiskuje také BREDNICH, obrazová příloha č. 123.

¹⁰⁸ „*So bald sie Juden bringen / das Kind zu ihen ins Haus / acht hört von Wunderdingen / Thäten stieß ziehen aus / und haben mit frechem Muth / aus allen Andern glassen / das Unschuldige Blut / den Kopf hernach abschneiden / ein Jud ihn truge fort / und warffe ihn mit fremden / in die Mehring an ein Ort.*“ In: ANONYM, *Warhaffe abbildung*.

¹⁰⁹ D. KUNZLE, *The early comic strip*, s. 181–182.

¹¹⁰ M. LEWIS, *Infanticide and Abortion*, s. 96.

zadělala jeden pecník chleba, hlavu s rukou tam dala, přeukrutná baba“.¹¹¹ Lstivé čarodějnice využívají svých znalostí a profese, aby mohly nepozorovaně škodit lidstvu a útočit na nic netušící rodiny. Tyto příběhy slouží k varování před nástrahami ďábla, který „s holomky svými, co jest chtěl dovézt, s lidmi bohaprázdnyými, veliké neřesti“.¹¹²

Podle Charlese Ziky se v zobrazení znesvěcení hostie, společně s dětskou obětí, projevoval strach křesťanů z vnitřních i vnějších nepřátel. Tento strach byl následně symbolicky znázorněn útokem židů, Turků nebo čarodějnic na malé děti (symbol nevinnosti), který byl zároveň útokem na celé křesťanstvo, tělo církve.¹¹³ I tento námět spolu s vražděním nevinů byl motivován cílem tiskařů vydělat na tématu lidské krutosti. Tyto náměty se těšily popularitě čtenářů, kteří s jistým potěšením prožívali hrůzu a ohavnost své doby.

Dítě jako oběť vrahů a lupičů

Poslední sledované téma zachycuje dítě jako oběť zlodějů či vrahů a spadá do žánru kriminálních novinek, které si časem vytvořily svá oblíbená témata a způsoby prezentace. Autoři i jejich obecenstvo měli ovšem jen zřídka zájem o zobrazení nejrozšířenějších typů běžné kriminality, jako byly nenásilné peněžní loupeže a hospodské potyčky, novinky ze zkoumaných regionů Svaté říše římské se naopak zaměřovaly na brutální vraždy a obzvláště kruté činy, vyvolávající veřejné pohoršení a vzrušení zároveň.

Přestože se mnohé zprávy o loupežných vraždách tváří jako autentické reportáže o aktuálních událostech, některé jejich aspekty vypovídají o jisté nadsázce a zveličování skutečných trestných činů. Tím se vyznačují i případy vražd spáchaných příslušníky zlodějských band na těhotných ženách, spojené s vyřezáním plodu z těla matky a následným pozřením jeho srdce.

Jedním z nejznámějších vrahů, podle moderní kriminalistické terminologie považovaný za sériového vraha, byl Peter Niers, známý hned

z několika zpráv ze sedmdesátých let 16. století.¹¹⁴ Niers zavraždil podle svědectví autora letáku přes 544 obětí, přičemž nejděsivějším detailem popisů jeho vraždění bylo uzavření paktu s ďáblem, na jehož základě získal schopnost neviditelnosti. Tuto smlouvu obnovoval Niers rituálním pozřením srdce nenarozeného plodu (zavraždil takto 24 těhotných žen), což mu propůjčilo nadlidskou sílu, ale zároveň ztratil svou vlastní vůli a stal se pouze ďáblovým nástrojem.¹¹⁵

Stejný zločin se objevuje hned v několika dalších tiscích. Jedním z nejpodrobnějších je leták popisující mnohonásobné vraždy spáchané na Moravě, v Rakousku a Uhrách skupinou loupežných vrahů vedených Paulem Wasanským alias Jiříkem Waspalho v roce 1570.¹¹⁶ Kromě něj se v této loupežné bandě pohybovali Martin Farkaš, Vítek Lepší a Matouš Holý, tito loupežníci podle velmi podrobného výčtu všech zločinů, představených formou přímého svědectví Paula Wasanského, usmrtili a oloupili 124 lidí. Nebrali při tom ohledy na to, kolik měl kdo u sebe peněz a zavraždili bez rozdílu malá děvčátka, sedláky, řemeslníky, židy i šlechtice.

Ve verzi ilustrovaného jednolistu nazvané *Prvního dne měsíce března toho roku 1570 byli popraveni tito dva vrahové*,¹¹⁷ vytištěné stejně jako zmíněný neilustrovaný leták pražským tiskařem Jiřím Jakubův Dačickým, jsou zločinci zobrazeni na dřevorytu (obrazová příloha 7) v typické české romantické krajině hned u několika popsanych činů, jednak když v zalesněném kraji ve skalnaté soutěsce přepadávají jezdce na koni, následně rozhazují uloupené mince, a konečně také vraždí těhotnou ženu. Ta je zachycena v pravém dolním rohu s otevřeným břichem, ze kterého nedávno bylo vytaženo dítě, jehož tělo leží vedle ní. Loupežník, nejspíše Wasansky, se následně

¹¹⁴ Alexander HOCK, *Warhafftige Zeittung von Peter Nierschen unnd seiner Gesellschaft, wie sie vierhundert und viertzig Mordt bekannt*, Tübingen 1577, dostupné v ZBZ, VD16 W 624. Podobně byl podle Johanna Wicka aktivní i další vrah Martin Stier, viz H. K., *Ein neww Lied und jämmerlich Geschicht von Martin Stier und seinem Gesellen* 1572, ZBZ, VD16 ZV 29940.

¹¹⁵ ANONYM, *Erschroäckliche warhafftige newe Zeittung von etlichen Moardern [P. Nyersch and J. Sumer] wie sie sich dem Teuffel orgeben*, Strassburg 1583. British library, inv. č. 1608/663. K tomuto případu detailněji taktéž J. WILTENBURG, *Crime and culture*, s. 97.

¹¹⁶ Původní neilustrovaný text: Jiřík DAČICKÝ, *Warhaffe newe Zeittung so geschehen den ersten tag Martii im 70. Jahr*, Praha 1570, uložené v HAB, VD16 XL 48.

¹¹⁷ Jiřík DAČICKÝ, *Adj der Ersten Tag Martii jm LXX Jahr hat Man diesnach folgende zwoen Mörder Gericht*. Praha 1570, uložené v GNM, HB2833, přetiskuje také W. STRAUSS, *The German Single-leaf woodcut 1550–1600*, díl I, s. 162.

¹¹¹ ANONYM, *Nowina prawdiwoa w Pjsničku uwodená O Hrozném a Strassliwém Czaruw wykonawánj gedné Ženy gménem Anny Markowoy*, místo neznámé 1694, uložené v Knihovně Národního muzea, sign. 27 C 38.

¹¹² *Tamtéž*.

¹¹³ Ch. ZIKA, *Cannibalism and Witchcraft*, s. 101.

nad oběma těly sklání a do úst si spouští vyříznuté srdce. V textové části tato morbidní scéna téměř splývá s ostatními vraždami, jako je přepadení mladých dívek: „*Nedaleko odtud jsme zabili dvě dívky, uřízli jim prsa a vzali od nich deset grošů. Potom u Rottenbergu, zabili jsme dvě těhotné ženy, vyřízli z nich děti, a okamžitě snědli jejich srdce, našli jsme u nich jen tři groše, potom jsme je zakopali v lesích.*“¹¹⁸ Akt pozření srdce Wasanského spojuje s přísluhovači ďábla (čarodějnicemi), a proto je mu v závěru přisouzen podobný trest. Po svém dopadení je odsouzen k smrti upálením, což je i zobrazeno v horní části dřevorytu. Zároveň je potrestán i jeho komplic Farkaš, který je lámán kolem.

Nicméně právě zmíněný detail pozření srdce lidského plodu je klíčovou informací, která ukazuje další způsob zobrazení infanticidy v letákové literatuře. Rituální kanibalismus páchaný loupeživými vrahy odkazuje podle Joy Wiltenburgové k tradici čarodějnického paktu s ďáblem, kdy vrahové získávají od ďábla ochranu a často i zvláštní moc, aby mohli pokračovat v konání zla. Autoři těchto pamfletů byli při sepsání nejspíše inspirováni právě aktuální společenskou panikou spojenou s honem na čarodějnice.¹¹⁹

Stejně jako v případech infanticidy páchané bytostmi s magickými schopnostmi (vlkodlaky, čarodějnicemi) se často nejedná o součást rozsáhlého čarodějnického spiknutí, ale o individuální poklesky zločinců, přičemž vzývání ďábla zároveň vysvětluje, jak mohli tito jedinci spáchat tolik vražd, aniž by byli chyceni. Stejně jako čarodějnice, i loupežní vrahové útočí na děti jako symbol budoucnosti křesťanstva. Jejich útoky na těhotné ženy a malé děti ohrožují samotnou podstatu lidské reprodukce a často rozvrcejí nevinné křesťanské rodiny.¹²⁰

Stejně jako letáky pojednávající o tureckém nebezpečí a náboženských válkách i původní německé texty popisující mnohonásobné vraždy se dočkaly českého překladu. Jedním z příkladů textu vycházejícího z nezná-

mé německé předlohy je *Strašlivá a hrozná novina o jednom mordýři jménem Krystman*.¹²¹ Krystman vraždil téměř třináct let a podle autora spáchal dokonce 946 vražd. Podle klasické loupežnické tradice žil v opuštěné jeskyni, kam si taky přivedl dívku, kterou zde držel proti její vůli. Šest dětí, které spolu zplodili, Krystman oběsil na stromě, což také ukazuje doprovodný dřevoryt. Text je opět výčtem loupežnických zločinů, a přestože se zde nepopisují krutosti jako kanibalismus, samotné usmrcení šesti vlastních dětí je opět ukázkou nelidského chování zavrženého mordýře.

Podobný výčet vražd představují i další pamflety jako *Žpráva o strašlivém a zcela neslychaném čarodějnictví* (1600).¹²² Zde vraždí a čaruje dokonce celá rodina (matka, otec, dva synové a dva švagři), která na území Bavorska usmrtila stovky malých dětí, čarodějnictvím způsobovala nemoci mnohým dalším lidem, jiné okrádala, přivolávala bouře, krupobití i katastrofy. Dochází zde očividně k přebírání motivů z folklórních tradic, neboť v lidových příbězích je toto přestupování tabu (usmrcení příbuzného, dítěte, těhotné ženy) poměrně časté.¹²³

Leták (1600) opět nabízí výčet provinění jednotlivých členů rodiny, včetně detailů (například kolik kdo zabil dětí). Čarodějnická rodina popsaná v tomto letáku působí zároveň jako loupežnická banda, jedná se tedy o text, který spojuje obě zkoumané kategorie. Nejvýraznější motiv nadpřirozena je popis zvířecích způsobů obou synů, kteří „*když byli společně přivázáni ke kůlu, na což se matka i otec dívat museli, ve velikou zlost upadli a jako psi se jeden na druhého vrhli a zuřivě se kousali*“.¹²⁴ *Obdobným výčtem zločinů (vražd, žhářství i loupeží) další loupežné bandy tvořené pěti muži a jednou ženou je i Zevrubná, pravdivá a děsuplná novina*, vytištěná v Olomouci roku 1603. Zde jeden z vrahů „*ženě zažíva břicho rozřízl a plod z ní potom vyjmul, použil ho potom k čarování, přičemž mnoho lidí i zvířat tímto způsobem usmrtil*“.¹²⁵

¹²¹ Burian VALDA, *Strassliová a hrozná novina o jednom mordýři jménem Krystman*, Staré město Pražské 1582. Knihopis č. 6317. Dřevoryt přetiskuje také P. KNEIDEL, *Česká grafika*, s. 120.

¹²² ANONYM, *Zwo Warhaftige newe Zeitungen: Die andere Zeitung. Eine abscheuliche vnd zuur nie erhörte erschreckliche Zaubereyen*, Basel 1600. VD16 ZV 21490.

¹²³ J. WILTENBURG, *Crime and culture*, s. 128–129.

¹²⁴ „*Doch als das sie umbs Fewer her umb lauffen können, welches Vater und Mutter hat angesehen müssen, letzlich sind sie für grosser Angst gegen ein ander gefallen, unnd sich wie die Hunde gebissen, welches sehr jämmerlich zu sehen gewesen.*“ Tamtéž.

¹²⁵ Nicklaus STRAUSS, *Ein Gründliche auch warhaftige und erschlökliche newe Zeitung/von*

¹¹⁸ „*Nich wei daruon haben wir zwey Medlein todt geschlagen, inen die Brust abgeschnitten unzehen groschen genomen. Weiter auff dem Rottenberg haben wir zwey schwanger Weiber todgeschlagen, die Kinder ausgeschmittm und die Herz von dem Kindern balt gessen, bey inen nur drey Groschen gefunden, sie darnach ins Holtz geschleiff.*“ Tamtéž.

¹¹⁹ J. WILTENBURG, *Crime and culture*, s. 97.

¹²⁰ Tak je tomu i ve Wickianě, kde vrahové z Ukruťného mordu spáchaného roku 1567 v Bergamu zapichují meč do hlavy dítěte v kolébce, zatímco rodiče krvavou scénou šokovaně pozorují. J. WICK, *Sammlung von Nachrichten zur Zeitgeschichte*, Ms F 17 f273v.

Originální motiv vykradačů hrobů představuje v úvodu zmíněný leták popisující *Noviny o neslychaných, ohydných a nepřírozených činech* (1606).¹²⁶ Na tomto bohatě kolorovaném jednolistu (obrazová příloha 8) je zachyceno řádění bandy šesti mužů a dvou žen, kteří měli na svědomí podle autora smrt 1 500 lidí v okolí slezského města Frankenstein (dnes polské Żąbkowice Śląskie). Tito lupiči „*tady a tam rozptylovali otrávený prášek po domech, nanášeli ho na kliky dveří a prahy domů a způsobili tak otravu mnoha lidem, kteří zemřeli bídnou smrtí. Mimo jiné také peníze z mnoha domů kradli a obírali mrtvé, kterým jejich haleny i spodničky svlékali. Také těhotné ženy zabíjeli, jim plody z břicha brali a srdce těchto malých dětí ještě čerstvé snědli. Dále oltář vyloupili, odkud misály, ornáty a motlitební knihy brali, ty potom na prach rozdrtili a k čarování použili. Dále také s mrtvou pannou smilstvo v kostele spáchali a spoustu dalších neslychaných a strašlivých činů.*“¹²⁷

Doprovodná ilustrace v druhém panelu ukazuje toto řádění velmi podrobně, přičemž se malíř Kress zaměřuje na kruté zacházení s dětmi. Lupiči přinášejí těla dětí, okusují je, zatímco jiní vyřezávají obětem srdce z těla. Autor zachovává i stereotypní rozdělení mužských a ženských rolí, kdy muži zpracovávají kořist, zatímco ženy vaří vodu v čarodějnickém kotlíku. Toto rozdělení činností odpovídá i dalším zkoumaným letákům, ve kterých není žádná žena ve zločinecké bandě ve vůdčí pozici.

Nejspíše není náhoda, že se většina těchto letáků popisujících řádění vrahů, často spojené i s čarodějnictvím, odehrává v okrajových částech Sváté říše římské, tedy v německojazyčných regionech Moravy nebo Slezska. Pro čtenáře v okolí Augsburgu nebo Norimberku zcela jistě představovaly napínavé a děsivé čtení, které ale příliš neohrožovalo jejich

sechs Mördern/fünff Mann/unnd ein Weibsperson, Ulmitz (Olomouc) 1603, uložené ve StaBi Berlín, VD17 1:691780U.

¹²⁶ Georg KREß, *Neue Zeitung, nie erhörte abscheuchliche und unnatürliche Thaten*, Augsburg 1606.

¹²⁷ „*Sie ein vergifttes pulner bertittet soliches zu Franckestein, hin und wider in die Häser aussgefretwet, die thür schölln Klopffer und hand habenen an den Thüren darmit bestrichen, un beschmirt datuon vil Leut vergriff worden und jämerlich dahin gestorben. Zum anderen Ihnen die Küttel oder uberthon aussgezogen. Ja die Schwangere Frawen auffheschmitten, die Frucht auss den leibern genommen und die herzen Jungen Kinder roch gefressen. Die Kirchen daselb der Altar tuecher beraubt, und zwey Säger oder Reissunhren ab den Cantzlen genommen, dieselbe pulnisiert und zu Zauberey gebraucht. So von Steigge hat daselb mit einer Todten Junckfrazo in der Kirchen Unzucht getrieben und haben sonsten andere mehr unhörte erschrockliche Thate für genommen.*“ *Tamtéž.*

spořádaný život v německých městech. S temnými silami spojení vrahové pojídající srdce dětí byli přesto vnímáni jako součást světa, jenž je plný utrpení, úzkosti a bídy, kde přírodní katastrofy, monstra i vrahové ohrožují životy lidí a ďábel je vždy nablízku.¹²⁸ Aby ale bylo spravedlnosti učiněno zadost, celá skupina vrahů je po svém dopadení podrobena exekuci, kdy je v dolních polích rytiny zobrazeno jejich trápení rozpálenými kleštěmi a následné hromadné spálení jejich těl.

„*Ďábel, který navádí lidi ke hříchu,*“¹²⁹ se objevuje v obdobném kontextu i v anglických baladách, kde v Nelidské a kruté krvavé novině z Leedsu (1676) jeden mladý muž, který nectil rady svých rodičů, propadl cizoložství s ženou, jejíž muž byl v té době na moři. Když mu dívka ale vyjevila, že je těhotná, rozhodl se (po častém pokoušení ďáblů), že ji usmrtí: „*Do hrdla jí svůj nůž vrazil a bídný život její ukončil, Bože dej, naplň nás milostí a osvobod nás od vražd a smilnění. Potom od ucha k uchu jí rozřízl ústa, ale pomsta ještě nebyla úplná, jí díru vyhloubil do důlku oka a jazyk jí rozpáral na kousky. Lůno její pak rozevřel doširoka, dítě vytáhl a položil podél matky.*“¹³⁰

Tento příběh, který opět končí viníkovým potrestáním, varuje všechny mladé muže i ženy před ignorováním božích přikázání a nabádá je, aby respektovali autoritu rodičů a vyhýbali se hříchu. O tom se opakovaně zmiňuje i refrén: „*Bože naplň nás milostí a osvobod nás od vražd a smilnění,*“ který uzavírá každou sloku. Jak ukazuje i dřevořez zachycující zavražděnou těhotnou ženu, tato vražda je opět hrůzu budícím dramatickým vrcholem baladického příběhu, a to v podobném duchu jako u německých předchůdců.

Také v dalších baladách z tohoto období jsou usmrceny dvě těhotné ženy, zabitě svými vlastními manžely. V prvním případě (1667) řezník Smith, kterému žena odmítne vydat peníze, po cestě z hospody usmrtí nejen ji, ale i jejich malé dítě: „*Žena v nevědomí, mrtvá padla k zemi, kde prolita byla její*

¹²⁸ Podobné myšlenky v dopisech zmiňuje i sběratel těchto děsivých novinek Johann Jacob Wick v soukromé korespondenci přátelům. Volně citováno podle rozboru J. WILTENBURG, *Crime and culture*, s. 107.

¹²⁹ „*The Devil prompt unto sin/ and to amend they'll not begin.*“ Francis COLES, *Inhumane and cruel bloody news from Leeds in New-shire*, London 1676, uložené v EEBO, British Library, Collection Wing, 1851:21.

¹³⁰ „*Into her throat he put his knife, which ended this poor woman's life. The God grant us grace etc. He cut her mouth from ear to ear, not thinking vengeance was so near, then out her eyes he straight did bore, also her tongue in pieces tore.*“ F. COLES, *Inhumane*.

*krv, to malé dítě v lůně jejím, zažilo naráz obojí, zrození i pohřeb.*¹³¹ V druhém textu (1670) tovaryš zabije svoji manželku kvůli sporu o peníze, přičemž tento delší prozaický pamflet je opět ukázkou toho, že se „*dábel nespokojí jen s běžnou obětí, ale vyhledává nejvíce ty, mezi kterými je vytvořeno silné citové pouto*“.¹³²

Anglické letáky tematizují nejčastěji právě tyto vraždy mezi osobami, které pojí „silné citové pouto“. V anglické produkci se nachází spíše postavy vraždící z náhlého popudu, přičemž mají s obětí dlouhodobější vztah. Krutost jejich počínání, zejména s ohledem na nevinné dětské oběti, je podobná vrahům z německých letáků. Vyříznutí plodu nebo zabití dítěte jen přispívá k dábelskému plánu na šíření zla ve světě a ukazuje jeho moc nad bezbrannými příslušníky společnosti, malými dětmi.

Podle Joy Wiltenburgové se vraždy v rámci rodiny objevují častěji i proto, že v kulturním a právním kontextu anglosaského světa bylo úmyslné usmrcení příbuzného (konkrétně vražda manžela) chápána jako zločin proti státu (petty treason).¹³³ To, že spořádaný muž připravil o život těhotnou manželku i své vlastní dítě, bylo stejně šokující jako hromadné vraždy páchané německými loupežnými bandami. Většina letáků řeší drobné konflikty mezi muži a ženami, z nichž jeden porušuje společenský řád a podléhá dábelskému vlivu. Ten přeroste v zášť vůči partnerovi/partnerce a často i jejich malým dětem.

Závěr: Usmrcení dítěte mezi fikcí a realitou

Zprávy o kriminalitě a nadpřirozených jevech byly výsledkem slovně i vizuálně zpracovaných představ o dobovém násilí, které se jen částečně zakládaly na skutečných událostech. Vztah s reálnými kriminálními činy byl nejvýraznější u případů mnohonásobných vrahů, jejichž autoři vycházejí ze skutečných kriminálních případů. K těmto případům ale následně autoři

¹³¹ „*She faltred, fainted, fell down dead, upon the ground her bloud was shed, the little infant in the womb, received there both, life and tomb.*“ E. CROWCH, *The Bloody Butcher and the two wicked and cruel Bawds: Exprest a woeful Narrative of one Nathanie Smith a Butcher*, London 1667, dostupné na EEBO, University of Glasgow Library, Collection Wing, 2615:10.

¹³² ANONYM, *Bloody nevvs from Clerkenwel, or, A full and true relation of a most horrid and barbarious cruelty committed by a Journey-man-copper*, West Smithfield 1670. EEBO, Henry E. Huntington Library and Art Gallery, Collection Wing / 2326:09.

¹³³ J. WILTENBURG, *Disorderly Women*, s. 214–215.

přidali nadpřirozené aspekty, které sloužily ke zdůraznění zla, jež bylo pro čtenáře šokující (jako zabití dítěte nebo těhotné ženy). Zároveň ale tyto letáky vypovídají o společnosti, v níž bylo nechtěné dítě často závažným problémem nejen pro svobodné matky, ale velký počet dětí, zejména dcer, představoval nezvladatelnou zátěž i pro běžnou vesnickou nebo měšťanskou domácnost (zajištění věna). Není proto nepředstavitelné, že rodiče občas uvažovali o tom, jak se dětí, obzvláště těch neposlušných, zbavit.

Popularita těchto tisků vycházela nejen ze zájmu čtenářů o vzrušující příběhy, ale i ze spojení s tradičními mýty a legendami známými z orální tradice, které si našly svou cestu na stránky levných tisků. Popisy těchto bytostí vycházely z lidové kultury a byly součástí generačně předávaných pověstí. Čtenáři si tak mohli kupovat známé příběhy v novém zpracování, včetně doprovodné ilustrace.

Jak ukázal již Vladimír Propp, folklórní příběhy a pohádky často vycházejí z popisu dobové reality a zachycují myšlenkový svět, charakter nebo chování lidí své doby. Vztahy v rodině, v případech Kinderfressera nebo Perchty, a obzvláště chování dětí k rodičům, rozhodovaly o tom, zda budou děti uneseny obrem nebo čarodějnicí, nebo nad nimi tyto bytosti nebudou mít žádnou moc. Pokud lidé nedodržovali pravidla stanovená touto bytostí, čekala je obzvláště bolestná smrt, a to mnoha různými způsoby.¹³⁴

Kromě nadpřirozeného násilí se autoři zaměřovali na aktuální politické události, s nimiž bylo také opakovaně připomenuto biblické téma vraždění neviňátek. Vražda dítěte byla silným nástrojem, jak ukázat barbarské způsoby nekřesťanů (Turků, židů) a ospravedlnit tak vedení války proti nim, zároveň sloužila i ke zdůraznění pomýlenosti a ukrutnosti jiných konfesijních táborů křesťanstva (katolíků nebo protestantů). Za hrozbu pro ženy a děti byl považován politický nebo náboženský nepřítel, přičemž letáky byly reakcí na aktuální události a společenské napětí. Ještě názorněji bylo téma zavraždění dítěte využito při obecné kritice lidských hříchů, které vedly k šíření zla a nepokojů na zemi. Autoři mohli na příkladech této krutosti zapůsobit na své čtenáře a dát jim poučení i důvod k zamyšlení se nad jejich skutky.

Zde si můžeme povšimnout několika rozdílů mezi zkoumanými tématy. Tím prvním je vztah mezi hlavními aktéry a temnými silami ďábla. Zatímco

¹³⁴ Vladimír PROPP, *Theory and History of Folklore*, Minneapolis 1997.

fiktivní postavy monster nebyly přímo spojeny se zlem, jejich lidské protějšky, čarodějnice a vrahové, často představovali přímo jeho nástroj. Obří a fiktivní postavy ženských strašáků často vycházeli z jiné než z křesťanské tradice dobra a zla. Postavy ženských čarodějníc-strašáků se výrazně vizuálně odlišují od jiných žen, zobrazených v letácích (poctivých, pobožných manželek). Čarodějnice spojené s obrazem Perchty nebo Baby Jagy jsou staré, hrbaté, s dlouhým zakřiveným nosem, v záplatovaném oblečení s obličejem pokrytým bradavicemi. Tyto postavy žroutů a únoskyň dětí (Kinderfressera a Perchty) byly nezávislými bytostmi, které se rozhodovaly podle svého vlastního uvážení a podle jimi stanovených pravidel.

Zároveň je ale zacházení strašáků s těly nemluvnat velmi podobné tomu, co s nimi prováděly další skupiny vrahů. Rituální pozření dítěte nebo části jeho těla (srdce) je zobrazeno jako obzvláště odporný čin, který vyděluje jeho původce ze společnosti křesťanů. Ti, jak zmiňuje církevní otec Tertulián, „mají zakázáno, byť jen prolít nevinnou krev v lůně matky“.¹³⁵ Přestoupení tohoto tabu je směřováním k temným silám a k paktu s ďáblem. Toto zlo potom páchají nejen čarodějnice, ale i židé a příslušníci zlodějských band. Ti podle autorů letáků věří, že jim usmrcení a pozření srdce plodu mužského pohlaví dodá nadlidskou sílu, nesmrtelnost a nekonečné možnosti, jak škodit.

Ve většině případů zlodějských band, ale i vraždících vojáků nebo židů páchají tyto činy převážně anonymní skupiny mužských zločinců. Většina vojáků i vícenásobných vrahů jsou zarostlí, plně ozbrojení násilníci, nejčastěji zachyceni stojící nad bezbrannou obětí, případně vykonávající jiný násilný čin. Vražda často ani není aktem jejich svobodné vůle, ale spíše důsledek slepého naslouchání pokynům (vojáci) či planým slibům ďábla (vrahové). Texty nijak nevybočují z kontextu patriarchální hierarchie a postavy nezávislých ženských vražedkyň najdeme spíše v jiných žánrech, zejména v letácích zaměřující se pouze na infanticidu.

Textová část těchto pramenů se často omezuje na výčet činů pachatelů a na slovní popis obrázku, než aby pečlivěji rozebírala jejich vlastnosti a charakter. Výraznější psychologizace vrahů přichází až v 18. století, kdy se autoři mnohem pečlivěji snaží o proniknutí do vrahovy mysli a pochopení

motivů vraždy, nejčastěji vraždy z vášně.¹³⁶ Většina raněnovověkých textů si ovšem vystačí s „pokoušením ďábla“ a „podlehnutím hříchu“ a sleduje ustálené literární konvence, kde spojení s ďáblem je vše vysvětlujícím pojmem (*Deus ex machina*). Ďábel ponouká k vraždění nejen organizované skupiny, ale i jednotlivce, do té doby poctivé manžely a spořádané matky, a škodí lidstvu všemožnými prostředky.

Popsané oběti, ženy a děti, postrádají výraznější osobnostní rysy. Veškeré jejich počínání se dá shrnout do role vyděšené, pasivní oběti, která neměla možnost se bránit, a jsou tak vzájemně zaměnitelné. Při řádění vojáků i zlodějských band jsou jejich těla pouze nástrojem pro zobrazení lidské krutosti, symbolicky znázorňující nadvládu patriarchálního prvku. Ženám jsou uřezávány prsy, matkám je vyříznuto dítě z břicha, mrtvé panny jsou znásilněny. Jedná se většinou o útoky na reprodukční schopnosti žen a také o snahu zabránit jim, aby mohly vychovat další generaci potomků. Tyto útoky jsou pak často chápány jako Boží trest za lidské hříchy.

Stejně tak i dětské oběti jsou ve většině případů představeny jako bezbranná a soucit vzbuzující nemluvnata různého věku (od novorozenců až po děti předškolního věku), která jsou většinou zobrazena nahá a v tratolišti krve. Jejich pohlaví hraje roli jen v případě některých rituálů (například židovských nebo zlodějských), jinak jsou monstry i vojáky vražděna bez rozdílu. Jejich fyzický vzhled se omezuje na popis částí, které jsou předmětem krutosti (rozbití či uřezání hlavy, otevření břicha, vyjmutí srdce), což způsobuje u čtenářů očekávaný efekt šokující senzace.

Autoři a sběratelé těchto letáků, jak ukázal již úvodní citát, byli často fascinováni hrůznými událostmi své doby a přítomnost nadpřirozených bytostí, krutých jedinců, ale i neobvyklých událostí a zázračných jevů u nich vzbuzovala určitou melancholii. Tento vsudypřítomný pocit zmaru a nejistoty, který nalezneme v letáku Georga Kresse, ale i v korespondenci pastora Johanna Jacoba Wicka, byl ale nakonec vždy přemožen čistou křesťanskou vírou a včasným zásahem světského práva. Díky zásahu Boží prozřetelnosti byli viníci včas dopadeni a spravedlivě potrestáni. Stejně jako obří a čarodějnice neměli moc nad poslušnými a pobožnými dětmi, tak ani vrahové a židé neunikli spravedlivému trestu. Opakování těchto hrůz jen mělo utvrzovat čtenáře v tom, že je třeba ještě bedlivěji a svědomitěji

¹³⁵ TERTULLIANUS, *Obrana křesťanů (Apologeticum)*, kapitola VIII a IX, [online], [citováno dne: 4. 12. 2017]. Dostupné z: http://www.tertullian.org/other/czech_apologeticum.htm.

¹³⁶ J. WILTENBURG, *Crime and culture*, s. 190.

dodržovat příkázání a nepodléhat pokušení hříchu. Jak zmiňuje v závěru *Strašlivého a hrozného Božího dopuštění* (1556) Wolfgang Strauch: „Co Bůh tímto strašlivým trestáním malých dětí chce říci? Jak všemohoucí Bůh Otec sám již mnohokrát prokázal, je spravedlivý a všemohoucí a na nás hrozné skutky a hladovění sesílá, a tak na nás dopouští, aby nám pomohl od všech strážní, abychom od hříšného života upustili a pokání činili a on nás mohl k sobě přivést. Ale protože jeho Božské dílo nevidíme a nevážíme si jej, tak nás chce všemohoucí Otec těmito strašlivými činy potrestat. Kdo však pevně věří a následuje jeho Božského příkazu (jak praví se v Příslovích), bude spasen a získá svůj denní chléb na věčnost.“¹³⁷

1) Hans WEIDITZ (1488–1534), *Der Kinderschreck*, okolo 1520.
Zdroj: <http://www.zeno.org>,
publikováno se svolením Contumax GmbH & Co. KG

¹³⁷ „Was aber Gott mit diser ebermlichen Straff mit diesen Kindern wille anzeigen, das ist Gott dem Allmächtigem Vatter nit allein bewiss, aber es ist zubesorgen Gott der Allmächtig, wer unns ein grausame Thaten oder Hunger in die Welt geben, so lasst unns alzeit Gott der Herren bitten, so wird er unns ausschelffen auss aller not, so wir unserem sündlichem lieben abstehen, unnd Busse thun, und bekere unns zu im, aber wir sein so gar erstockt, wir keren uns nimmer an der Herr wunder Werck, unnd weil wir als verachten, so wird uns Gott der allmächtig Vatter, einmal grausam und ebermlich, daheim suchen, mit einer drossem Straff. Wo wir aber bey im bestendig bleiben und betrachten sein gottliches Wort (so spricht, er in vil sprüchen), so wöllen und ausschelffen, und mittheilen sein täglich Brodt in ewigkeit.“ Allmächtig im Himel, ein grewel und abscheuchen haben muess, so wider die natur und Menschliche eygenschaft ist.“ ANONYM, *Neue Zeitung, nie erhörte abscheuchliche und unnatürliche Thaten*, Augsburg 1606 (tiskař Georg Kress). Germanisches National Museum Nürnberg, inv. č. HB2834 (překlad, stejně jako jiných textů, autor).

2) Abraham BACH, *Der Kindlein Fresser* und *Der Mann mit dem Sack*, Norimberk 1651/1654. Zdroj: GNM, sign. HB26468

3) Albrecht SCHMID, *Die Butzen-Bercht*, Augsburg 1701. Zdroj: GNM, sign. HB24505

4) Lucas CRANACH starší, *The Werewolf or the Cannibal, dřvořez, 1512.*
Zdroj: <http://www.zeno.org>,
publikováno se svolením Contumax GmbH & Co. KG

5) Wolfgang STRAUCH, *Wolfsüberfall auf Kinder in Klagenfurt am 28. 11. 1556, Norimberk 1556.* Zdroj: GNM, sign. HB763

11. 11. 244

Ein erschreckliche geschichte so zu Derneburg in der Graffschafft Reinsten am Harz gelegen vnder den Zaubern vnd zwapen zwanen In erlichen tagen des Monats Octobris Im 1555. Jare ergangen ist.

Die alte Schlang der Teuffel diweyl er Got vnd zwanen den Sun Gottes vnsen Herrn Jesum Chrißum vnd das ganze menschliche Geschlecht...

¶ Folget die geschichte so zu Derneburg in der Graffschafft Reinsten am Harz gelegen ergangen ist Im October des 1555. Jare.

Ob den Dinstag nach Michaelis den ersten Octobris sind zwö Zauberin gebandt die eine Gabsichte die ander Gistlerische genant...

¶ Die man wuß der Teuffel in einem orb einmessen vñ begunde zu Regieren wie weiß er mit seinem giste vñ sich sicher wie vil personen...

¶ Getruckt zu Nürnberg bey Jörg Merckel durch verleg Andree Junckel Wotten.

Ob den Erstentag Martij im Lxx Jar hat man diese nachfolgenden zwen Vbdergerichte einer mit namen Martin Farkas der ander Paul wasansky zu Lwanitz im Mähren Land die auch biß in die Hundert Vier vnd zwainig Mährl behande haben.

¶ Dehennus des Martin Farkas. Ich Martin Farkas / behnd dich mit dem Paul der sich genant hat ein sun des Güttel Waspalho von Pratz / der da biß Paul Wasansky...

¶ Ich Paul Wasansky / dich mich genant hab ein sun des Güttel Waspalho vñ Pratz / der da war nicht mein Tödtel... ¶ Dehennus des Paul Wasansky. Ich Paul Wasansky / dich dich mit dem Martin Farkas...

6) Jörg MERCKEL, Hexenverbrennung zu Derneburg in der Grafschaft Reinsten (Harz) im Jahre 1555, Norimberk 1555. Zdroj: GNM, sign. HB244

7) Jiřík DAČICKÝ, Flugblatt zur Hinrichtung der Räuber Martin Farkas und Paul Wasansky in Ivančice, Praha 1570. Zdroj: GNM, sign. HB2833

8) Georg KRESS, *Neue Zeitung, nie erhörte abscheuliche und unnatürliche Thaten*, Augsburg 1606. *Ždroj: GNM, HB2834*

Rezidentury Hlavní správy rozvědky v německy hovořících zemích v dochovaných dokumentech

Stations of the Czechoslovak Main Intelligence Service Directorate in German-Speaking Countries

Markéta Těthalová

Abstrakt

Příspěvek popisuje působení československé civilní rozvědky v německy mluvících zemích v období od konce druhé světové války až do pádu komunistického režimu. Pomocí statistických metod zpracování dat studie srovnává československé rezidentury v Německé spolkové republice, Německé demokratické republice, Rakousku a části Švýcarska. Mimo to zkoumá personální obsazení i funkce jednotlivých kádrových příslušníků rozvědky. Práce se věnuje funkčnímu i personálnímu propojení rezidentur a negativům, která s tím mohou být spojena (případ Ladislav Bittman).

Abstract

The study describes the activity of Czechoslovak civil intelligence service in post-war German-speaking countries up until the fall of the Communist regime. Using statistical methods of data processing, various Czechoslovak forward stations (or *rezidenturas*) run in both West and East Germany, Austria and a part of Switzerland are compared. In addition, their personnel is examined along with the assignments of its individual members. The article also deals with the operational and personal links between individual stations and potential defects these links may generate (as was the case of Ladislav Bittman).

Klíčová slova

rezidentura – civilní rozvědky – StB – Československo – NSR – NDR – Rakousko – Švýcarsko

Keywords

Intelligence forward stations – Civil intelligence service – Czechoslovak State Security – Czechoslovakia – West Germany – East Germany – Austria – Switzerland

Činnost československých tajných služeb, československou civilní rozvědku nevyjímaje, se tématem vědeckých prací stává až v posledních několika letech. Není proto tolik prostoru pro srovnání vědeckých přístupů či porovnání dat. Předkládaná studie se pokusí porovnat údaje týkající se rezidentur Hlavní správy rozvědky neboli I. správy Sboru národní bezpečnosti (dále jen SNB)¹ ve čtyřech státech: Spolkové republice Německo (dále jen NSR), Německé demokratické republice (dále jen NDR), Rakousku a Švýcarsku.² Text pracuje s prameny, které se dochovaly k činnosti rezidentur civilní rozvědky, tedy k sídlům československých tajných služeb, jež vznikla v hlavních městech zájmových států a v několika případech i ve velkých obchodních metropolích. Německy hovořící oblast byla zvolena proto, že tento jazyk personálně propojoval jednotlivé rezidentury v místech, která byla komunistickým Československem již tradičně vnímána jako hrozba, především na území NSR. Cílem výzkumu je sledovat personální obsazení rezidentur, kariérní dráhu jejich jednotlivých příslušníků a vzájemné působení rezidentur tak, jak se projevují v dostupných pramenných materiálech.

Časově se práce vymezuje obdobím od konce druhé světové války až do konce roku 1989, tedy dobou, z níž jsou zpřístupněny materiály v Archivu bezpečnostních složek (dále jen ABS). Konkrétně se jedná převážně o personální složky rozvěděčků a takzvaných trojkových svazků, přesněji svazků „řádu 3“, tedy osobních svazků těchto příslušníků I. správy SNB.³

Trojkové svazky byly vedeny na osoby, u nichž Státní bezpečnost (dále jen StB) předpokládala možnost výjezdu do zahraničí. Svazky znamenávaly mimo kádrové posudky samotných pracovníků a členů jejich rodin (stávalo se, že vyjížděli spolu s manželkami), také průběh příprav na pobyt a výjezd samotný.

Další archiválie, ve kterých je možné najít údaje o působení rozvědky, jsou svazky „řádu 1“, tedy objektové svazky, a svazky „řádu 8“, svazky operativní korespondence. Objektové svazky I. správy SNB obsahují informace o jednotlivých osobách či institucích, které byly středem zájmu československé rozvědky. Jedná se o nově rozpracované „objekty“ i o dílčí poznatky již starších akcí. Typický příklad agenturního rozpracování představovaly politické strany či politici sami, státní úřady, centra sdružující emigranty, ale i církevní nebo vědecké organizace. Svazky operativní korespondence přinášejí údaje obecnějšího rázu. Jedná se o materiály, které si vyměňovaly jednotlivé rezidentury (a odbory) s pražskou centrálou. Kromě plánů práce a zhodnocení jejich plnění tak spisy zachycují i podrobnosti ke konkrétním akcím a případům.⁴ Ne všechny prameny jsou ovšem dostupné, část z nich byla skartována.⁵

Strukturu, obsazení a cílení jednotlivých rezidentur je možné zrekonstruovat pouze zkoumáním všech výše zmíněných typů dokumentů. Mimo písemné prameny institucionálního původu lze čerpat i z výpovědí, které sepsali samotní bývalí pracovníci I. správy. K těmto je ovšem potřeba přistupovat obezřetně, protože nejenže paměti prošly silnou autocenzurou, ale navíc jsou jejich autory osoby, kterým byly dezinformace vlastní. Neposledním zdrojem, ze kterého tato práce čerpá, jsou rozhovory vedené rakouským historikem Siegfriedem Beerem s jedním z tzv. defektorů, tedy těch, kteří ze služeb rozvědky přeběhli „na druhou stranu“.⁶

¹ I. správě SNB velel náčelník, který podléhal přímo ministru vnitra. Název organizace se v průběhu let několikrát změnil, stejně jako se proměnila její struktura. Blíže např.: Ústav pro studium totalitních režimů (dále jen ÚSTR), Hlavní správa rozvědky [online], 2008–2016 [citováno dne: 31. 8. 2016]. Dostupné z: <http://www.ustrcr.cz/cs/hlavni-sprava-rozvedky>; Centrum pro dokumentaci totalitních režimů, 1. správa FMV [online], 2008–2016 [citováno dne: 31. 8. 2016]. Dostupné z: <http://www.cdtr.cz/cs/slovník/1-sprava-fmv>.

² V textu nejsou mapovány všechny rezidentury ve Švýcarsku, studie přihlíží pouze k těm, které se nacházely v německy mluvících kantonech.

³ Terminologie používaná I. správou SNB se během let měnila. Pro větší přehlednost je

ve studii využívána převážně ta, která se ustálila koncem osmdesátých let 20. století.

⁴ Dále lze čerpat z informací k jednotlivým odborům, které problematiku německojazyčných zemí zpracovávaly. Zejména se jedná o 37. odbor, Odbor NSR a Rakousko (politické rozvědky), který fungoval v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století. Pro podrobnější pohled na problematiku jsou vhodné například objektové svazky, svazky Správy sledování (IV. správa SNB) a mnohé další.

⁵ Výčet zdrojů samozřejmě není konečný, jako další prameny lze využít směrnice, vyhlášky a materiály, které produkovaly orgány MV, a další podobné dokumenty.

⁶ Ladislav Bittman jiné rozhovory prakticky neposkytoval, zemřel 18. září 2018, ve věku 87 let.

Jak již bylo řečeno, prozatím nevznikla na toto téma žádná souhrnná monografie. Přesto však existuje celá řada studií a publikací českých i slovenských historiků, kteří se tématu věnují (Prokop Tomek, Pavel Žáček, Jerguš Sivoš a další).⁷

Studie se zabývá následujícími městy, která sloužila za sídla rezidentur: Berlín (NDR), Berlín (NSR), Bonn, Frankfurt nad Mohanem, Vídeň, Salzburg, Bern.

Rezidentura, místo činu

Zastupitelské úřady a velvyslanectví se jen hemží tajnými agenty a spolupracovníky tajných služeb – klišé, nebo fakt? V případě československé civilní rozvědky rozhodně pravdivá informace: za své sídlo, tedy rezidenturu,⁸ si zpravidla zvolila zastupitelský úřad v dané zemi. Jednak šlo o uzavřený ostrov na území cizího státu, kde měli zastupitelé výsadní postavení a diplomatičtí pracovníci zde disponovali i imunitou. Rovněž mohli využít úřad i jako součást vlastní infrastruktury. Nebylo třeba složitě konstruovat nové zástěrky a budovat systém, když zde již jeden oficiálně povolený fungoval. Jednotliví pracovníci tak působili v rámci legalizačního krytí zpravidla jako zaměstnanci zastupitelského úřadu, či na pozici samotných diplomatických pracovníků. Tuto práci reálně vykonávali, ale zároveň nesměla časově omezovat jejich hlavní působení. Funkce také měla umožňovat budování široké sítě společenských vztahů.⁹ Jako další legalizační krytí se využívaly pozice na ministerstvu zahraničních věcí a ministerstvu zahraničního obchodu.

Ne vždy ale zahraniční zastoupení existovalo již od začátku. To je pří-

klad Německa, přesněji Berlína. Jak je všeobecně známo, po druhé světové válce bylo Německo, respektive Berlín, rozděleno do čtyř okupačních zón: americké, britské, francouzské a sovětské. Zastupitelský úřad však zpočátku nevznikl ani v jedné z nich. Prvním zastoupením československého státu tak byla Československá vojenská mise u Spojenecké kontrolní rady v Německu.¹⁰ Svoji činnost zahájila v Berlíně dne 8. ledna 1946 v prostorách na Limonenstraße 27.¹¹ Mise se svým diplomatickým statutem suplovala činnost ambasády, a to včetně diplomatických privilegií.¹² Po vzniku NDR následovalo i zřízení samostatného diplomatického zastoupení, uznaného východoněmeckou vládou. Jako první československý vyslanec ve východním Berlíně působil Otto Fischl, který byl později popraven v procesu s Rudolfem Slánským.¹³

V Bonnu vzniklo československé diplomatické zastoupení až po navázání diplomatických styků mezi Československou socialistickou republikou a NSR, tedy počátkem sedmdesátých let 20. století (přesněji na základě Pražské smlouvy z 11. prosince 1973).¹⁴ Spolu s ním vznikla i další rezidentura československé civilní rozvědky.

Do té doby v západním Německu působila ale i další, ačkoli ne tak významná rezidentura. Byla zřízena ve Frankfurtu nad Mohanem u československého obchodního zastoupení. Ve Frankfurtu se také mezi lety 1945 a 1949 nacházel československý generální konzulát.¹⁵ Přestože čes-

¹⁰ Spojenecká kontrolní rada vznikla na základě prohlášení vlád Velké Británie, Spojených států amerických, Sovětského svazu a prozatímní vlády Francouzské republiky vydaného 5. května 1945. Spojenci v tomto prohlášení vyzvali šestnáct států OSN k vytvoření vojenských misí v Německu. Mise následně vznikly na konci roku 1945 a v prvních měsících roku následujícího. Zpočátku byly kapacitně omezeny: maximem bylo pouze deset osob. Viz: Ministerstvo zahraničních věcí České republiky: *Diplomatická zastoupení v Německu. Historický přehled* [online], 2008 [citováno dne: 28. 2. 2016]. Dostupné z: http://www.mzv.cz/berlin/cz/o_velvyslanectvi/historie_naseho_zastoupeni_v_nemecu/diplomaticka_zastoupeni_v_nemecu.html.

¹¹ Sídlo vedoucího mise bylo na cca dvacet minut chůzí vzdálené Podbielski Allee 54.

¹² Jindřich DEJMEK, *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století*, Praha 2002, s. 352.

¹³ *Tamtéž*, pozn. č. 76, s. 66.

¹⁴ Vstoupila v platnost 19. července 1974 a vyšla ve Sbírce zákonů ČSSR jako předpis č. 94/1974 Sb., o Smlouvě o vzájemných vztazích mezi ČSSR a NSR.

¹⁵ Další generální konzuláty byly v Baden-Badenu, Mnichově a Hamburku. Viz: J. DEJMEK, *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století*, s. 352–354. Zatímco o posledních dvou jmenovaných prameny občas hovoří v souvislosti s existencí

⁷ Výběrové: Prokop TOMEK, *Rozvědka ministerstva vnitra*, in: Securitas Imperii: sborník k problematice bezpečnostních služeb, 2006, s. 158–159; Pavel ŽÁČEK, *Vzestupy a pády Bohumíra Molnára*, in: Oči a uši strany. Sedm pohledů do života STB, Šenov u Ostravy 2005; Jerguš SIVOŠ, *Elza Krejčírová-Čermáková, žena v operativě ŠtB*, Paměť a dějiny. Revue pro studium totalitních režimů 4, 2013, s. 78–85.

⁸ Termín převzatý z ruštiny. Viz: Nigel WEST, *Historical Dictionary of British Intelligence*, Scarecrow Press 2014, s. 504.

⁹ Ladislav Bittman ve svých pamětech zmiňuje úvodní briefing, který obdržel po příjezdu do východního Berlína: „Prvních pár týdnů ti nedám žádný zpravodajský úkoly, chci, aby ses důkladně seznámil s východním i západním Berlínem. S velvyslancem jsem dojednal, že oficiálně budeš pracovat jako zástupce kulturního atašé. Ale nic se neboj, to tě příliš nezaměstná.“ Viz: Ladislav BITTMAN, *Špionážní oprátky*, Praha 1992, s. 69.

koslovenský stát západní Německo de iure neuznával, akceptoval ho jako obchodního partnera a tato možnost krytí byla nejpodobnější struktuře rezidentur náležejících k zastupitelským úřadům.

V osobních evidenčních kartách ke svazkům „3. řádu“ se vyskytují i záznamy o výjezdech na rezidenturu v NSR Hamburk, jednalo se však jen o čtyři osoby,¹⁶ u kterých je Hamburk uváděn na místě rezidentury. Navíc další prameny (například samotné „trojkové svazky“) toto jejich působení nepotvrzují a řadí je k Frankfurtu nad Mohanem. Kloním se tedy k názoru, že se nejednalo o skutečnou rezidenturu civilní rozvědky, ale o jakési detašované pracoviště. Další možností je, že dané osoby působily sice v Hamburku, ale na rezidentuře Zpravodajské správy Generálního štábu Ministerstva národní obrany (ZSGŠ), což byla vojenská rozvědká komunistického Československa. Pokud tito lidé nepůsobili na některé další, pro studii relevantní rezidentuře, nebyli pro účely této studie zahrnuti do statistiky.¹⁷

Mezi důležité oblasti pro československé tajné služby patřilo i Rakousko a Švýcarsko. Začneme Rakouskem, které bylo vítěznými spojenci rozděleno na čtyři okupační zóny (a to opět včetně hlavního města). Tento stav trval až do roku 1955, kdy byla znovu obnovena rakouská státní suverenita. Vídeň představovala ráj pro tajné služby nejen Československa, ale i další státy (opět nejen) východního bloku. Místní rezidentura československé rozvědky se stala jednou z nejpočetnějších a odborníci i veřejnost často usuzují, že byla tou nejvýznamnější. Pro toto tvrzení ale zatím nejsou přesně zpracovaná data. Je ovšem nutné rovněž problematizovat soud, že hlavním faktorem pro hodnocení významu rezidentury je její velikost. Četnost pracovníků rakouských rezidentur částečně ovlivňovalo o to, že až do sedmdesátých let obstarávaly agendu týkající se i NSR (viz dále). Možná i proto byla dosud jedné z nich, té vídeňské, věnována v odborné literatuře největší pozornost.¹⁸ Předkládaná studie se pokusí rozšířit

rezidentury (viz dále), Baden-Baden se v mnou prostudovaných archivních materiálech neobjevil.

¹⁶ Historik Hubert Ondra mluví až o osmi, ovšem bez bližší specifikace osob. Viz: Hubert ONDRA, *Rezidentura Vídeň v 50. letech*, in: Kolektiv autorů, *Aktivita československých zpravodajských služeb v Rakousku v letech 1945–1989* (rukopis).

¹⁷ Další možností je, že by daní pracovníci působili u konzulátu v britské okupační zóně, který se právě v Hamburku nacházel. Prozatím se to nepodařilo pramenně ověřit.

¹⁸ Viz tři mezinárodní konference *Činnost československých zpravodajských služeb*

dostupné poznatky o komparaci německojazyčných rezidentur, přesto ani potom nebude snadné říci, zda ta vídeňská skutečně hrála nejdůležitější roli.¹⁹ Je ovšem možné, že toto tvrzení je založené na pocitech získaných z četby pamětí Ladislava Bittmana, který sloužil jak ve východním Berlíně, tak na rezidentuře ve Vídni. On sám sice rakouskou metropoli považoval za významnou, doslovně však netvrdil, že by byla důležitější než Berlín. Objevuje se zde ovšem zajímavé stanovisko jiného pracovníka rezidentury, Františka Kaluschy, který podle Bittmana jeho příjezd do Berlína komentoval slovy: „*Tý jsi musel v Praze spáchat nějaké hnusné politické zločin. Sem, do východního Berlína, jdou lidi z trestu nebo do penze. Kdyby mi zejtra nabídlí Mongolsko, tak to okamžitě beru. Jezdit na velbloudech je furt lepší, než tady po večerech poslouchat Součka a po večeri Ulbrichta. Proč jsi se neprotlačil do Vídně?*“²⁰ Vzhledem k tomu, že mezi laickou veřejností je Ladislav Bittman tím, kdo reprezentuje vídeňské rozvědky, může domněnka o důležitosti Vídně pocházet i z tohoto zdroje.

Druhé sídlo československé civilní rozvědky v Rakousku vzniklo neda-leko hranic s NSR, v Salzburgu. Už při letmém pohledu na minimální obsazenost rezidentury je patrné, že nehrála v žádném případě vůdčí roli a je na místě položit si otázku, zda se skutečně jednalo o rezidenturu v klasickém slova smyslu, či zda nešlo jen o jakési „detašované“ pracoviště vídeňského centra. V personálních kartách jednotlivých kádrových příslušníků je zaneseno jako rezidentura Salzburg, avšak jejich počet je tak minimální, že to vede k pochybám. Vzhledem k tomu, že v kádrových rozkazech jsou pracovníci převelováni doslovně na „rezidenturu“, a datum přemístění odpovídá nástupu do Salzburgu, a zároveň jsou tyto údaje potvrzeny v trojkovém svazku, počítám v této studii s faktickou existencí

v Rakousku v letech 1945–1989, které spolupořádaly rakouský Ludwig Boltzmann Institut für Kriegsfolgenforschung, slovenský Ústav paměti národa (dále jen UPN), ÚSTR a Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS).

¹⁹ Jedinou možností komparace je stále nekompletní databáze obsazení rezidentur Hlavní správy rozvědky, která je přístupná na webových stránkách ÚSTR. Pouhým pohledem na obsazenost rezidentur nelze skutečně říci, že by ta vídeňská byla nejvýznamnější. Viz: ÚSTR, *Bezpečnostní aparát ministerstva vnitra (ministerstva národní bezpečnosti). Rekonstrukce rezidentur Hlavní správy rozvědky (I. správy SNB)* [online], 2008–2016 [citováno dne: 12. 3. 2016]. Dostupné z: <http://www.ustrcr.cz/cs/bezpecnostni-aparatu-mv#rezidentoo>.

²⁰ Jazyková podoba pamětí nebyla záměrně upravena. Viz: Ladislav BITTMAN, *Špionážní oprátky*, Praha 1992, s. 71.

salzburského centra, které odlišují od rezidentury ve Vídni.²¹ I díky své poloze hrál Salzburg pro rozvědku významnou roli při získávání informací týkajících se Západního Německa. Stejnou funkci měla ostatně i rezidentura ve Vídni.²²

Totožný princip ověření jako u Salzburgu byl použit i v případě švýcarské rezidentury v Curychu, kde se prozatím podařilo dohledat s jistotou pouze jednu osobu zde působící, což potvrdila i komparace s kádrovými rozkazy. Pokud ale nahlédneme přímo do trojkového svazku, z popisu práce zjistíme, že se v daném případě jednalo o jednotlivce přiděleného ke generálnímu konzulátu, nikoli o samostatnou rezidenturu.²³

Příslušník přidělený do Curychu se měl zodpovídat rezidentuře v Bernu. To bylo jediné sídlo československé civilní rozvědky v německých kantonech. Nefungovalo ale po celé sledované období, později jej totiž vystřídala rezidentura ve frankofonní Ženevě, která však podle dosavadních dostupných údajů nečítala ani poloviční počet stálých příslušníků oproti rezidentuře v Bernu.²⁴

„Vytěžení“ personálního spisu

V oblasti personálního obsazení jednotlivých německojazyčných rezidentur je na místě věnovat pozornost okolnostem služebních postupů a konců i samotnému působení příslušníků rozvědky, tedy také zaměstnanců ministerstva vnitra (dále jen MV), zachycených v jednotlivých personálních spisech. Jejich struktura se v průběhu let drobně měnila, ale přesto jejich zásadní části zůstaly stejné. Z tohoto typu pramene můžeme vyčíst údaje

týkající se rodinného zázemí a původu²⁵ jednotlivých pracovníků, průběh služby i různá opatření, jako byly pochvaly či naopak napomenutí.²⁶

Struktura spisu je jednoduchá – obsahuje zpravidla Zvláštní dotazník MV, vydávaný Správou kádrů pro potřeby potenciálních žadatelů o přijetí do služebního poměru v SNB. Tento typ dokumentů zpravidla obsahuje relevantní data k profesní historii dotyčných osob.²⁷ Je zde uvedeno jméno a příjmení, datum a místo narození, národnost, státní občanství, rodinný stav, popřípadě také informace o manželce/manželovi a její/jeho rodině.²⁸ Dále bylo nutné uvést sociální postavení dotazovaného s tou poznámkou, že straníci své sociální postavení určovali ke dni vstupu do Komunistické strany Československa (dále jen KSČ). V dotazníku rovněž nalezneme list předchozích zaměstnavatelů i kolonky pro veškeré navštěvované školy a nejvyšší dosažené vzdělání. Zajímavostí je, že ve sledovaném vzorku počet vysokoškolsky vzdělaných příslušníků nepřevyšuje počet těch, kteří zakončili své vzdělání výučním listem či maturitou. V případě vídeňské rezidentury tvoří naprostou většinu, přičemž poměr mezi vyučenými a středoškoly je přibližně 1:1. Velká část později vysokoškolsky vzdělaných si své znalosti navíc doplňovala postupně, v rámci stranických škol. Narazíme tak na příslušníka, který se původně vyučil kominíkem,

²⁵ Se stejnými údaji počítají například statistické přehledy I. správy. Viz: ÚSTR, Roční statistické zprávy o stavech, složení a kvalitě příslušníků I. správy FMV/SNB [online], 2008–2016 [citováno dne: 31. 8. 2016]. Dostupné z: <http://www.ustrcr.cz/cs/statisticke-zpravy-stav-slozeni>.

²⁶ Každý personální spis je označen archivním číslem, pod kterým jej lze také snadněji vyhledat, protože se velmi často stává, že pro ministerstvo vnitra pracovalo více osob stejného jména. Pokud jde o nějaký úvodní list, který by byl pro všechny spisy totožný, tak můžeme vesměs mluvit o obsahu spisu – přesto ani to není pravidlem. Generalizovat počet stran je také obtížné, přesto však lze říci, že u pracovníků rezidentury se v zásadě nesetkáváme se spisy, které by měly méně než 100 stran. Spíše se vyskytují spisy obsáhlejší, často přes 350 stran.

²⁷ Československá civilní rozvědká byla jednou ze složek StB, která byla formální složkou SNB, avšak přímo jí řídily rozkazy a nařízení ministra vnitra. Kromě ní patřily mezi hlavní složky StB ještě kontrarozvědká a vojenská kontrarozvědká, která pod správu StB přešla až v roce 1951. Více se počátečním letům StB věnuje např. Karel KAPLAN, *Nebezpečná bezpečnost*, Praha 1999.

²⁸ Hned na úvodní straně bylo také třeba vyplnit údaje týkající se rodiny dotyčného v období před rokem 1945. Nalézají se zde také údaje o tom, zda má dotyčný příbuzné v zahraničí a případně kde. Samozřejmostí bylo vyplnit i vztah k uvedeným osobám – zda se stýkali či nikoli.

²¹ Například Jiří Karbus KUCHAR. Viz: ABS, *Kádrové rozkazy náčelníka I. správy MV – ročník 1960* [online], 2008–2013 [citováno dne: 12. 3. 2016]. Dostupné z: http://absr.cz/data/pdf/knihy/KRNS1/KRNS1_1960.pdf; ABS, f. Hlavní správa rozvědky (I. správa), ev. č. 38986.

²² Hubert ONDRA, *Činnost vídeňské rezidentury československé rozvědky do roku 1955, sonda do vývoje čsl. rozvědné služby v letech 1945–1955*, Brno 2014. Diplomová práce. Filozofická fakulta Masarykova univerzity.

²³ Jaromír Lomský LUKAVSKÝ. Viz: ABS, *Kádrové rozkazy náčelníka I. správy MV – ročník 1959* [online], 2008–2013 [citováno dne: 12. 3. 2016]. Dostupné z: http://absr.cz/data/pdf/knihy/KRNS1/KRNS1_1959.pdf; ABS, f. Hlavní správa rozvědky (I. správa), ev. č. 38833.

²⁴ Čtyřicet kádrových příslušníků na rezidentuře v Bernu a šestnáct příslušníků na rezidentuře v Ženevě.

ale nakonec sám s titulem JUDr. na vysoké škole přednášel.²⁹ Najdou se samozřejmě i jedinci bez ukončeného středního vzdělání či dokonce bez vyučení. Nejedná se ale o výraznou skupinu.

Ve formuláři samozřejmě nechyběla ani otázka na členství v KSČ, Československém svazu mládeže (ČSM), Revolučním odborovém hnutí (ROH) či dalších organizacích, anebo dotaz ohledně náboženského vyznání. Následovaly údaje o vojenské službě, zda dotyčný obdržel nějaká čestná uznání či vyznamenání. Dotazník cílil i na fakta týkající se případných pobytů v zahraničí, dále na činnost respondentů za druhé světové války či jazykové schopnosti dotyčného příslušníka. V rámci výzkumu se potvrdil předpoklad, že řada rozvědků staršího data narození si osvojila jazykové znalosti během nuceného nasazení v období druhé světové války. Ti, kteří ale němčinu neovládali, docházeli na interní jazykové kurzy. Ostatně i osvědčení z jazykových zkoušek jsou součástí personálního spisu daného příslušníka. O (ne)efektivitě kurzů vypovídá množství jejich absolventů, kteří odjížděli na rezidenturu jazykově nevybaveni. V jednom případě dokonce došlo ke vzniku milostného poměru mezi vzdělávajícím se pracovníkem a jeho lektorkou. To údajně negativně ovlivnilo jejich pracovní výkony, a proto museli oba vysvětlovat svou situaci nadřízeným.³⁰

Nedílnou součástí dotazníku byl i vlastnoručně psaný životopis (strojopis je výjimkou). Stejně jako u dotazníků také zde se setkáváme s větším množstvím originálů (životopis je nejčastěji opakovaný dokument).³¹ Ve spisech se dále nalézá služební přísaha, veškeré prověrky, které byly na dotyčného provedeny, lustrace rodinných příslušníků a nejbližších osob. Tyto prověrky bývaly velmi podrobné, obsahovaly informace týkající se třídního původu, politické příslušnosti, zaměstnání, vztahu ke státnímu zřízení, majetkovým poměrům, stykům a pověsti. Posudky vypracovávali straničtí kolegové, nadřízení, ale i sousedé či známí. Pro účely této práce ale posudky nehrají takovou roli – většinou se z nich nedozvídáme nic

nového, co by již nebylo patrné z životopisu nebo dotazníku. Posudky ve spisech týkajících se rezidentur zněly vesměs pozitivně. Kdyby posudek nedopadl kladně, nedostala by se dotyčná osoba k tak důležité práci, jako bylo působení na I. správě.³²

Stěžejní jsou pro badatele data o služebním postupu, veškerá přemístění z jednoho odboru na druhý nebo udělené dovolené. Pro dataci výjezdu je zásadní i výše platového ohodnocení.³³ Vyjmenované informace bývají uvedeny jak v samostatných formulářích, tak v závěrech ostatních dokumentů a odůvodněních pro jednotlivá ocenění nebo služební přesuny. Je ovšem třeba vše pečlivě kontrolovat, protože data a místa se často odlišují. Mimo kontrolu v rámci samotného spisu se nabízí i možnost kontroly s kádrovými rozkazy.³⁴

K nejdůležitějším informacím patří ty, které se týkají působení příslušníků rozvědky na různých rezidenturách. Z těchto materiálů získá badatel informace o délce pobytu a působení na rezidentuře neboli legalizačním úřadě, což bylo krycí zaměstnání příslušníků rezidentury. Pochopitelně jejich delší nepřítomnost ve státě mohla být podezřelou, proto potřebovali dostatečné krytí. Toto opatření se uplatňovalo také pro hypotetické účely zmatení „západního nepřítele“. Pokud není v personálním spise pobyt přímo časově specifikován, lze jej odhadnout z platového výměru: za pobyt v zahraničí dostávali příslušníci dvojnásobek, stejně tak i dvojnásobná odpracovaná doba se jim započítávala při výměře starobního důchodu.

Z vložených listin je většinou jasné i datum ukončení pracovního poměru příslušníka. Doložena bývá například zdravotní dokumentace,³⁵ získání řídicího oprávnění nebo údaje o sňatku či rozvodu. Není neobvyklé, že přílohou jsou i (foto)kopie rodných listů či výpisy z matriky. Konečně spisy obsahují rovněž jednu či více fotografií.

²⁹ Jozef Vormá HOLMAN. Viz: ABS, f. Personální spisy ministerstva vnitra (dále jen Personální spisy MV), ev. č. 3822/32 (Jozef Vormá).

³⁰ ABS, f. Personální spisy MV, ev. č. 2559/28 (František Kaluscha).

³¹ Je pravděpodobné, že jej příslušníci museli za svou kariéru u MV (SNB) psát pravidelně a životopisy byly potom založeny k sobě do jednoho spisu. Je dokonce možné, že si příslušníci uchovávali jakýsi vzor životopisu, který obměňovali – i když se změnil písmo, sloh i obsah zůstávaly velmi podobné, nikoli však zcela totožné. Okolnosti, za kterých jednotlivé verze životopisů vznikaly, nejsou vždy zjištělné (chybějící data apod.).

³² Pokud je zdvojené, jedná se o zahraniční výjezd.

³³ Dostupné jsou na webových stránkách ABS. Další korekci je možné provést v rámci výše jmenovaných pramenů, kde se také informace týkající se personálních změn vyskytují, i když ne v takto strukturované podobě. V neposlední řadě se nabízí osobní evidenční karty.

³⁴ Ne vždy je badateli zpřístupněna.

Personální obsazení německojazyčných rezidentur

Pro potřeby studie byla výše zmíněná data harmonizována, tedy převedena do nejpravděpodobnější a číselně zpracovatelné formy. Pokud některý z pracovníků působil v zahraničí ještě po konci roku 1989 a údaje o ukončení jeho služby nejsou dostupné,³⁶ je počítáno s harmonizovaným datem návratu 31. prosince 1989. Stejně bylo postupováno v případech, že se výjezd uskutečnil v druhé polovině osmdesátých let 20. století a data o návratu nebyla dohledatelná. I tehdy bylo použito datum návratu 31. prosince 1989. Obdobný postup byl rovněž zvolen v případech, že zjištěné údaje nebyly kompletní, a nedovolovaly tak statistickou analýzu. Pokud další indicie nenaznačují jinak, v případě, že je znám pouze rok, počítá studie s datem 1. ledna daného roku. Výpovědní hodnota statistiky není harmonizací dat narušena, přesto byla vynaložena maximální snaha tyto formy harmonizace eliminovat a údaje doplnit pomocí dalších zdrojů. V případě že není znám pouze den v měsíci, počítá studie s prvním dnem daného měsíce.

Jak již bylo řečeno, ne vždy mají archivní materiály dostatečnou vypovídací hodnotu, aby bylo možné přesně zjistit všechny požadované údaje, zejména místo působení daného příslušníka a časové rozmezí jeho pobytu. Dilem je to způsobeno torzovitostí archiválií, dílem nepřesnostmi v záznamech, které byly často pořizovány až zpětně, při pokusech doplnit informace do karet a spisů. To se konkrétně projevuje například u výskytu označení „Německo“ bez bližšího udání, zda se jedná o západního či východního nástupce poválečného státu.³⁷ Častěji se vyskytují problémy se specifikací města působení: rovněž nastaly v případě Německa, kdy bylo v archivních spisech zaneseno pouze působení v NSR i NDR.³⁸ Opakované problémy s určením místa se vyskytly v případě Berlína, kde v jednu dobu sídlily československé tajné služby jak civilní, tak vojenské rozvědky, navíc na obou stranách železné opony. Identifikace místa „Berlín“ se tak stala hrubě nedostačujícím a pro potřeby studie byla kategorie „Berlín“

ponechána v uvozovkách. Ti příslušníci, u kterých existovalo podezření, že působili v rámci vojenské rozvědky, byli ze studie vyřazeni.

Celkově se dohledalo 489 osob³⁹ na sedmi rezidenturách z německé jazykové oblasti (viz graf). Součet výjezdů na jednotlivé rezidentury neodpovídá tomuto číslu z prostého důvodu: nezdědka docházelo k tomu, že jeden příslušník působil postupně na více rezidenturách. Do statistiky byl ale započten jako osoba pouze jednou. A při hodnotách pro jednotlivé rezidentury potom také rovněž jednou, opakované výjezdy započteny nebyly. Těchto 489 osob uskutečnilo dohromady 633 výjezdů na „německé“ rezidentury. Do statistiky nebyly zahrnuty informace o výjezdech na rezidentury z jiných jazykových oblastí.

Podíváme-li se tedy přímo na tyto počty příslušníků na jednotlivých lokacích, v Rakousku se jedná o 229 osob ve Vídni a 13 lidí v Salzburgu, tedy dohromady 242 příslušníků. Západní Německo „hostilo“ celkově 203 rozvědků. Z toho 39 osob působil v Západním Berlíně, 101 osob v Bonnu a 52 ve Frankfurtu nad Mohanem. U jedné osoby se nepodařilo přesné místo působení zatím identifikovat. S tím souvisí i čtyřicet příslušníků, kteří pracovali v „Berlíně“, jednoho lze lokalizovat v „Německu“. Další osamocený působil v NDR, tedy s nejvyšší pravděpodobností přímo ve východním Berlíně. Tam byla vyslána téměř sedmdesátka členů rozvědky. Jiná rezidentura v NDR není známá. Poslední zemí zařazenou do této studie je Švýcarsko, respektive jeho německé kantony. Pro úplnost ale uvedu i celková, zatím dostupná čísla. V celém Švýcarsku působil 59 příslušníků a z toho 41 na rezidentuře v hlavním městě Bernu. Ačkoliv bývá uváděn jako působiště i Curych, rezidentura se tam nenacházela a tamní příslušníci spadali pod gesci Bernu. Druhé samostatné centrum rozvědky bylo až v Ženevě. Na tamní rezidenturu podle archivních pramenů vycestovalo šestnáct osob. U dalších dvou příslušníků nebylo prozatím přesnější působiště identifikováno.⁴⁰ Celkově je ale patrné, že rezidentura v Bernu, která fungovala již od padesátých let, nedosahovala takové velikosti, jako tomu bylo v Německu nebo Rakousku.

Na první pohled je vidět výrazný rozdíl v personálním obsazení mezi rezidenturou ve Vídni a ostatních městech, který nahrává výše zmiňované-

³⁶ Údaje nejsou vyplněné na kartě a je evidentní, že pobyt přesáhl danou hranici; údaje jsou cenzurované, což znamená, že pobyt se protáhl až do období, o němž ABS ze zákona nemůže badatele informovat (zákon č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů).

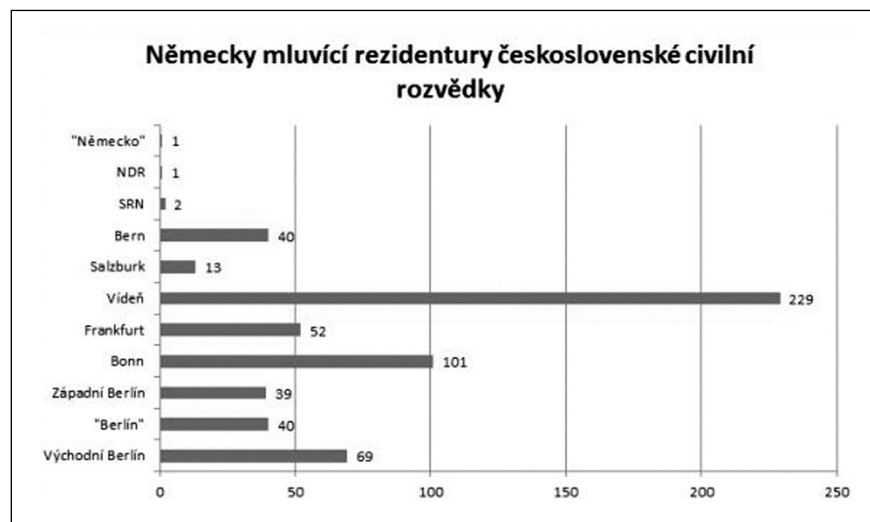
³⁷ Komparací dalších pramenů se většinou daří pobyt přesně lokalizovat. Z celého souboru zkoumaných dat to nebylo možné určit jenom v jednom případě.

³⁸ Dva, respektive jeden případ.

³⁹ Základem byla rešerše osobních evidenčních karet, na kterou navazovala četba vybraných personálních spisů, trojkových svazků a operativní korespondence.

⁴⁰ Stejně jako kádroví příslušníci působilí v Ženevě, byli z celkové statistiky vyřazeni.

mu tvrzení o její výjimečnosti a významu. Je třeba ale vzít v úvahu fakt, že na rozdíl od nejsilnější západoněmecké rezidentury v Bonnu existovala ta vídeňská o více než dvacet let déle a z toho plyne i větší počet pracovníků. Ve statistickém porovnání od roku 1974, tedy po odečtení výjezdů za léta, kdy rezidentura v Bonnu neexistovala, se do Vídně uskutečnilo 99 samostatných výjezdů,⁴¹ zatímco do Bonnu 113. Tvrzení o vídeňské rezidentuře jako o personálně silnější, a tím i významnější, by bylo zavádějící.

Jak již bylo řečeno, celkové srovnání všech rezidentur není prozatím, vzhledem ke stavu výzkumu, možné. Pokud se ale zaměříme pouze na určitý časový úsek, můžeme získat alespoň orientační přehled vypovídající o tom, nakolik jsou zde prezentovaná kvantifikovaná data významná či nikoli. Pro toto porovnání jsem zvolila nejmladší sledované období, tedy rok 1989. Zjištěné informace porovnávám s údaji z přehledu, který je uveřejněn na webových stránkách Ústavu pro studium totalitních režimů, a který přináší údaje k datu 17. listopadu 1989.⁴² Vybírám tedy pouze ty

⁴¹ Jako referenční datum bylo vzato 19. července 1974. Započítáni jsou ti pracovníci, kteří tehdy byli přítomni na vídeňské rezidentuře nebo na ni vycestovali po tomto datu.

⁴² Rovněž by bylo možné srovnávat se studií Martina Slávika a Michala Mikloviče, kteří

platné ke stejnému datu.⁴³ Celkově je zde uvedeno 264 osob působících v zahraničí na rezidenturách. Z toho, pokud mluvíme o německojazyčných rezidenturách, se nacházelo 21 osob v Bonnu, jedna osoba v Bernu, sedm osob v Berlíně a osmnáct osob ve Vídni. Dohromady tvořily 14 % z celkového počtu obsazených míst. Bonn byl dokonce personálně nejsilnější rezidenturou vůbec, druhé místo zaujímal právě Vídeň. Pokud bychom pracovali se součtem všech pozic v Západním Německu, mělo by nad ostatními státy výrazně navrch a předčil by ho pouze ideologický „nepřítel číslo jedna“, Spojené státy americké (opět v součtu). Při pohledu na samostatné rezidentury vidíme, že na dalších nejvíce obsazovaných příčkách se umístily rezidentury ve Washingtonu (patnáct osob), Londýně (čtrnáct osob), Paříži a New Yorku (jedenáct osob), Pekingu (deset osob) a Tokiu (devět osob).⁴⁴ Toto obsazení je navíc o to významnější, že velkou část kádrových pracovníků tvořili operativní pracovníci politické rozvědky (37. odbor, odbor Evropa)⁴⁵ a příslušníci odboru zahraniční kontrarozvědky, ideodiverze a emigrace (26. odbor).⁴⁶ Další odbory, které měly v roce 1989 na rezidenturách své zastoupení, byly například 50. odbor

přinesli přehled obsazení rezidentur hlavní správy rozvědky ke 12. dubnu 1989. Miklovič a Slávik porovnáním Seznamu míst na čs. zastupitelských úřadech a Plánu střídání KP 1989–1990 dohledali obsazení celkem 38 rezidentur v 35 státech. Z toho pět osob se nacházelo v Západním Berlíně, devatenáct v Bonnu a šestnáct ve Vídni. Viz: Michal MIKLOVIČ – Martin SLÁVIK, *Obsazení rezidentur rozvědky v roce 1989*, Paměť a dějiny 2, 2010, s. 83–93.

⁴³ S počty v tabulce ÚSTRu se shodují. Viz: ÚSTR, *Hlavní správa rozvědky SNB – I. správa SNB* [online], 2008–2013 [citováno dne: 1. 10. 2016]. Dostupné z: <http://www.ustrcr.cz/cs/hlavni-sprava-rozvedky-snb-isprava>.

⁴⁴ Další města jsou: Brusel, Řím, Damašek, Káhira (7 osob); Caracas (6 osob.); Bělehrad a Dillí (5 osob); Moskva, Ženeva, Lisabon, Haag, Stockholm, Nikósie, Montreal, Mexiko, Alžír, Teherán, Djakarta (4 osoby); Madrid, Tirana, Bogota, Buenos Aires, Ammán (3 osoby); Athény, Budapešť, Sofie, Bukurešť, Brasília, Havana, Bagdád, Addis Abeba, Tripolis, Luanda, Fenjan, Phnompenh (2 osoby); Oslo, Kodaň, Varšava, Istanbul, Ottawa, Lima, Managua, Ankara, Islámábád, Kábul, Harare, Maputo, Tunis, Nairobi, Lusaka, Lagos, Aden, Vientiane, Hanoj, Sydney (1 osoba). Viz: ÚSTR, *Hlavní správa rozvědky SNB – I. správa SNB* [online], 2008–2013 [citováno dne: 1. 10. 2016]. Dostupné z: <http://www.ustrcr.cz/cs/hlavni-sprava-rozvedky-snb-isprava>.

⁴⁵ 1. oddělení bylo zaměřeno na NSR a Západní Berlín a 2. oddělení na Rakousko a Švýcarsko.

⁴⁶ Podrobný rozpis obsazení je dostupný ve statistickém přehledu na webových stránkách ÚSTRu či v přehledné tabulce ve studii Mikloviče a Slávika.

(odbor spojení – rádio, šifra, kurýrní služba) a 69. odbor (operativní odbor vědeckotechnické rozvědky), přičemž německojazyčnými zeměmi se zabývalo jeho 1. oddělení.⁴⁷

V personálním obsazení rezidentur výrazně převažují muži. Ženy jsou ve vybraném vzorku zastoupeny pouze sedmi procenty (35 žen z celkového počtu 489 kádrových příslušníků).⁴⁸ Tento jev je snadno vysvětlitelný tím, že na rezidenturách působily převážně v kancelářských pozicích, tedy jako písařky a sekretářky, kterých nebylo tolik potřeba. Jmenované pozice příslušnice nezastávaly pouze pro rezidenturu, ale i v rámci své „legalizace“, tedy krytí: na stejném místě pracovaly i například pro zastupitelský úřad, který je oficiálně zaměstnával.

Velká část žen vycestovala s manželem (a někdy i s dětmi). Není ale pravidlem, že by všechny ženy doprovázely své muže na cestě do zahraničí automaticky působily na rezidentuře nebo na zastupitelském úřadě. Vyjížděly i bez toho, že by tam vykonávaly nějaké zaměstnání. V personálním spise se tyto informace většinou neobjevují (i když kádrové posudky manželek součástí spisu zpravidla jsou), ale například v tzv. trojkových svazcích nalezneme protokoly o proškolení manželek, i když potom žádnou funkci nezastávaly.⁴⁹

Pokud příslušnice vycestovaly samy, byly (jako například ve Vídni) ubytovány spolu s ostatními zaměstnanci rezidentury, respektive zastupitelského úřadu. Některé z nich takovou situaci těžko zvládaly, jak lze doložit minimálně na jednom příkladu, kdy se kádrová příslušnice rezidentury ve Vídni pokusila o sebevraždu. Jak sama uvedla v dopise na rozloučenou a jak přiznali i její nadřízení v následném hodnocení, byly motivem smutného činu podmínky na rezidentuře. Konkrétní „soudružka“ měla výborné služební hodnocení, byla bezdětná, vdova a žila relativně osamělým životem. Společnosti se spíše stranila, chodila jen do kina, přičemž nedlouho před zmíněným pokusem o sebevraždu ji při návratu z biografu zastavil na vrátnici kolega a zpravodajsky ji „vytěžoval“: ptal

se jí, kam šla, co viděla apod. Od té doby se dotyčná bála chodit i do kina. Cítila, že ji někdo sleduje nebo odposlouchává. Z dostupných údajů není možné určit, nakolik měla tento pocit oprávněně, ale už jen místo, kde se pohybovala, bylo nestandardní a podobných podnětů plné. Ačkoli tento pokus o sebevraždu nebyl úspěšný, dostalo se jí včasné první pomoci a podle lékařské zprávy tento pokus nepřinesl žádné vážné zdravotní následky, byla po propuštění z lékařské péče přerazena na méně náročnou práci. I tak ale počátkem roku 1962 požádala o propuštění ze služeb SNB, kterému její nadřízení vyhovělo.⁵⁰

Zajímavá je i otázka, jak dlouho pobývali pracovníci na zkoumaných rezidenturách. Pokud se zaměříme na první výjezdy,⁵¹ zjistíme, že průměrná délka pobytu činila 35 měsíců, tedy téměř tři roky. Minimální doba pobytu se pohybovala v řádu dnů, ale maximální činila úctyhodných 94 měsíců, tedy necelých osm let. V tomto konkrétním případě se jednalo o příslušníka, který ve Vídni nejprve studoval vysokou školu,⁵² a až posléze nastoupil do služeb československé civilní rozvědky. V kontaktu s bezpečnostními složkami byl ale již dříve a například informoval o průběhu srpna 1968 a názorech studentů na aktuální dění.⁵³

Činnost na rezidentuře a její ukončení

Činnost pracovníků rezidentury můžeme poznat díky hodnocením, která jednotliví zaměstnanci na konci své služby obdrželi i díky hodnocením průběžným (například v trojkových svazcích či operativní korespondenci). Jako příklad uvádím staršího referenta⁵⁴ Františka Kaluschu, který v šedesátých letech působil na vídeňské rezidentuře. Tam byl přesunut poté, co

⁵⁰ Jeřábová Luběna JÁNSKÁ. Viz: ABS, f. Personální spisy MV, ev. č. 1707/16; f. Hlavní správa rozvědky (I. správa), ev. č. 38973.

⁵¹ Jednotlivých výjezdů na stejnou rezidenturu bylo nejvíce, opakované byly méně četné.

⁵² Nezapočítáno do doby pobytu.

⁵³ ABS, f. Personální spisy MV, ev. č. 1176/43 (Jaroslav Skovajsa).

⁵⁴ Kromě staršího referenta bychom na rezidenturách našli ještě další pozice: referent, technický obranář, referent rezident – specialista (sledovač), šifréř, radiotelegrafista, zástupce rezidenta a rezident samotný. Zapomenout však nesmíme nejen na již zmíněné sekretářky a písařky, ale také na řidiče. Pracovníci a pracovníce na těchto třech pozicích velmi často vykonávali stejnou práci i v rámci legalizačního zaměstnání. Další krytí, mimo zastupitelský úřad, bylo například pomocí cestovní kanceláře Čedok.

⁴⁷ Celkový přehled odborů a jejich obsazení k 17. listopadu 1989 dostupný viz: ÚSTR, *Hlavní správa rozvědky SNB – I. správa SNB* [online], 2008–2013 [citováno dne: 1. 10. 2016]. Dostupné z: <http://www.ustrcr.cz/cs/hlavni-sprava-rozvedky-snb-1sprava>.

⁴⁸ Statistika zpracovávaná autorkou na základě Osobních evidenčních karet.

⁴⁹ Např. manželka Jiřího Lejnara, Jitka Lejnarová. Viz: ABS, f. Hlavní správa rozvědky (I. správa), ev. č. 30027.

jeho působení na rezidentuře v Berlíně ohrozil fakt, že se o něj začala zajímat STAPO.⁵⁵ Jeho úkolem ve Vídni bylo řídit „*podstavování agentury členům americké ambasády*“, styková a vyhledávací činnost (tedy provádět kontakty jak s cizinci, tak emigranty⁵⁶ v rámci krajanských center) a věst operativní akce rozpracovávané jednak rezidenturou, jednak centrálou (myšleno hlavní velení v Praze). Mimo to připravoval agenty k dlouhodobému vyslání nebo naopak prováděl instruktáže ke krátkodobému vysazení agentury z Československa s cílem otipování a rozpracování zájmových osob v Rakousku.⁵⁷ O orientaci na USA hovoří ve svých pamětech i Ladislav Bittman a důležitost podtrhují rovněž velmi časté zmínky v operativní korespondenci nebo právě trojkových svazcích.

S činností rezidentury souvisela i podpora ze strany centrály v Praze. Ta své pracovníky vysílala na návštěvy rezidentur, které sledovali, aby mohli svou agendu lépe vykonávat a zároveň pomohli i organizaci na rezidentuře. Takto například vycestoval Antonín Jurečka, krycím jménem JINDRA. Absolvoval pobyt na rezidentuře ve východním Berlíně. Odkud opakovaně vycestoval na rezidenturu do Západního Berlína, protože jejich agenda byla částečně propojená. Toto propojení bylo, jak přiznávali sami pracovníci centrály i obou dotčených rezidentur, velmi komplikované.⁵⁸ Je odůvodněné se domnívat, že podobná praxe fungovala i mezi ostatními rezidenturami v rámci jednoho státu, respektive jazykového okruhu.

Valná většina příslušníků pobytům na rezidentuře svou činnost u SNB nekončila a ze služebního poměru odcházeli buď do starobního důchodu, nebo z rodinných důvodů (například péče o dítě). Setkala jsem se i s případem, kdy byl odchod příslušníka do důchodu dlouho odkládán, než za něj byla nalezena náhrada.⁵⁹ Začátkem normalizace byl velmi častým důvodem ukončení spolupráce nesouhlas se vstupem vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 do Československa. Pouhé podezření znamenalo

bezprostřední odvolání z rezidentury, ukončení pracovního poměru příslušníka SNB a členství v KSČ.⁶⁰ Není to nic neočekávaného, vzhledem k tomu, že díky svému působení na „první frontové linii“, měli rozvědčíci poněkud jiný přístup k informacím než obyvatelé Československa. Řada z nich navíc sympatizovala s reformním proudem, a proto jim obrat ke starým pořádkům nebyl příjemný.

Přímo personálního obsazení německy hovořících rezidentur se týkala tato změna v souvislosti s případem Ladislava Bittmana,⁶¹ který v inkriminované době působil ve Vídni jako zástupce rezidenta, tedy na druhé nejvyšší pozici. Vstup vojsk Varšavské smlouvy na území Československa veřejně odsoudil, a tak si znemožnil další pokračování úspěšné kariéry nejen v řadách SNB, ale v Československu vůbec. Rozhodl se tedy pro emigraci, která zcela oprávněně vyvolala zděšení v centrále rozvědky. Vzhledem k tomu, že působil v klíčové pozici, a navíc byl v zahraničí opakovaně, panovala reálná obava z toho, že své spolupracovníky, ale i schéma a systém práce československé civilní rozvědky prozradí. A to Ladislav Bittmann po vycestování do USA také udělal.⁶² Nezbytně tedy muselo dojít k reorganizaci, a hlavně kádrové obměně. Ta je dobře patrná například na pohybu osob na rezidentuře ve východním Berlíně během

⁵⁵ Existovala sice možnost odvolání se, ale prozatím jsem se nesetkala ani s jediným úspěšným případem.

⁶¹ Ladislav Bittman se narodil 12. ledna 1931 v Praze a vystudoval Právnickou fakultu Univerzity Karlovy. Od roku 1954 pracoval na ministerstvu vnitra, od roku 1959 na operativním úseku. Začátkem šedesátých let působil na rezidentuře ve východní části Berlína, po návratu zpět do Československa se podílel na známé dezinformační kampani „Akce NEPTUN“, kdy byly na dně Černého jezera nalezeny údajně nacistické archivy obsahující materiál kompromitující vedoucí představitele NSR. Jednalo se sice o skutečné archivní materiály, pocházely ovšem z československých a sovětských archivů. Jejich nález byl rovněž pečlivě zinscenovaný.

⁶² Svou cestu do Ameriky a první roky na Západě popsal jako velmi strastiplnou pouť, přičemž svou vlastní defekci vylíčil z pozice hrdiny, a to nejen ve svých pamětech, ale například i ve velmi nekritických rozhovorech s rakouským historikem Sigfriedem Beerem. Viz: Ladislav BITTMAN, *The deception game. Czechoslovak intelligence in Soviet political warfare*, Syracuse 1972; TÝŽ, *Špionážní oprátky*, Praha 1992; Sigfried BEER, *Spy, Scholar, Artist. The Three Careers of Ladislav Bittman*, Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies 2, 2008, s. 113–134; Sigfried BEER – Igor LUKEŠ, *Ladislav Bittman: The Rozvedka Dossier on a Defector "who knew too much"*, Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies 2, Graz 2009, s. 127–134.

⁵⁵ Důvodem bylo zatčení jeho švagra v Bernu. Viz: ABS, f. Hlavní správa rozvědky (I. správa), ev. č. 38899.

⁵⁶ Sami emigranti o tom velmi neradi hovoří, ale byli oblíbenou cílovou skupinou příslušníků rezidentur.

⁵⁷ ABS, f. Personální spisy MV, ev. č. 2559/28 (František Kaluscha).

⁵⁸ ABS, f. Hlavní správa rozvědky (I. správa), ev. č. 38407.

⁵⁹ Viz např.: ABS, f. Personální spisy příslušníků MV, personální spis Ladislava Vávry, ev. č. 4171/27.

inkriminovaných let. Prakticky všichni, kdo v srpnu 1968 pracovali na místech, která byla emigrací Ladislava Bittmana ohrožena, museli odejít.⁶³

Závěrem

Práce pro československou civilní rozvědku přinášela příslušníkům výhody i nevýhody: díky ní zaměstnanci získali další vzdělání, absolvovali jazykové kurzy (především němčiny, ale třeba také angličtiny). Výhodou bylo rovněž časté cestování do různých evropských i exotických destinací. Motivujícím prvkem se stala také finanční stránka: jak již bylo řečeno, příslušníci dostávali za dobu pobytu v zahraničí dvojnásobnou mzdu.

K působení na rezidentuře ovšem patřily také zápory, a to především po ukončení služebního poměru u SNB, kdy byl každému pracovníku udělen distanc na vyjíždění mimo Československo, a to i do zemí východního bloku nejméně po dobu tří let. Zpravidla také obtížně hledali další pracovní uplatnění – například z důvodu falešného „legalizačního“ studia. Mezi další nevýhody samozřejmě patřilo značné psychické vypětí, ztížený kontakt s rodinou, nemožnost udržovat přátelství navázaná v rámci „krytí“ a velice přísné hodnocení ze strany nadřízených. Práce na vysoce exponovaném místě také nutně znamenala velmi silný zásah do soukromí příslušníků, a to například i do řešení manželských krizí.

Tyto osobní příběhy ovlivňovaly činnost rezidentur a samotné rozvědky, stejně jako rozvědka ovlivňovala životy svých pracovníků. Na příkladech z jejího působení by bylo možné ilustrovat nejen okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy, ale i další významné dějinné události druhé poloviny 20. století. Podrobný rozbor jednotlivých rezidentur by naopak mohl zajímavě analyzovat československou zahraniční politiku v daném období. Již nyní je ale jisté, že německojazyčná oblast patřila mezi ty významné jak rozsahem pracovníků, tak jejich odborností. Právě tito příslušníci jsou klasickým příkladem nových elit, které se etablovaly a dostaly

šanci v rámci komunistického režimu. A v případě pracovníků rozvědky, kteří působili v osmdesátých letech 20. století, můžeme uvažovat i o vyšší uplatnitelnosti v porevoluční době, kdy mohli využít své zkušenosti a kontakty ze zahraničí.

Pokud se podíváme na výsledky srovnání personálního obsazení v roce 1989, uvidíme, že německé oblasti hrály mezi ostatními prim. Lze tedy s jistotou konstatovat, že sledované rezidentury zastávaly, vzhledem k početní síle a rozložení jejich personálního obsazení, významnou roli. Proto i celkové číslo 489 osob na rezidenturách v Německu, Rakousku a Švýcarsku bude mezi ostatními oblastmi jedno z nejvyšších. Na konkrétní porovnání je třeba si ale počkat na komplexní studii či alespoň zpracovaný seznam jmen.

⁶³ Zdánlivě s touto situací souvisí i případ jednoho rozvědčíka, který těsně po obsazení Československa armádami Varšavské smlouvy přišel do východního Berlína. Na první pohled se může zdát, že se jednalo o urychlenou reakci, bližším pohledem do trojkových svazků ale zjistíme, že jeho příprava na příchod na rezidenturu započala již o několik let dříve a že tedy nešlo o žádné „hašení“ problémů. Viz: ABS, f. Hlavní správa rozvědky (I. správa), ev. č. 38407.

Recenze

Robert ŠIMŮNEK, *Obraz šlechtického panství v Čechách 1500–1750.*

Praha, Nakladatelství Lidové noviny a Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i. 2018, 706 s., ISBN 978-80-7422-654-0

Na průsečíku přístupů a terminologických repertorií historické geografie, dějin umění a kulturní i sociální historiografie sklenul Robert Šimůnek rozsáhlou a mimořádně přínosnou rozpravu, jež v našich podmínkách poprvé mapuje dané téma v širokém horizontu chronologickém i tematickém. Úhelný kámen a současně zorný úhel, z něhož autor vychází, přitom reprezentuje pojem obrazu panství jako svébytného fenoménu obrazové reprezentace, která současně tvoří nezastupitelný segment v celkové struktuře raně novověké aristokratické reprezentace jako celku. Vymezení těchto a dalších pojmů na pozadí současného teoretického diskursu hned několika vědních disciplín věnuje Robert Šimůnek vstupní části své knihy. Následuje „materiálový“ oddíl, obsírně pojednávající o genezi „fixace obrazu světa“ a o konkrétních dokladech vizuální reprezentace šlechtických panství nejprve v kresbě a malbě, posléze pak v grafice. Výklady se částečně překrývají, neboť zejména média kresby a grafiky jsou od sebe v kontextu pojednávání problematiky obtížně oddělitelná. Pokud jsem v textu nic nepřehlédl, pak se autor, až na letmou zmínku na s. 387 a v pozn. 582 a 583, takřka nezabýval raně novověkými trojrozměrnými zobrazeními krajin a sídel. Ta u nás sice známe dnes jen ze sochařských reliéfů a maleb, ale písemné prameny nás již od 17. století informují o existenci modelů a plastických map (*plans-reliefs*), užívaných nejprve zřejmě pro potřeby architektonického a urbanistického plánování a pro účely vojenské, později však i v rámci civilní vrchnostenské správy. To ale nehraje roli; Šimůnkův text hodnotím jako mimořádně přínosný, neboť zejména v oblasti malby a kresby přináší jak podrobný soupis a interpretaci památek, někdy dosud méně známých či vůbec neznámých, tak i jejich logickou kategorizaci a nástin vývoje. Řečené platí s jistým omezením též o kapitole věnované tisku. Autor se tu, vcelku logicky, uchýlil od hlavní výkladové linie a s příkladnou erudicí pojednal též o zemských topografiích a vývoji mapového zobrazení Čech. Detailního pojednání se dostalo reprezentačním „aristokratickým“ grafickým albům spojeným s osobnostmi Františka Antonína Šporka, Ferdinanda Augusta z Lobkovic, Antonína Floriána z Liechtensteinu a samozřejmě

Jana Josefa z Valdštejna s jeho unikátním „reklamním“ konvolutem tematizujícím provoz soukenické manufaktury v Horním Litvínově. Jednotlivé grafické soubory se staly Šimůnkovi východiskem k pojednání o dílčích fenoménech reprezentace komponované a sakrální krajiny či prospektů zámeckých areálů a zahrad. Opět pochopitelně zde výklad přestoupil vymezené geografické hranice a neopomněl zmínit třeba slavné Vischerovo a van den Nypoortovo album s pohledy na biskupské tusculum v Kroměříži. Škoda, že obdobnou pozornost nevěnoval autor soudobým pozoruhodným a pro srovnání důležitým obrazovým reprezentacím slezské proveniencce, spojeným s Čechami především klíčovou osobností „slezského Odyssea“ Friedricha Bernharda Wenera či kartografa Jana Kryštofa Müllera.

Nejvíce autorských interpretací a nových zjištění přináší třetí část knihy, v níž Šimůnek přistoupil k důmyslně strukturovanému pojednání o významu obrazové reprezentace panství v kontextu šlechtické reprezentace a jejích výrazových prostředků. S bezpečným zakotvením v obdivuhodné heuristické erudici podal bravurní výklad, který od zdánlivých detailů směřuje k odvážně, avšak logickým a věcně konstruovaným metodickým podnětům. Typologie, kterou kniha v této části podává, pravděpodobně nebude hned tak překonána. Práci s ikonografickými prameny, ale i s dobovými texty lze hodnotit jako příkladnou. Publikaci uzavírá povytce faktografický přehled významnějších tvůrců a jejich zaměstnavatelů činných při „obrazové inventarizaci“ šlechtických sídel.

Málokterou kulturněhistorickou knihu od tuzemského autora jsem v poslední době četl s takovým potěšením jako publikaci Roberta Šimůnka. Stručně řečeno: jde o text dobře napsaný, profesionálně fundovaný, chytře strukturovaný, heuristicky spolehlivě podložený a v interpretační rovině jasně formulovaný. Vedle výše uvedených poznámek směřujících k ne vždy jasně odůvodněným tematickým a geografickým přesahům mohu knize vytknout jen málo. Shodnu se s Michalem Konečným¹ v tom, že vedle architektonických traktátů z německojazyčného prostoru se autor mohl zmínit o obdobných dílech z italského a též španělského prostředí, která měla pro formální podobu našich šlechtických sídel mnohem větší význam. Zbytečně mnoho krátkých spojení a věcných chyb přináší text na s. 367–376, kde se Robert Šimůnek pokusil pojednat příliš mnoho na příliš malém prostoru. Rozpaky působí zejména o nepochopení kontextu svědčící pasáže věnované šlechtickému sběratelství. Mohu-li pak být konkrétní:

program výzdoby hlavního sálu šternberské vily v Troji opravdu nelze redukovat na „oslavu diplomatických i vojenských úspěchů císaře Leopolda I.“ (s. 375). Respektuji, že obrazová reprezentace sídel církevní vrchnosti zůstala zcela mimo rámec autorova zájmu, byť některé dochované doklady zvláště monastické proveniencce se ke komparaci přímo nabízejí – především u modelových témat „dobré správy“ a „sakrální krajiny“. Zdá se, že strategie obrazové reprezentace a z ní vyplývající symbolické komunikace byla u některých barokních opatů možná sofistikovanější než u jejich světských protějšků. Osobně mě mrzí, že při výkladu o zobrazení šternberského panství Zelená Hora (s. 292–293) pominul Robert Šimůnek ilustrační (i textovou) složku spisu *Fama posthuma Joannis Nepomuceni* (1641), která by mu možná umožnila revidovat tvrzení o „konceptně poměrně nezvyklém spise“ nepomuckého děkana Kašpara Petra Drauschovia. To je ale už naprostá marginálie motivovaná deviací recenzenta. Kniha *Obraz šlechtického panství v Čechách 1500–1750* představuje v mých očích jeden z nejpřesvědčivějších výkonů českého interdisciplinárně artikulovaného kulturněhistorického výzkumu posledních let, jak pokud jde o stránku heuristickou, tak i v oblasti metodického uchopení, a nakonec též v rovině interpretační.

Vít VLNAS

Radmila PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, O útěše proti smrti. Víra, smrt a spása v pohřebních kázáních.

Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2017, 400 s.,
ISBN 97-80-7422-579-6

Olomoucká historička Radmila Prchal Pavlíčková přichází se svým zatím posledním příspěvkem k dějinám funerální kultury raného novověku. V knize *O útěše proti smrti* se opět vrací k fenoménu pohřebních kázání, tentokrát nikoli optikou specifické společenské vrstvy, na což se zaměřila její předchozí monografie *Triumphus in mortem*,¹ ale spíše jako k platformě, na které je možno sledovat průběh

¹ Michal KONEČNÝ (rec.), *Robert Šimůnek. Obraz šlechtického panství v Čechách 1500–1750*, Dějiny a současnost 5, 2019, s. 47.

¹ Radmila PAVLÍČKOVÁ, *Triumphus in mortem. Pohřební kázání nad biskupy v raném novověku*, České Budějovice 2008.

konfesionalizace odrážející se v obecnějších teologicko-eschatologických jevech, jakými bylo vnímání víry, smrti a spásy (jak ostatně zní i podtitul knihy).

Bylo by totiž přinejmenším nešťastné chápat fenomén pohřebních kázání jen jako literárně-performativní žánr spojený s okamžikem pohřbu. Naopak, pohřební kázání může být – a v případě této knihy také skutečně je – jedinečným vodítkem, které doslova ukazuje cestu k pochopení nadstandardně pestrého a složitého světa konfesí, které v říšské, ale především v české společnosti existovaly před Bílou horou a v životech exulantů ještě (někdy až překvapivě) dlouho po ní. Zdá se až neuvěřitelné, že tento potenciál pramene zůstával řadu let mimo zorné pole badatelů² a že odpovídající pozornosti se mu dostává až dnes.

Úvodní kapitola knihy přináší základní přehled o fenoménech umírání, smrti i spásy v raném novověku. Jedná se o hlavní témata všech pohřebních kázání napříč konfesemi, bez jejichž porozumění v dobovém kontextu nemůžeme nikdy pochopit ostrý reformační boj, který se v raně novověké Evropě rozhořel. Krom pohřebních kázání zde jako důležitý komplementární pramen vystupují příručky dobrého umírání, ke kterým se autorka vrací v závěru knihy.

Druhá kapitola se věnuje již přímo pohřebním kázáním jako prameni pro dějiny smrti a spásy. Přináší jejich genezi a ilustruje jimi právě se etablující novou podobu komemorativní kultury. Pohřební kázání se snaží nahlédnout jak z roviny literární, tak optikou „*vyšostně expresivního mluvního aktu*“ (s. 48), který má performativní charakter, oslovuje diváka (metaforicky i přímo), vtahuje ho do děje a této dynamiky využívá k jeho disciplinaci. V této kapitole je třeba vyzdvihnout především pasáž věnovanou kázáním nad dětmi, a to i nad novorozenci, či dokonce, jako v případě rytířů Bünau, i nad nedonošenými dětmi (pohřební kázání nad plodem zemřelým patrně ve čtvrtém měsíci, s. 31). To je naprosto průlomové zjištění a zcela jistě si do budoucna zaslouží velkou transdisciplinární pozornost badatelů. Jakkoli se motivy kázání nad dětmi v knize vyskytují častěji, autorka se jimi bohužel detailněji nezabývá, na druhou stranu toto téma není hlavním předmětem monografie.

Třetí kapitola se věnuje zobrazení pravé víry tak, jak ji chápaly jednotlivé

konfese. Znamená to tedy nejen definovat svou víru jako jedinou pravou, ale také vymezit se vůči odlišným věroučným postojům. Takové vymezování se ale vůbec nemusí odehrávat ve vypjaté atmosféře, protože, a tento poznatek je třeba zdůraznit, „*představa jednoty, dogmatické uzavřenosti a statické vzájemné opozice raněnovověkých křesťanských konfesí není přesná a je třeba zohlednit rovněž oboustranné výměny mezi konfesemi, komunikaci a interakci, ale také pluralitu uvnitř jedné konfese*“ (s. 69). Že se tak skutečně dělo, autorka demonstruje na prvním z připojených exkurzů – na Augsburgu. Město, kde došlo k podepsání významného náboženského smíru, totiž v rámci konfesionalizace představuje zajímavý příklad bikonfesijního a později paritního města, jehož bikonfesionalita resp. parita byla ukotvena říšským zákonem a město tento zákon ctilo. Respekt obyvatel k danému statu que je patrný z toho, že zde nedocházelo ke snahám učinit jednu z konfesí náboženstvím exkluzivním, což se v jiných případech namnoze stávalo (ostatně svědky neutuchajícího boje o exkluzivitu toho či onoho vyznání jsme i v zákonně multikonfesních Čechách po vydání Rudolfova Majestátu). Augsburg, kde se nemodelují ostré hranice mezi konfesemi (které jsou obzvláště v raném novověku a u evangelických vyznání velmi mlhavé, jak jsme viděli výše a jak autorka na mnoha místech také dokazuje) a kde obyvatelstvo různých konfesí existuje vedle sebe v jakési symbióze, je v tomto případě opravdu výjimečný. Jeho výjimečnost vyniká obzvláště, pokud ho porovnáme s Hildesheimem. Městem, do něhož nás zavádí exkurz následující kapitoly o výkladu zobrazení falešné víry.

Jak napovídá název kapitoly, obrací se nyní pozornost na případy, kdy naopak k modelování hranic mezi konfesemi docházelo. Zde jsme svědky věroučného vymezování se, které přerůstá do vzájemného napadání se až k upírání spásy věroučnému protivníkovi. Největším jablkem sváru zde samozřejmě byla katolická víra v očistec, vycházející z odlišného teologického náhledu na hřích. Očistec a jeho role u spasení se snadno mohly stát ústředním motivem celého pohřebního kázání, jak dosvědčuje případ z Hildesheimu. O očistcové dogma se tu střetli katolický kněz a luteránský pastor, který neváhal katolickou víru v očistec veřejně pranýřovat jako „*velkou obludnou drzou lež*“, „*hanobení Krista*“, „*ohavnost*“, a dokonce „*veřejné čarodějnictví*“ (s. 108). Katolickým duchovním pak upřel spásu slovy, že padnou do „*dábelké jámy*“ (Tamtéž). Lze si něco takového představit v Augsburgu? Augsburg i Hildesheim tak představují svými přístupy k bikonfesionalitě ve městě naprosto odlišné póly. Zatímco první z nich autorka nazývá „*sou-žití*“, druhé „*vedle-sebe-žití*“ (s. 113).

Nelze se ovšem zbavit myšlenky, zda by výjimečnost Augsburgu nevynikla o něco lépe, kdyby byl zařazen až po Hildesheimu, jakkoli by to nejspíše

² V Čechách se tématu poprvé věnoval Miloš Sládek, který zohledňoval i katolická kázání – pramen, který pro zahraniční badatele dlouho vůbec „neexistoval“. Miloš SLÁDEK, *Poznámky k problematice českých pohřebních kázání 16. a 17. století*, in: Česká literatura doby baroka. Sborník příspěvků k české literatuře 17. a 18. století, (= Literární archiv 27), Praha 1994, zejména pak TÝŽ, *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*, Jinočany 2000.

vyžadovalo více zasáhnout do struktury knihy, která postupuje od obecnějšího ke konkrétnímu.

Snaha odlišit od sebe pravou a falešnou víru nezřídka vedla až ke konverzi, o které pojednává kapitola pátá. Zde se dostáváme k zajímavému zjištění, a sice že na rozdíl od říšských kázání ta bohemikální konverzi příliš netematizují. Překvapivé je i konstatování, že pro předbělohorské období autorka doposud nepoznala ani jedno kázání s tematikou konverze ke katolictví. Tento překvapivý stav však nebere jako daný, ale naopak si klade otázku, co toto „mlčení“ o konverzích vlastně vypovídá o české společnosti. Dochází k závěru, že již díky kalíšnické tradici nebyly, slovy Josefa Macka, tyto přestupy „*nic mimořádného*“ (s. 129) a českou společností tudíž nebyly nijak výrazně recipovány až do sklonku 16. století, kdy jsme svědky vlny šlechtických konverzí katolicismu. Exkurs této kapitoly nás zavádí do Magdeburgu, kde postupně převládlo luteránství natolik, že městská rada zakázala v celém městě katolické mše a kapitula odešla do exilu. V pohřebních kázáních se zde objevuje výsostný apel na zbylé katolíky k přestupu na luteránskou víru a kázání nad konvertity se dokonce stávají výzvou k misijní práci.

Následná kapitola se věnuje tématu v podstatě blízkému konverzi: exilu. Zde je naopak české prostředí na příklady velmi bohaté. Téma bylo doposud nahlíženo z mnoha úhlů, jejichž společným cílem byla snaha popsat, jakými způsoby utvářeli exulanti svůj vlastní obraz. K výzkumu dané problematiky byly často využívány prameny osobní povahy, překvapivě však opět málo pohřební kázání. Právě proto se autorka rozhodla věnovat se tématu podrobněji, upozorňuje však, že tyto details lze „*jednoduše při čtení vynechat*“ (s. 146). Dle jejich zjištění je možné jazykově česká kázání spojovat s exulantskými centry v zahraničí (Trenčín, Pirna), zatímco u německojazyčných kázání toto nelze. Zajímavé je též poznatek, že z prostředí Trenčína pochází kázání, která exulantský osud zesnulého nezmiňují, což je obrovský rozdíl vůči kázáním z německých, slezských, lužických i polských oblastí, kde je něco takového naprosto nemyslitelné. Proč je však právě Trenčín takovou výjimkou autorka explicitně nerozvádí, zmiňuje však faktory, které zde mohly sehrát svou roli, například jazyková příbuznost či nábožensky přívětivé prostředí.

V oblastech jako Slezsko, Polsko, Lužice či říše naopak dochází k akcentování exilu, většinou na úkor motivu vyznávání pravé víry, jelikož zesnulý odchodem do exilu její pravost již osvědčil. V popředí motivů exulantských kázání se tedy nachází strádání a bída, trpělivost a snášení příkoří, které je chápáno jako zkouška podobná té, kterou podstupovali starozákonní proroci a jejich manželky, mučed-

níci pro pravou víru či historické postavy (Jan Hus i popravení za druhého stavovského odboje). Příznačné je i topos vyvoleného národa, paradoxně i přes to, že se narativy pohřebních kázání omezují pouze na místo odchodu a příchodu, nikoli na putování samotné. Zajímavé také je, že o trpkém exilu mluví pohřební kázání i nad těmi, kteří se plně asimilovali do jiné společnosti a především – i o jejich dětech. Exulantský exkurs nás přivádí do říšského Schweinfurtu. Právě odsud známe pohřební kázání nad luteránskými exulanty, které jsou naprosto ojedinělé v míře vyhraněnosti a bojovnosti konfesních komentářů.

Poslední kapitola se věnuje reformačním a katolickým příručkám dobrého umírání. Knihám, které v raném novověku zaznamenaly poměrně dramatický přerod, ale jejichž původní česká produkce je v podstatě mizivá – na rozdíl od pohřebních kázání. České prostředí tak bylo odkázáno na překlady zahraničních titulů. Právě u překladových prací jsme svědky zajímavého jevu jejich adaptace pro české prostředí. Autorka zde uvádí příklad jedné z nejpobulárnějších knih tohoto tématu, knihy Erasma Rotterdamského v překladu Jana Popela z Lobkovic,³ kde zmiňuje vysledovatelný důraz na přijímání pod obojí i neochotu vyjadřovat se přímo k tematickému odpustkům a očištění; sledovat se podle ní dají ale i další výrazné shody s domácí věroukou. V souvislosti s tímto tvrzením, které je bráno jako fakt, by proto bylo zcela na místě ptát se po genezi českého překladu. Ačkoli si autorka sama tuto otázku klade, ponechává ji nezodpovězenou, což je u takto závažného tvrzení trochu s podivem.⁴

Ačkoli knihy o dobrém umírání byly zmíněny již na začátku, jejich zařazení na závěr knihy je logickým vyústěním geneze toho žánru. Právě tištěná kázání sloužila mnohdy jako základ později vydané věroučné příručky. Knihy tematizující stejné motivy jako kázání mohou zároveň do jisté míry doplňovat i rekapitulovat naše dosavadní poznání. Celá tato rekapitulace má však důležitou nadstavbu – jakkoli knihy o dobrém umírání pojednávají o stejných tématech (správná víra, správná smrt, pojem spásy...), jejich rétorika je odlišná. Vzhledem k tomu, že se jedná o preskriptivní texty, ostré výpady vůči jinověrcům, dokonce „*dehumanizace a demoralizace konfesního odpůrce*“ (s. 175) jim nejsou cizí. Příručky se nezdráhají modelovat ostré hranice mezi konfesemi i mezi spásou a zatracením,

³ Erasmus ROTTERDAMSKÝ, *Knihy Erasma Rotterdamského, v kteréž jednomu každému křesťanskému člověku naučení i napomenutí se dává, jakby se k smrti hotoviti měl*, Praha 1564.

⁴ Autorka sama v poznámce připouští, že následné komparace latinského originálu s českou popř. německou verzí, která mohla sloužit pro český překlad, bude potřeba.

a tím nám ukazují zcela jiný obraz správného umírání i jeho narativu, než jaký nám v mnoha případech poskytla pohřební kázání.

I věrouka, kterou prezentují, je do značné míry rozdílná v závislosti na odlišném chápání spásy. V rozporu tu tak vůči sobě stojí ospravedlnění pouhou vírou (*sola fide*) a spasení skrze Boží milost (*sola gratia*), vlastní luteránským a do jisté míry i jiným evangelickým textům a katolické pojetí spásy jako v podstatě exkluzivní záležitosti, kterou je nutno si zasloužit právě vlastními skutky, a ke které dopomáhá církev svým systémem pomocných prostředků (svatí přímluvci, zádušní mše a ovšem též role kněží, profesionálů posledních okamžiků).

V říši je tato polemika nad zdroji spásy dobře známa, jak ostatně autorka dokládá na četných příkladech, do Čech se skutečná diskuse o tématu a jeho konfrontační rovina vynořují od třicátých let 17. století, kdy do prostoru dosud ovládaném luteránským pojetím víry a spásy začínají pronikat první výtisky katolických příruček.

Jasně oddělení prostředků spásy v katolických a evangelických příručkách pak autorka chápe jako potvrzení teze, že věroučné rozdíly mezi reformačními a katolickými příručkami nejsou ryze „kosmetické“, jak někdy bývají chápány, ale naopak polemizuje s názorem především starší české historiografie, že se představitelé různých konfesí „v pohledu na dobrou smrt vzácně shodovali“ (s. 182).⁵

Místo doslovu nám autorka nabízí provokativní otázku, jak vlastně s materiálem, kterému jsme věnovali tolik času, bylo zacházeno a jak (a zda vůbec) byl konzumován. Můžeme zde aktivní čtenářskou recepci vůbec dokázat? Lze nějak doložit, že tato nábožensky povznášející literatura skutečně povznášela a plnila svůj úkol, tedy reaktivovala vzpomínku na zesnulé?

Tematická a komparativní analýza pohřebních kázání Radmily Prchal Pavlíčkové je velmi zdařilým dílem, které podstatnou měrou přispívá k pochopení dějin konfesionalizace jak v českém, tak říšském prostředí. Právě smrt a umírání jsou tím nejlepším pozadím, na kterém je možno dnešnímu sekulárnímu člověku žijícímu v éře „*vyhoštěné smrti*“⁶ ilustrovat stěžejní konfesní rozdíly raného novověku a pomoci mu pochopit jejich dopad na svět a každodennost raně novověkého člověka.

Autorka si vytyčila jako princip heuristické selekce české a cizojazyčné bohemi-

kální prameny, se kterými pak v kapitolách pracuje a na nichž formuluje své závěry, pro exkurzy, jejichž cílem je zobrazení dané problematiky v českých a říšských pohřebních kázáních vždy vybírá říšské bikonfesní město, aby tak mohla daný problém „*ostřeji nasvítit*“ (s. 13). Můžeme si jen klást otázku, zda by nebylo možné najít odpovídající příklady v domácím prostředí. České prostředí, do kterého nás uvádí jednotlivé kapitoly a následný přesun do říšského prostředí v exkurzech, kterými kapitoly zpravidla končí, totiž mohou problematiku vhodně doplňovat, lze si ale představit, že pro některé čtenáře mohou být poněkud matoucí.

Ačkoli autorka sama píše, že kniha je komparativní analýzou pohřebních kázání, „*jejichž autory jsou kněží katoličtí, luterští, utrakvističtí i kněží jednoty bratrské*“ (s. 10–11), po dočtení se vkrádá spíše dojem, že se jedná především o sondu do luteránského prostředí, na některých místech doplněnou i o jiné konfese či konfrontovanou s katolictvím. Převažující luterský tón si samozřejmě částečně vynutila sama povaha pramenů, kdy je k dispozici velké množství právě luteránských kázání vzhledem k jejich velké oblibě díky odkazu samotného Martina Luthera. Také zvolený princip sondy do bikonfesních říšských měst fakticky nedovoluje nehlédnout jinam, než opět do luterského prostředí. Ačkoli se autorka snažila tuto disproporci korigovat, luterství knize přesto dominuje.

Spíše kosmetickým detailem je pak občasná záměna termínů vzkříšení a zmrtvýchvstání, kdy druhý z termínů by měl být rezervovaný pouze pro Krista.

Celkově je ale kniha Radmily Prchal Pavlíčkové velmi přínosným, skvěle napsaným a metodologicky propracovaným exkurzem do myšlenkového světa člověka raného novověku. Spletitá problematika konfesionalizace je zde díky (mikro)sondám do reálného života tehdejších věřících podána nenásilnou i přehlednou formou, která bude, pevně věřím, srozumitelná i poučenějším laikům.

Eva JAROŠOVÁ

⁵ Pavel KRÁL, *Knihy o dobrém umírání v českém prostředí ve druhé polovině 16. a první půli 17. století*, in: *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*, Martin Holý – Jiří Mikulec (eds.), Praha 2007, s. 18.

⁶ Termín používaný Jiřinou Šiklovou. Viz: Jiřina ŠIKLOVÁ, *Vyhoštěná smrt*, Praha 2013.

Jakub RÁKOSNÍK – Matěj SPURNÝ – Jiří ŠTAIF, Milníky českých dějin. Krize konsensu a legitimacy v letech 1848–1989.

Praha, Argo 2018, 395 s., ISBN 978-80-257-2518-4

Recenzovaná kniha je, řečeno s nadsázkou, zásadním příspěvkem k soudobým diskusím o „smyslu českých dějin“. Autoři z Ústavu pro hospodářské a sociální dějiny Filozofické fakulty Univerzity Karlovy těží z témat, jimž se věnovali ve svých předcházejících badatelských výzkumech, a pokoušejí se vytvořit nové koncepty uchopování moderních českých a československých dějin. V roce mediálně vděčných a připomínaných „osmičkových výročí“ (především vzpomínání na vznik samostatného československého státu) se zaměřují na ona období, která se s tradovanými mezníky překrývají. Historici se přitom pokoušejí ve sledovaných epochách kolem let 1918, 1930, 1945, 1948, 1968 a 1989 o diagnózu krize legitimacy panujícího sociálního řádu, ať už se jednalo o habsburskou monarchii, politicko-hospodářský systém meziválečného Československa nebo socialistickou diktaturu.

S výjimkou Štaifovy studie jsou texty věnovány přelomovým událostem československých dějin 20. století. Autoři se zaměřují na sociální dějiny, které ovšem dokáží často propojit s provokativní politickou interpretací. Monografií přitom prostupují dvě výrazná témata. Prvním z nich je český nacionalismus a ono „potýkání se s Němci“, které vyústilo v krvavý „odsun“ po druhé světové válce. Jakkoli se historici snaží deklarativně vyhnout dějinnému moralizování a mentorování, spojuje je kritický pohled na moderní nacionalismus jako jednu z překážek liberální demokracie, jakkoliv jeho zrod stál v základech počínající industriální společnosti v 19. století. Autoři tak mají blízko k názorům rakouského historika Philippa Thera, který spatřuje již v procesu vytváření národních států zárodky jejich snah o etnickou homogenizaci.¹ Nejvíce pozornosti věnují česko-německým vztahům, v některých kapitolách pak poměru majority vůči romskému a židovskému obyvatelstvu. Poněkud stranou kupodivu zůstávají česko-slovenské vztahy a rovněž otázka postavení Rusínů v Československé republice. Druhým

výrazným tématem jsou představy občanstva o „dobrém životě“, které byly většinou spojeny s touhou po blahobytu i s očekáváním stran zajištění přiměřeného životního standardu a sociálních jistot ze strany státu.

V jednotlivých pojednáních autoři překračují ustálené výkladové rámce soudobých dějin. Štaif a Rákosník popisují vznik československého státu v kontextu válečného vykořisťování pracovní síly a omezování občanských svobod ze strany zmilitarizované monarchie. Poukazují na sílu lidového i dělnického radikalismu a hladových bouří, které mohly po skončení války vyústit v sociální revoluci. Podle autorů se tato nespokojenost ventilovala v prosazení částečné socializace ekonomiky po první světové válce. Historici zároveň ukazují, že zatímco tváří v tvář sociálním nepokojům zachovávaly až do potlačení prosincové stávky 1920 represivní státní orgány spíše pasivní postoje, u národnostních bouří v pohraničním území tomu bylo naopak. Kritický pohled na meziválečné Československo rozvinul Rákosník v kapitole věnované politickým a sociálním dopadům hospodářské krize ve třicátých letech. Vychází přitom především z Polanyiho konceptu „Velké transformace“ a ekonomická deprese tohoto období je pro něj symptomem hluboké krize evropského liberalismu. Pokusy o větší státní reglementaci hospodářského života jsou podle něj vlastní různorodým konceptům sovětského komunismu, italského fašistického korporativismu i Rooseveltově New Dealu, které představují opoziční proudy vůči ekonomickému liberalismu, spočívajícímu na zásadách volného trhu a hospodářské autonomie jednotlivců. V Československu pak podle Rákosníka hospodářské problémy umocňovaly sociální a národnostní roztržičnost československé společnosti, kde se proti vládnoucí „pětce“ formovala nesourodá, leč početná antisystémová opozice, reprezentující nespokojené vrstvy obyvatel. Cesta k autoritativnímu pojetí demokracie se tak otevírala ve třicátých letech v důsledku hledání „postliberálního řádu“, které mělo často podobu politických alternativ vůči zastupitelské demokracii.

Nejprovokativnější studií celé kolektivní monografie je podle mého soudu pojednání Matěje Spurného o období třetí republiky. Je zřejmé, že ve studii vycházel především z prací zahraničních historiků Benjamina Frommera² a Christiane Brennerové.³ Přináší přitom historickou interpretaci, kterou lze chápat jako hozenou rukavici doposud zavedeným výkladům tohoto období (ať už v učeb-

¹ Philipp THER, *Temná strana národních států. Etnické čistky v moderní Evropě*, Praha 2017.

² Benjamin FROMMER, *Národní očista: Retribuce v poválečném Československu*, Praha 2010.

³ Christiane BRENNEROVÁ, *Mezi Východem a Západem. České politické diskurzy 1945–1948*, Praha 2015.

nicích dějepisu, nebo v historických pracích Karla Kaplana či Václava Vebera). Jestliže bývají dějiny poválečného Československa často vnímány prizmatem mocenského boje mezi komunisty a demokratickými stranami, který skončil únorovým „pučem“ roku 1948, přichází Spurný s dosti odlišnou představou. Únorové události pro něj nepředstavují antitezi vůči předcházejícímu politickému systému, nýbrž jsou spíše jeho radikálním vyústěním. Pro historika představují spíše „jakobínskou“ fázi revolučních změn, probíhajících po roce 1945. Státem posvěcené porušování občanských práv národnostních minorit (které kromě Němců a Maďarů dopadalo i na romské obyvatelstvo a německé Židy) spojené s vlnami bezprecedentního násilí, konfiskace jejich majetku, omezení soutěže politických stran a prolomení právní retroaktivity byly podle Spurného průvodními jevy na cestě k autoritářskému režimu. V mnoha ohledech působí jeho argumentace přesvědčivě, na druhou stranu poněkud izoluje události tzv. odsunu od jeho mezinárodněpolitických souvislostí. Stejně tak by se nabízela komparace československého vývoje s ostatními střeoevropskými státy. Ve snaze nabourat některé z historických stereotypů podlehl Spurný převrácené tendenci, která aspekt „sovětizace“ střeoevropských zemí téměř vypouští ze zřetele. Jeho studie však stojí za pozornost také překvapujícím srovnáním poválečného systému s druhou republikou, v nichž vidí Spurný určitou kontinuitu, a to právě ve vypjatém nacionalismu (spojeném s představami „národní očisty“), vedoucímu k ideálu politicky jednotné a etnicky homogenizované společnosti.

Rákosník a Spurný také zešíroka rozpracovali své pojednání o proměnách československé společnosti v šedesátých letech. Mimo jiné obrácejí svojí pozornost k Richtově konceptu vědecko-technické revoluce, který je dnes v centru pozornosti historiků zabývajících se poststalinistickou epochou. Tato perioda je podle nich spojena po justičním aktivismu padesátých let také s budováním nového typu „socialistického zákonodárství“, s pokusy o ekonomickou reformu, či se stále rozsáhlejší autonomizací kulturní sféry. Ve studii však provokativně vyznívají především teze o kontinuitě mezi reformismem šedesátých let a posrpnovým obdobím. To leží podle autorů například v sociálním zákonodárství (jak Jakub Rákosník s Radkou Šustrovou přesvědčivě vyargumentovali v monografii *Rodina v zájmu státu*),⁴ pokračování konceptu vědecko-technické revoluce (okleštěné o některé emancipační a humanistické aspekty) a přetrvávání individualistických postojů. Právě v chápání individualismu však nastávají potíže,

jestliže jej autoři v období „konsolidace“ vztahují pouze na ideál uspokojování individuální spotřeby. V tomto ohledu má například hodně daleko ke Kosíkovu chápání „rozvinuté osobnosti“, a teze o návaznosti na reformismus šedesátých let tak získává trhliny.

Ve svém výkladu listopadových událostí roku 1989 a perestrojky autoři navazují na koncepty Michala Pullmanna a jako vnitřní příčiny pádu komunismu vidí neudržitelnost společenských rozporů v tehdejší Československu. Ten se podle nich projevoval například konfliktem zájmů mezi lobby těžkého průmyslu a probouzejícím se ekologickým vědomím části občanské společnosti, ale i v řadě jiných oblastí. Z krize legitimacy tohoto systému však těžil také étos polistopadové transformace, který v současnosti pomalu získává pozornost historického bádání. Je přitom zřejmé, že ani polistopadová doba nemohla znamenat diskontinuitu s předcházejícím obdobím.

Kolektivní monografie provokuje odbornou i laickou veřejnost novými otázkami a především ukazuje na posuny uvnitř československé historiografie soudobých dějin. V jejich popisu tak obraz všemocných totalit a utlačovaného lidu nahrazuje diferenciovanější pojetí, přibližující československou společnost v komplexnosti zájmů, tužeb, očekávání i zklamávání.

Vojtěch ČURDA

Tomáš KLOKNER, *Korene modernej alimentácie. Alimentačný program v rímskom svete (1. až 3. storočie n. l.)*

Pezinok, Malokarpatské múzeum v Pezinku 2017, 208 s.,
ISBN 978-83-8111-019-8

Vo voľbe témy recenzovanej publikácie sa príkladne spájajú špecifické odborné záujmy autora s potrebami slovenskej historickej vedy, ktorá najmä v dôsledku nedostatočného personálneho zabezpečenia dnes nevenuje antike zďaleka takú pozornosť, aká by jej právom prislúchala. Hneď na začiatku však treba povedať, že téma publikácie je výnimočná, pretože sa jej na Slovensku (aj v bývalom Československu) doposiaľ nikto špeciálne nevenoval, a teda aj doterajšie informácie sú skromné a poznatkov o zvolenej téme je u nás veľmi málo. Autor sa

⁴ Jakub RÁKOSNÍK – Radka ŠUSTROVÁ, *Rodina v zájmu státu: Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*, Praha 2015.

zameral na fenomén, ktorý je vo víre politických udalostí Rímskej ríše pomerne skrytý a predznamenáva jej degradatívnu fázu. Klokner sa totiž rozhodol, že bude skúmať súbor opatrení a pokusov, ktorých hlavným cieľom bolo zabrániť nepriaznivému demografickému vývoju na Apeninskom polostrove a pomôcť ho prípadne aj zvrátiť. Tieto kroky sa tu označujú pojmom alimentálny program. Podľa autora možno v tomto smere rozdeľovať tieto aktivity na štátne (štátny fond) a súkromné (súkromné nadácie), pričom ich odlišnosť zdôraznil aj použitím inej terminológie. Základný rozdiel medzi nimi bol nielen v ich finančných možnostiach (štát verzus súkromník), ale najmä v ich geografickej pôsobnosti. Kým snaha rímskeho štátu sa totiž obmedzovala na obce na Apeninskom polostrove, súkromná štedrosť príslušníkov lokálnej nobility sa v tomto smere rozvíjala aj v rímskych provinciách. Neplatilo to však zrejme pre všetky provincie, pretože Klokner v práci prezentoval zachované pramene, ktoré sa (okrem Itálie) vzťahovali iba na územie Hispánie a Afriky. Túto skutočnosť sa potom snažil vysvetliť teóriou o nutnosti dostatočnej romanizácie ako základného predpokladu pre vznik a rozvoj finančného systému alimentácie ako takej.

Okrem stručného úvodu a záveru sa práca člení na desať kapitol. Po vymedzení problematiky sa v druhej a tretej kapitole autor zaoberá súčasným stavom riešenia témy doma a v zahraničí a predstavuje pramennú základňu k jej výskumu (literárne, epigrafické, numizmatické, archeologické a umelecko-historické pramene). Štvrtá kapitola prináša základné poznatky o dejinnom vývoji súkromných nadácií a štátneho fondu v chronologickej postupnosti. V popredí stoja najmä latinské nápisy, ktoré poskytujú svedectvo o alimentálnych príspevkoch zo súkromných, ale aj štátnych zdrojov. Pri ich interpretácii sa venuje mimoriadna pozornosť nielen obsahu, ale aj datovaniu nápisov. Ďalšia kapitola prezentuje fungovanie a detaily systému, prostredníctvom ktorého si štátny fond a súkromné nadácie zabezpečovali pravidelný príjem finančných prostriedkov určených na výplatu výživného. V nasledujúcej kapitole autor analyzuje a interpretuje zhromaždené údaje so zameraním na vybrané otázky. Pozornosť upriamil na výšku, formu a intenzitu alimentálnych príspevkov, počet a vek podporovaných detí, ale aj na problém, do akej miery dokázali finančné prostriedky zabezpečiť základné potreby príjemcov dávok. Siedma kapitola sa zaoberá administratívnymi zložkami, ktoré zabezpečovali chod štátneho fondu a súkromných nadácií. Postupne sa tu predstavujú jednotlivé typy úradníkov od najnižších (municipiálnych) až po najvyšších (cisárskych), pričom sa čitatelia dozvedia o ich úradnom označení, mieste pôsobenia, povinnostiach a kompetenciách. Ďalšie dve kapitoly sa sústreďujú na vzájomný vzťah štátneho fondu a súkromných nadácií v rámci

alimentačného programu a približuje sa odraz alimentáčneho programu na historických pamiatkach. V poslednej kapitole sa Klokner snaží sumarizovať ciele tvorcov štátneho fondu a zakladateľov súkromných nadácií. Zároveň predkladá aj hodnotenie výsledkov alimentáčneho programu ako celku.

Ako z výkladu vyplýva, počiatky rímskej alimentácie siahajú do 1. storočia n. l., keď bohatí príslušníci rímskej lokálnej nobility zakladali súkromné alimentáčne nadácie, ktoré poskytovali príspevky na výživu (*alimentum*) rímskym deťom slobodného pôvodu. Na rozdiel od súčasnosti príjemcami alimentálnych príspevkov neboli ich vlastné deti, ale zväčša deti obyvateľov ich rodných obcí. Neskôr sa táto súkromná štedrosť stala vzorom pre štát, ktorý vybudovaním štátneho alimentáčneho fondu na konci 1. storočia n. l. z nej urobil súčasť štátnej sociálnej politiky. Rozdielu medzi štátnou a súkromnou alimentáciou venoval autor dostatok pozornosti na to, aby bolo zrejmé, že ich administrovanie nebolo jednotné.

Z povahy antických literárnych pamiatok vyplýva, že pramennú základňu k tejto téme nemôže a nebude tvoriť štandardná rímska historiografia, ale ťažiskom a východiskom úvah sa musia stať epigrafické pamiatky. Nespornou výhodou nápisov je to, že ide väčšinou o originály nachádzajúce sa in situ. Naopak medzi ich nevýhody patrí jednak spravidla fragmentárny stav pamiatok a ním podmienená čitateľnosť, jednak – prinajmenej z hľadiska tejto témy – ich nízky počet. K téme alimentácií naozaj ešte nedisponujeme uspokojivým objemom dokladového materiálu, takže novo publikované nápisy v periodiku *Année épigraphique*, ktoré vychádza už od roku 1888, môžu niektoré závery doplniť, upraviť, ba aj pozmeniť. Klokner si je vedomý relatívnej platnosti svojich záverov. Okrem *Année épigraphique* čerpal nápisové texty z ďalších dvoch zbierok nápisov – z rozsiahleho a takisto doposiaľ živého *Corpus inscriptionum Latinarum* (vychádza od roku 1862) a z Dessauovho trojväzkového výberu *Inscriptiones Latinae selectae* (1890-1916). Pokiaľ ide o autoritu výpovede nápisov, významne ich posilňujú numizmatické zbierky, ale aj ikonografické pramene, ktorých texty verne reflektujú dobovú propagandu a o ktoré sa autor rovnako opieral pri riešení problematiky.

Pochopiteľne, ani pre kritického historika nie je prienik do rímskeho hospodárskeho života, ktorý stál v pozadí politických výdobytkov večného Mesta, bezproblémový. Nie je ani celkom ľahké osvojiť si, povedzme, latinskú hospodársku terminológiu, pretože jazyková príprava doteraz uprednostňuje latinské texty iného obsahu a razenia. Autor však – to musíme uznať – prešiel týmto úskalím úspešne.

Treba oceniť, že Klokner sa pomerne trpezlivo zaoberá často značne odlišnými

alebo až polemickými názormi bádateľov a neusiluje sa za každú cenu predstaviť vlastnú hypotézu. To však neznamená, že nevyjadruje svoj zväčša kritický názor na doterajšie domnienky, ibaže to robí s potrebným rešpektom voči mienke druhých bádateľov a s predložením prijateľných argumentov. Okrem iného predpokladá, že tvorcovia dobre organizovaného programu štátnej alimentácie sledovali cieľ podporiť italské poľnohospodárstvo iba sekundárne a že v sociálnej oblasti dosiahli aj určité úspechy. Hoci vonkajšie vplyvy a neočakávané udalosti zabránili ich dlhodobému naplneniu, autor hodnotí alimentačný program ako dôležitý pokus o stabilizáciu pomerov. Pravda, otázka, prečo a ako tento program zanikol, zostáva otvorená.

Súčasťou práce sú aj početné textové a obrazové prílohy, ktoré majú priamy vzťah k textu práce a sú zároveň prejavom autorovej ústretovosti voči verejnosti, ktorá je do problematiky menej zasvätená. Kvalitná tvrdá väzba i farebná obrazová príloha robia knižku atraktívnou aj pre širokú verejnosť. V práci nám však chýba menný a vecný register, ktorý možno dnes už považovať za štandardnú výbavu vedeckých prác. Napriek tomu možno túto monografiu hodnotiť ako kvalitnú vedeckú prácu, ktorá prináša nové poznatky v oblasti starovekých dejín.

Alexandra OSTERTAGOVÁ

Nicolas MASLOWSKI – Bohuslav ŠALANDA (eds.), *Jak studovat aktéra a sociální změnu z perspektivy historické sociologie.*

Praha, Karolinum 2017, 261 s., ISBN 978- 80-246-3438-8

Kolektivní monografie Nicolase Maslowského a Bohuslava Šalandy je jednou z prací badatelského kolektivu Pracoviště historické sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy, jež si klade za cíl prezentovat aktuální badatelské přístupy akcentující jednu z nejzákladnějších otázek historického řemesla, a to problém vztahu mezi aktérem a společenskou změnou v minulosti. Kniha sama je rozdělena do čtyř částí, přičemž první tři se zaměřují na vztah identity a sociální změny ve vztahu ke státní doktríně, procesu modernizace, konstrukci a rekonstrukci identity po geopolitických změnách, načež poslední část se věnuje intelektuálním projektům sociální změny. Sám Maslowski pak v úvodníku knihy

ambiciózně představuje historickou sociologii jako pragmatický program s tím, že se „sociologie jako věda objevila a prosadila až formou historické sociologie“ (s. 7). Takto až imperiálně laděný úvod musí přinejmenším v každém zájemci o společenskou vědu vzbudit nadšená očekávání, neboť explicitní inspirace pragmatickou filosofií je nadále v našich končinách vzácným jevem. Do jaké míry však kniha skutečně odpovídá na svou průvodní otázku a naplňuje vůbec onu deklarovanou pragmatickou vizi?

Samotné pojmy „změna“ a „aktérství“ předkládá Maslowski na počátku čistě v jejich základních významech, kdy „sociální změna“ má znamenat jev zachytitelný a identifikovatelný v čase, mající systémový dopad a trvalé následky, přičemž „událost“, zde zdůrazněna jako „velká událost“, má být „svědectvím“ o změně stejně jako „urychlovačem“ sociálních změn. Aktérství pak autor definuje jako „vlastnost sociálního objektu mít úlohu »hybatele« jednání ve vysvětlujícím modelu“ (s. 8). Autor poněkud nesystematicky předkládá příběh sociologických klasiků, historiků školy Annales a důležitosti pragmatických sociálních dějin „pro hledání nové cesty v uvažování o dějinách“ (s. 9).

Maslowski se odvolává na Bernarda Lepetita a celkově se ohrazuje vůči strukturalismu vyzdvižením plurality jednání ve vztahu k dané situaci. Proti determinismu je zdůrazněna svoboda „aktérství“, u něhož je zřejmě předpokládána nekonečná možnost jednání, avšak s ohledem na vlastnosti každého z aktérů, které jej motivovaly k tomu či onomu rozhodnutí. Je tedy člověk vybaven svobodnou vůlí, stejně jako zkušenostmi, na kterých zakládá své jednání? Co si na základě předtím řečeného představit pod pojmy jako „identita šlechticů“, „trajektorie rodu“, reprezentace či sociální vyjednávání, když ne vztah k určité struktuře, jež by determinovala jednání aktéra? Na závěr autor předkládá tezi o tom, že i intelektuál sám je aktérem dějin. Také zde je věrný své antideterministické tezi, přičemž namísto předpokladu sebekritického intelektuála jednajícího v kontextu vlastní strukturální pozice (viz například Bourdieho pojetí habitu) předjímá válečníka na poli „bitvy o budoucnost“.

Je bezesporu třeba ocenit jednak kritickou pozici vůči stále ještě živému pozitivistickému předpokladu učence zkoumajícího „skutečný stav věcí“, jednak optimismus vzhledem k vlivu intelektuála, respektive historického sociologa, na budoucnost naší společnosti. Právě toto je asi i největší přínos takto liberálně pojímaného přístupu k tematizaci historických změn, kdy je v duchu pragmatické filosofie hlavním apelem společenský dopad historického bádání, tedy konstrukce minulosti jako boje o budoucnost. Avšak neustálenost diskursivního aparátu, navíc s takto antistrukturalistickým étosem, zanechává takovýto apel jen jako

poněkud rozpačitý výkřik v mlze. Nakonec v závěrečném epilogu druhý z editorů knihy, Bohuslav Šalanda, zmírňuje úvodní Maslowského důraz na „aktérství“ s tím, že na aktéra dosti často působí sociální struktury, které ho determinují, čímž průvodnímu konceptu jen přidává na nejasnosti, ba ztrácí se samotný předěl mezi tím, co je myšleno aktérstvím, změnou a sociální strukturou. Přestože Maslowski tedy zdůrazňuje výjimečnost badatelského přístupu z perspektivy historické sociologie a její mezinárodní přesah, zůstává při pohledu na obecné definice a vznosná prohlášení mnoho neznámého, pročež naděje zvědavého čtenáře se začnou záhy upínat směrem k následujícím textům, v nichž doufá v nalezení odpovědi na to, v čem tkví progresivnost přístupu historické sociologie vůči otázce aktéra a společenské změny.

Žel, nejasnost se záhy prohlubuje při listování studiemi autorů a autorek, již a jež se nejen nikterak neodkazují na deklarovanou teoreticko-metodologickou vizi, ale často svým vlastním charakterem ambiciózně laděnému úvodníku zcela odporují. Olga Gheorghievová tak poměrně problematicky popisuje kontinuální tradici francouzského etatismu v ekonomickém myšlení, marginalizujíc některá období liberalismu (například červencová monarchie), případně zcela nereflexující globální centralistické trendy (například období po druhé světové válce). Odlišně pak představuje Kateřina Soukalová téma fámy jako formy vzdoru utlačovaných vůči měnové reformě roku 1953. Fáma má být výrazem rezistence, projevem nedůvěry lidí v totalitní komunistický režim a v konečném důsledku také subversivním prvkem. Tuto myšlenku však autorka zakládá paradoxně na režimních pramenech, navíc závěrem zcela nezohledňuje různý charakter kritických reakcí na měnovou reformu s ohledem na různá sociální prostředí (jiné reakce byly v prostředí továrních dělníků, jiné v církevním prostředí a jiné zase v rámci řadových členů strany) nebo s ohledem na různost fám (například v Rakovníku docházelo po rozšíření fámy o reformě podle sovětského vzoru k ukládání peněz). Konečně za problematický je třeba vnímat vlastní deterministický charakter východisek založených na teorii totalitarismu, jehož validita padá s logickou otázkou, proč došlo k opětovnému uklidnění situace – čistě zvyšováním represe? Vedle toho, že tyto příspěvky vykazují značnou problematičnost z hlediska interpretace, vzhledem k úvodníku předkládají zcela opačný přístup, než jaký deklaruje Maslowski, tj. důraz kladou na různé formy determinismu, ať již v podobě ekonomického paradigmatu, nebo vládnoucí moci.

Stejně tak nejasný vztah vůči deklarované tezi má poměrně vyčerpávající analýza Jaroslava Mrázka o příběhu americké výjimečnosti jako kolektivní identity, kde autor vůbec neuzivá pojmy jako sociální změna nebo aktér. Naopak text

má charakter demonstrace determinismu a kontinuity symbolických představ o americké výjimečnosti. V rozporu je pak rovněž studie Tomáše Korbela o vztahu šlechtického aktéra v procesu vzniku moderní národní identity, v níž se přímo ideově odkazuje na dílo Pierra Bourdieuho. Aktérem je člověk, jenž reflektuje nejen svou sociální pozici „šlechty“, ale i širší strukturální podmínky své doby. Po této podnětné studii, v níž poprvé dochází k explicitní problematizaci úvodní teze, se však kniha záhy vrací do zmatečné roviny následujícím textem Niny Zemanové o tragickém osudu Josefa Windischgrätze. Ten až karikuje úvodem předestřený teoreticko-metodologický imperialismus historické sociologie, neboť v něm samém jakékoliv teoretické ukotvení absentuje. Myšlenkový chaos, jenž tím v čtenáři po přečtení této druhé části zůstává, svádí stále více ke kacířské myšlence, že tato kolektivní monografie není ničím více, než dalším z mnoha nesourodých vedlejších produktů soukolí soudobého fungování grantových projektů, a nikoliv uceleným souborem studií, zaměřených na určitý teoreticko-metodologický či faktický fenomén.

Toto podezření se ostatně s pokračující četbou stále více potvrzuje. Rudolf Prázdny popisuje tragický příběh životních osudů umělců v Národním divadle v časech nacistické okupace, kteří využívali „divadelní umění jako prostředku sociálního boje“. Zvláštní rovínu představuje text Elišky Lorenzové, jež analyzovala sociální změny v poválečné každodennosti Děčína na základě individuální lidské zkušenosti patnácti narátorů, otevřeně se kriticky ohrazujíc vůči archivnímu výzkumu. Očekával-li však čtenář, že se seznámí s výsledky těchto rozhovorů, byl zklamán, ba marně listoval stránkami v naději, že se někde nachází shrnutí, či snad nějaký přepis rozhovoru. Článek končí čistě statistickými statemi o vývoji poválečného Děčína, počtech příšedších, nově zřizovaných institucích a stavených budovách. Zde se skutečně již nelze ubránit podezření, že se jedná jen o špatně nakopírovanou část nějaké závěrečné práce určené ke splnění publikační činnosti. Přesto i tady z povinnosti vyzdvihneme charakter stále plytčejších průvodních pojmů aktér a změna. Text zdůrazňuje výraz prožitku sociální změny, jenž až osudově doléhá na člověka a jeho osobní život, čímž je role aktéra opět stavěna v zásadě do deterministické pozice odevzdanosti vůči společenské změně. Obdobně je na tom i další kapitola od Romany Fojtové o roli identity zelovských Čechů, již se jako pobělohorskí exulanti navraceli po druhé světové válce do Čech. Kromě širšího historického shrnutí osudů pobělohorských exulantů, usídlivších se v polském Zelově, se analýza identity omezuje na vnější představu těch, co si po tři sta let měli udržet svou identitu, a na vnitřní sílu prožitku samotného přesunu. Nicméně otázka o proměně jejich vlastní identity je v článku zmíněna

pouze závěrem, že příchod do Čech měl být provázen často rozčarováním. Ze závěru lze rovněž vyčíst, že původní práce, z níž byl text vytržen, obsahovala i rozhovory s pamětníky.

S ohledem na úvodní cíl kolektivní monografie lze považovat za nejpřínosnější její poslední část o intelektuálních projektech sociální změny, jež obsahuje dvě studie týkající se revizionistického modelu Eduarda Bernsteina a Cornelia Castoriadis. Zatímco první je spíše shrnutím celkem známých Bernsteinových revizionistických tezí, nevysvětlujíc vůbec deklarovanou myšlenku o „sociální demokracii jako aktéru historické změny“, podnětnější informace může čtenář nalézt v druhém textu o mnohem méně známém řeckém marxistickém teoretikovi. Jaroslav Bican se u Castoriadis skutečně zaměřuje na jeho filosofii ve vztahu k aktérovi a sociální změně, což vůči předcházejícím kapitolám může čtenáře silně zaskočit. Castoriadis jako nejen filosof, ale také psychoanalytik, má přenášet původní marxistický materialismus do světa lidské imaginace, kterou ovládají instituce jako jazyk nebo morální povědomí, v rámci nichž se prý určují podmínky pro sociální revoluci. Aktér má do jisté míry možnost volby mezi autonomií, tj. zvolením si vlastních norem, nebo heteronomií, kdy je příjemce vnějších norem – tzn. dialektika „mého diskursu“ a „diskursu druhého“. Ideál pro Castoriadis je tedy autonomní společenství, tj. takové, jež je schopné vytvářet a řídit se vlastními institucemi. Přestože Bican svou studii představuje jeden z neortodoxních postmarxistických emancipačních modelů, jež teoreticky může být nosný i pro potřeby historického zkoumání, v kontextu předcházejících statí a zavádějícího úvodníku zůstává role aktéra a sociální změny pro potřeby pojmání minulosti pro čtenáře stále velkým otazníkem, a to možná ještě větším než před otevřením této publikace.

Kniha jako kolektivní monografie, je-li odhlédnuto od faktu, že se vpravdě jedná jen o sborníkovou „vatu“, ve své neucelenosti selhává v jakékoliv snaze osvětlit problematiku pomocí určité komplexní metodologické perspektivy. Paradoxně vzhledem k úvodem glorifikované světovosti historické sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy, kolektiv autorů a autorek předkládá, pro soudobý fenomén kolektivních monografií příznačně, pouze nesourodnou změň textů různých kvalit, bohužel převážně takových, jež vykazují nejen neucelenost, ale až chatrnost v užívaném pojmovém aparátu. A také přináší nejasnost, až slabost teoreticko-metodologické základny a vůbec celkovou problematickosti základních řemeslných pravidel historikovy práce. Co však v kontrastu s ambicemi publikace zůstává záhadou, je odpověď na to, jak rozu-

mět fenoménu společenské změny a roli aktéra. V tomto případě si bude české dějepisectví muset ještě počkat na výsledek jiného „boje o budoucnost“.

Jiří ŠABEK

Didaktika

Pražské vystoupení Dylana Wiliama

V úterý 28. srpna 2018 proběhl na pražském gymnáziu PORG workshop Dylana Wiliama, který v současnosti platí za jednoho z nejuznávanějších teoretiků moderní pedagogiky. Ve své práci se soustředí především na formativní hodnocení, kterému se kromě jiných publikací věnuje v knize *Embedding Formative Assessment*, jež vyšla ze spolupráce se Siobhán Leahyovou. Tento text se v nedávné době dočkal i českého vydání pod názvem *Žavádění formativního hodnocení: Praktické techniky pro základní a střední školy* (EduLab, 2016). Program pražského workshopu vycházel i z tohoto díla, a proto je, myslím, vhodné stručně představit jeho obsah.

Knihla se formativním hodnocením zabývá na teoretické i praktické bázi. Hned v první kapitole autor nastiňuje, že samotné vymezení pojmu formativního hodnocení je značně problematické a odborníci se na jednoznačné definici neshodnou.¹ Dylan Wiliam ho chápe jako nástroj, který zvyšuje zapojení žáků do výuky „a přenáší odpovědnost za třídu z učitelů na žáky tak, aby se z žáků stali součinitelé a zároveň »spolupracovníci« v procesu jejich vlastního učení“.² Aktivními participanty na hodnocení jsou tak učitelé i žáci a z něj vychází další plán společné práce. V jednotlivých kapitolách Wiliamovy práce je představeno pět zásadních strategií nového přístupu v pedagogické praxi:

1. Objasňování, sdílení a porozumění cílům učení.
2. Organizování efektivní třídní diskuse, aktivit a zadávání úloh, kterými získáme důkazy o učení žáků.
3. Poskytování efektivní zpětné vazby, která podporuje učení a posouvá ho vpřed.
4. Aktivizování žáků jako zdrojů učení pro sebe navzájem.
5. Aktivizování žáků jako „vlastníků“ svého učení.³

Není naším cílem zde přibližovat jednotlivé strategie, postačí pouze sdělit, že v knize jsou dopodrobna popsány, a co je pro pedagogiku stěžejní – nechybí tu

¹ Viz: Dylan WILIAM – Siobhán LEAHY, *Žavádění formativního hodnocení: praktické techniky pro základní a střední školy*, Praha [2016].

² *Tamtéž*, s. 1.

³ *Tamtéž*, s. 3.

ani techniky a příklady jejich využití. Ostatně ukázky z praxe a různé návody, které tato publikace obsahuje, jsou velkým, ne-li zásadním přínosem pro čtenáře-učitele. Na mnoha přednáškách z oboru pedagogiky, které jsem navštívil, bylo bohužel až příliš častým problémem odtržení od praxe a zároveň i náročná představa posluchačů, jak uplatnit nabyté teoretické zásady v samotném průběhu výuky. Kniha skutečně působí jako praktická cvičebnice a návod, jak postupovat v případě snahy o zavádění formativního hodnocení do naší práce. Kromě samotného textu obsahuje řadu tabulek a dotazníků, které učitel může využít jak pro potřebu svou (a pro sledování vlastního postupu při zavádění nových technik hodnocení), tak pro výuku samotnou a v neposlední řadě i pro potřeby žáků.

Srpnové setkání učitelů s Dylanem Wiliamem proběhlo v angličtině v prostorách hotelu Kampa, kde byl pro několik desítek účastníků připraven i simultánní překlad. Přítomní učitelé si během celého dne vyslechli kromě teoretických základů formativního hodnocení i řadu příkladů z pedagogické praxe a díky osobitému přístupu přednášejícího si mnoho metod vyzkoušeli rovnou na vlastní kůži. Z představených zásad a postupů si mnoho z nich zaslouží hlubší analýzu a hlavně zkoušku v praxi. Kromě ryze praktických příkladů, jak žáky aktivně zapojovat do procesu učení a jak si ověřovat úspěšnost jejich pochopení nejen látky, ale i významu naučeného, shledávám z Wiliamovy teorie přínosný především důraz na kooperaci učitelů. Navrhuje pravidelné sdílení zkušeností a postupů, které každý jednotlivý pedagog využívá. Wiliam tato pravidelná setkání nazývá vzdělávací komunity učitelů. Z vlastní zkušenosti vím, že takovéto porady několika málo pedagogů (nehledě k aprobaci a aktuálně vyučovaným předmětům) jsou z hlediska praxe velmi přínosné a pomáhají zlepšovat úroveň vzdělávání i samotné klima školy jako celku.

Jako učitel s mnohaletou praxí jsem přirozeně skeptický k „převratným“ změnám v celém systému školství a vzdělávání, ale musím přiznat, že navštívený seminář a publikace Dylana Wiliama přispějí alespoň ke kvalitě mé vlastní výuky.

Václav ČADA

Kronika

Člověk a moc I a II. V Liberci o protektorátu nejen v hospodářských a sociálních souvislostech

Liberec, 16.–18. srpna 2017 a 22.–24. srpna 2018

Tradiční, již téměř tři desítky let trávající letní liberecké semináře se v letech 2017 a 2018¹ opět po delší době vrátily k tématu života v protektorátu i na dalších územích odtržených od Československa v důsledku mnichovské dohody.² Na dvouletém cyklu s poněkud obecně pojatým názvem *Člověk a moc* se opět podílely instituce spjaté s konferencí obsahově či regionálně.³ Setkání bylo strukturováno obdobně bohatě jako v minulých letech, tj. tvořily jej odborné přednášky, didaktický blok s workshopy pro učitele, exkurze a filmový seminář.

Seminář v roce 2017 byl zahájen nesmírně zajímavou exkurzí po pobočkách koncentračního tábora Gross-Rosen v podhůří Jizerských hor. Účastníci postupně navštívili místa bývalých táborů v Rychnově u Jablonce nad Nisou a Rýnovicích, které jsou nyní součástí Jablonce. Z autobusu bylo možno letmo zahlédnout ještě Bratislavice, rodiště Ferdinanda Porscheho a také Konrada Henleina, který však

¹ XXVII. seminář pro učitele dějepisu a občanské výchovy, historiky a archiváře Československé vztahy nazvaný *Člověk a moc – politický vývoj a jeho dopad na nálady a chování obyvatelstva* (v rámci dvouletého cyklu Protektorát Čechy a Morava, Slovenská republika, Říšská župa Sudety a další odtržená československá území v letech 1938/39–1945), 16.–18. srpna 2017; XXVIII. seminář pro učitele dějepisu a občanské výchovy, historiky a archiváře Česko-slovenské vztahy nazvaný *Člověk a moc II – politický vývoj a jeho dopad na nálady a chování obyvatelstva* (v rámci dvouletého cyklu Protektorát Čechy a Morava, Slovenská republika, Říšská župa Sudety a další odtržená československá území v letech 1938/39–1945), 22.–24. srpna 2018.

² Seminář se době okupace jako hlavnímu tématu věnoval naposledy v roce 2004. Srov. Přehled témat, referentů a referátů seminářů v letech 1991–2011 [online], [citováno dne: 31. 8. 2018]. Dostupné z: <http://cesko-slovenske-vztahy.cz/historie-konference>.

³ Katedra historie Fakulty přírodovědně-humanitní a pedagogické Technické univerzity v Liberci, Vzdělávací nadace Jana Husa a Ústav pro studium totalitních režimů pod patronací Česko-slovenské komise historiků a záštitou náměstka primátora statutárního města Liberec Ivana Langra, resp. hejtmana Libereckého kraje pana Martina Půty a za spolupráce s Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, v. v. i., Vojenským historickým ústavem Bratislava a Severočeským muzeem v Liberci, resp. s Národním archivem a Oblastní galerií Liberec.

vyrůstal ve výše zmíněném Rychnově. Jelikož se překvapivě podařilo ušetřit čas, mohla být prohlídka míst paměti trudných válečných událostí obohacena ještě o návštěvu „hřbitova pomníků“ v Bedřichově a židovského hřbitova s památníkem Šoa v Liberci, který již někteří participanti libereckých seminářů znali z minulých let. „Zážitkové odpoledne“ doplnila projekce filmu *Smrt si říká Tutter* od publicisty, novináře a badatele Ludka Navary v Severočeském muzeu v Liberci. Film, stejně jako následná diskuse upomínaly na tragické vypálení valašské obce Ploštiny i na umělecké ztvárnění této události v knize *Smrt si říká Engelchen* od Ladislava Mňačka, přičemž se pochopitelně nešlo nezmínit také o stejnojmenném snímku režisérské dvojice Ján Kádár – Elmar Klos z roku 1963. Nejen z úst tvůrce Ludka Navary zazněl v souvislosti s osobou agenta československé tajné služby Kurta Wernera Tuttera poukaz na podobnost totalitních režimů a jejich schopnost využívat tytéž charakterově pochybné postavy.

Ve čtvrtek 17. srpna 2017 začala vlastní konference pozdravy představitelů pořádajících institucí a vážených hostů, mezi nimiž zaujal poukazem na prevenci možných konfliktů a rovněž na neobvyklost dobrých sousedních vztahů slovenský velvyslanec v České republice Peter Weiss. Posluchačským zážitkem pak bylo tradičně úvodní slovo Roberta Kvačka, v němž rezonovaly vlastní vzpomínky i problematizace paměti jako takové společně s nyní trochu opomíjeným významem, jaký zaujímá národní literatura v časech ohrožení. Jan Rychlík poté v prvním ze základních referátů poukázal na právní, politické a národnostní aspekty zejména v zabraných oblastech bývalé Československé republiky. Jan Vajskebr nastínil problematiku zpráv německého bezpečnostního aparátu o proměnách nálad obyvatelstva protektorátu, přičemž nastínil také možná úskalí, která tento pramen může skýtat. Marek Syrný pak doplnil trojici úvodních příspěvků náhledem na postoje a nálady obyvatelstva Slovenského státu v jeho válečném vývoji.

Na analýzy chování obyvatelstva rozbitého Československa navázala nejen následná diskuse, ale i celý odpolední blok. Jan Němeček je sledoval optikou exilu, následně Volker Mohn obrátil pozornost zpět k aktivitám nacistů, konkrétně k jejich snahám ovlivňovat veřejné mínění skrze nástroje kulturní politiky. V rámci ní si divák jistě mohl opět povšimnout, jak tehdejší německá propaganda využívá jen ta díla, která se jí hodí a ostatní umístí na index jako nežádoucí s obdobnou suverenitou, jako to činila propaganda komunistická o pár let později. Další přispívající David Hubený popsal změny v názorových poměrech na Podkarpatské Rusi a poslední mluvčí prvního dne konference Igor Baka učinil sondu do bolestné, avšak v mnohém objektivní otázky vztahu slovenských

vojáků na východní frontě k rasově-vyhlašovacím charakteru zdejších bojů. Je však škoda, že poslední přednášející nepodpořil atraktivitu svého příspěvku odpovídající péčí o svůj mluvený projev. První den konference byl pak zakončen komentovanou prohlídkou libereckých míst paměti, kterou s úspěchem provedly studentky semináře Kateřiny Portmann z pořádající univerzity.

Dopoledne následujícího dne bylo věnováno didaktice dějepisu. V úvodním vystoupení Jaroslava Pinkase zazněl požadavek deheroizace historie, patrně vycházející ze současných, dle mého soudu neopodstatněných, obav z nacionalismu a ze snah oslabit roli tradice v historickém vnímání vlastních dějin. Absence postavy hrdiny ve výuce dějepisu však kromě mnoha dalších otázek vyvolává obecnou potřebu diskuse o podobě hodnot, které by školní výuka měla obsahovat, protože Pinkasův přístup rozhodně není mezi učiteli, a ostatně ani v celé společnosti, bezvýhradně přijímán. Je opravdu zmínka o hrdinství Františka Fajtla, Františka Peřiny nebo třeba Jana Zelenky-Hajského ve výuce dějepisu tak velký problém? V diskusi byla slyšet i kritika školního dějepisu vycházející ovšem tradičně z kruhů, které současnou pedagogickou praxi znají pouze z doslechu či jen z dílčích osobních (a tedy z definice nijak objektivních) zkušeností. Poněkud překvapivě se následných workshopů chopili vedoucí, kteří také s každodenním chodem školy nemají mnoho společného. Čeněk Pýcha představil vzdělávací multimediální aplikaci *Obrazy války*. Jako příklad využití této pomůcky posloužily ukázky propagandistických filmů, které měly protektorátního diváka přesvědčit o správnosti nábory mladých lidí do těžkého průmyslu (film *Chlapci v modrém* z roku 1943). Diskuse ukázala, že je však velmi problematické snažit se prezentovat druhou světovou válku jinak než jako utrpení, a to v prvé řadě kvůli poměrně malému prostoru, jaký je tomuto tématu v rámci školní výuky většinou vymezen. Tragickou agónií je totiž nejstrašnější období novodobých lidských dějin v prvé řadě a originalita učitelova pedagogického sdělení se v Pýchou zvoleném příkladu může ocitnout nebezpečně blízko hlubokému a nevhodnému zkresení. Obzvláště v běžné praxi, kdy jde u tématu druhé světové války na ploše několika málo hodin především o sdělení toho podstatného.

Druhý workshop dopoledního programu byl představením vzdělávacích aktivit Muzea holocaustu v Seredi. Muzejní pedagogiku pak reprezentovaly i další dopolední didaktické příspěvky. Iva Vachková vhodně problematizovala vývoj otázek vědomostní soutěže *Lidice v 21. století* a Jakub Mičev poutavě a s vtípem seznámil posluchače v sále se vzdělávacími projekty památníku Slovenského národního povstání. Tradičně lákavý program nabídl poslední část libereckého setkání – filmový seminář. Tereza Czesany Dvořáková v mnohém objektivně pre-

zentovala boj za autonomii a národní kinematografii v podmínkách protektorátu Čechy a Morava i ve Slovenském státě. Pravidelný účastník semináře Petr Kopal ve svém příspěvku navázal na téma v Liberci několikrát zmíněné propagandy za nacistické okupace, na což navázal Petr Bednařík sondou do pokusů vyobrazit protektorát v polistopadové kinematografii. Celé sympozium bylo zakončeno zamyšlením Jana Barty nad reinterpetacemi konce války v známých filmových dílech *Kočár do Vídně* a *At žije republika* v kontextu diskusí československých šedesátých let.

Druhý díl cyklu *Člověk a moc* mohli historikové, pedagogové, muzejníci či archiviáři absolvovat v Liberci ve dnech 22. až 24. srpna 2018. Na úvodním zahájení tentokrát chyběli jak velvyslanec Peter Weiss, tak i hejtman libereckého kraje Martin Půta. Organizátoři však konferenci začali v podstatě již o den dříve, když do jejího programu zařadili tradiční exkurze a též promítání filmu s následnou besedou. Místo výjezdu bylo vybráno příhodně. Tvořila jej neformální metropole Horní Lužice Budyšín (Bautzen), který si podle svého výběru mohli účastníci výjezdu prohlédnout buď v rámci procházky historickým centrem, nebo jako místo jedné z významných věznic coby pomníku obou hlavních totalitních režimů. Mezi vězňenými se tu ocitli jak prominentní komunisté v době nacismu (Ernst Thälmann či Julius Fučík), tak rovněž lidé nepohodlní komunistickému režimu bývalé Německé demokratické republiky. Při zpáteční cestě byla ještě učiněna krátká zastávka v pro Čechy mimořádně zajímavém městečku Ochranov (Herrnhut), známém svým rozsáhlým archivem jednoty bratrské a oplývající i z estetického hlediska pozoruhodným hřbitovem českých/moravských bratří. Po návratu z tohoto mnohovrstevnatého výletu zhlédli účastníci konference dobře vystavěný dokument *Čekání na smrt* oceňovaného redaktora a publicisty Stanislava Motla. Snímek vycházel z autorova dřívějšího knižního zpracování⁴ a zabýval se nejen tragickým osudem českých odsouzenců na smrt během druhé světové války, ale také jejich katů, přičemž základem mu byl osud vězně cely smrti Bořivoje Bartoníčka, který svůj úděl zázrakem – na rozdíl od tisíců dalších odsouzených – přežil.

Vlastní konferenci zahájil druhý den tradičně, byť bohužel v běhu seminářů naposledy, Robert Kvaček. Jeho úvodní slovo bylo prodchnuto opět vlastními vzpomínkami na období okupace a jako obvykle i četnými odkazy na krásnou

⁴ Stanislav MOTL, *Svědék z cely smrti. Češi před soudy třetí říše a poválečné osudy jejich soudců a katů*, Praha 2010.

literaturu a poezii. Základní referáty se týkaly hospodářské a sociální politiky, pokaždé v určitém tematickém kontextu. Jakub Rákosník otázku pojednal z hlediska vývoje v protektorátu Čechy a Morava a tři tam panujících fenoménů, kterými byla silná nivelizace, měnící se koncepce práce a otázka sociální bezpečnosti. Peter Mičko sledoval problematiku optikou Slovenského státu, na což navázali Jan Rychlík rozbořením situace na Podkarpatské Rusi tehdy obsazené Maďarskem a Miroslav Michela analýzou slovenského území, které nově patřilo také do záboru horthyovského autoritativního režimu.

Do odpoledního bloku konference zasáhly vynucené absence některých přednášejících, a tak o arizaci si mohli posluchači sympozia vyslechnout příspěvek jen z pohledu v protektorátu, a to z úst archivářky Moniky Sedlákové. Zdravotní komplikace Martiny Fiamové zabránily pojednat o tomtéž tématu z hlediska Slovenska. Rozbor postavení vybraných sociálních skupin v době okupace se pak po dalších omluvách zúžil na jediný referát Stanislava Kokošky, který zacíлил své bádání na dělnictvo, přičemž paradoxně konstatoval, že se vlastně již o něm nedá v období protektorátu mluvit, neboť je nahrazováno pojmem zaměstnanec. V podobném duchu navázal glosou v diskusi i Robert Kvaček. V ušetřeném čase se organizátoři rozhodli účastníkům konference promítnout unikátní záběry z prvních dnů sovětské okupace Liberce v roce 1968, které zde tehdy shodou okolností spoluprožívaly rovněž významné osobnosti Jan Tříška a manželé Václav a Olga Havlovi.

Odpolední program poté pokračoval krátkými exkurzemi, přičemž účastník si mohl vybrat mezi trasou po místech paměti města pod Ještědem, komentovanou prohlídkou libereckého podzemí a výstavou fotografií v Oblastní galerii Liberec nabízející díla předních českých tvůrců Josefa Sudka, Františka Drtikola či Jaromíra Funkeho. Večer pak vhodně vyvrcholil vernisáží panelové výstavy Národního archivu *Obchodování v srdci Evropy: československo-německé hospodářské vztahy (1918–1992)* a přátelským posezením účastníků semináře.

Poslední den libereckého sympozia byl věnován didaktice a filmovému bloku. Jako první vystoupil se svým rozbořením Jaroslav Pinkas, který se zabýval koncepcemi práce za protektorátu a především didaktickou reflexí tohoto tématu. Tomáš Holeček představil programy Vzdělávací nadace Jana Husa pro středoškolské studenty i učitele, které měly zohlednit práci navíc, již odvádějí zcela nezištně mnozí pedagogové a která nebývá vždy náležitě ohodnocena a při tom je pro přínos pedagogické činnosti mnohdy důležitější než běžná výuka. Tato pedagogická práce se například týká vedení odborných seminářů a z nich vzešlých seminářních prací, přičemž bylo sympaticky zdůrazněno, že „není třeba

trefovat se do současných populárních trendů,“ ale spíše do toho, co sám pedagog považuje za přínosné. Po krátké diskusi následovaly didaktické workshopy. Iva Vachková představila didaktické možnosti, které skýtá případ asi nejtragičtější represe českých středoškolských studentů, jímž se stal zákrok gestapa proti žákům roudnických středních škol během heydrichiády v červnu roku 1942. Šárka Jarská se pokusila obdobně uchopit komplexní téma nucených prací a Josef Márc svůj workshop sice nazval *Ve škole pod nacistickým dohledem*, jeho didaktické inspirace však pokryly s ohledem na probíhající „osmičkový“ rok široké spektrum témat od první světové války a vzniku Československa až po karikatury a učební texty k druhé světové válce. Odpolední filmový blok byl velmi bohatý a na jeho obsahu se podílela téměř obdobná sestava přednášejících jako rok předchozí. Jako první upozornila na podobnosti, rozdíly i inspirace ve vztahu říšské a protektorátní kinematografie Tereza Csezany Dvořáková, která vedle tradičního zdůraznění mimořádné role filmu v goebbelsovské propagandě a dalších souvislostí neopomněla vyzvednout osobnost říšského komisaře pro německý filmový průmysl Maxe Winklera. Petr Bednařík se soustředil na pramenně zatím nemnoho podchycenou arizaci kinematografie a Jaroslav Kratochvíl představil výpovědi československé dokumentaristiky šedesátých let ve vztahu k Mnichovu 1938. Tento pohled byl zajímavý nejen skutečností, že přednášející jako první na konferenci rozebíral uměleckou reflexi historické události v ovzduší počínající reformy šedesátých let, tedy proměny výkladu určité historické události, ale i tím, že sám je aktivním tvůrcem televizních a filmových dokumentů na historická témata včetně vlastního ještě studentského obrazu samotné mnichovské dohody.⁵ Na stejném poli pak zůstaly i poslední dva příspěvky libereckého setkání, v nichž se nejprve Petr Kopal pokusil o jistou srovnávací sondu do filmové tvorby zpodobňující atentát na Reinharda Heydricha a lidickou tragédii a po něm Jan Bárta, který svůj pohled zúžil na otázku demytizace války v československé a polské kinematografii padesátých a šedesátých let dvacátého století.

Liberecká symposia přinesla ve svém dvouletém cyklu pestrou směsici příspěvků, zamyšlení i inspirativních myšlenek zdaleka nikoli pouze na motivy hospodářských a sociálních dějin, ale dotkla se námětů z dějin kultury a společnosti stejně jako tematiky historické paměti nebo didaktiky dějepisu a pedagogiky obecně. Doufáme, že bude, podobně jako v letech minulých, co nejdříve k dispozici sbor-

ník či sborníky z obou sesterských konferencí také pro ty, kteří se pravidelných česko-slovenských seminářů v severočeské metropoli zúčastnit nemohli.

Václav NÁJEMNÍK

⁵ Jaroslav KRATOCHVÍL, *Mnichovský diktát*, Praha 2010. Bakalářská filmová práce. Filmová a televizní fakulta Akademie múzických umění v Praze.

Autoři studií

Mgr. Jan Bílek, Ph.D.

Katedra českého jazyka a literatury Univerzity Hradec Králové
bilek.jan1@gmail.com

Mgr. Jakub Bronec

C2DH – Université du Luxembourg
jakub.bronec@uni.lu

Mgr. Ondřej Kolář, Ph.D.

Slezské zemské muzeum
(Oddělení historického výzkumu – Slezský ústav)
kolar@szm.cz

Mgr. Pavel Stůj

Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého
Pavel.Stuj@seznam.cz

Mgr. Markéta Těthalová

Historický ústav Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové
(studentka doktorského programu)
m.tethalova@gmail.com

Autoři dalších článků

PhDr. Václav Čada

Nový PORG / Katedra dějin a didaktiky dějepisu
Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy
(student doktorského programu)
vaclav-cada@atlas.cz

Mgr. Vojtěch Čurda, Ph.D.

Pražská konzervatoř
vojtechcurda@seznam.cz

Mgr. Eva Jarošová

Wirth Institute for Austrian and Central European Studies,
University of Alberta, Alberta, Canada
a Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy
jarosova@ualberta.ca

Mgr. Václav Nájemník, Ph.D.

Gymnázium Jaroslava Seiferta, o.p.s.
vnajemnik@centrum.cz

PhDr. Alexandra Ostertagová, Ph.D.

Katedra klasickej filológie Filozofickej fakulty
Univerzity Komenského v Bratislave
cicero12@centrum.sk

Mgr. Jiří Šabek

Ústav hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty
Univerzity Karlovy (student doktorského studia)
jiri.sabek@gmail.com

prof. PhDr. Vít Vlnas, Ph.D.

Ústav dějin křesťanského umění
Katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy /
Katedra dějin a didaktiky dějepisu
Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy
vit.vlnas@pedf.cuni.cz

MARGINALIA HISTORICA

Ročník 9, číslo 2/2018

Vydává Univerzita Karlova – Pedagogická fakulta,
Katedra dějin a didaktiky dějepisu

Magdalény Rettigové 4, 116 39 Praha 1

Tisk: tiskárna Nakladatelství Karolinum

Předsedkyně redakční rady: Ivana Čornejová

Zástupce předsedkyně redakční rady: Jiří Hnilica

ISSN: 1804-5367

Evidenční číslo MK ČR: E 19664